

Herald of Legal History

БЕОГРАД 2024 / БРОЈ 2 / ГОДИНА V

UDC 34(091) ISSN (Штампано изд.) 2738-0955
ISSN (Online) 2738-0963

Editorial board:

Prof. Emeritus Sima Avramović (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Žika Bujuklić (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Zoran Čvorović (University of Kragujevac Faculty of Law), Prof. Dr Zoran Mirković (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Milena Polojac (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Dragoljub Popović (former judge of the ECHR, Union University Faculty of Law), Ass. Dr Uroš Stanković (University of Novi Sad Faculty of Law), Prof. Dr Srđan Šarkić (University of Novi Sad Faculty of Law).

International editorial board:

Prof. Dr Željko Bartulović (University of Rijeka Faculty of Law), Prof. Dr Victor Castellani (University of Denver Department of Languages and Literatures), Prof. Dr Dalibor Čepulo (University of Zagreb Faculty of Law), Prof. Dr Coleman Dennehy (University College Dublin), Prof. Dr Gábor Hamza, full member of the Hungarian Academy of Sciences (Eötvös Loránd University Faculty of Law), Prof. Dr Gerald Kohl (University of Vienna Faculty of Law), Prof. Dr Pietro Lo lacono (LUMSA University Department of Law in Palermo), Prof. Dr Stephan Meder (Leibniz University of Hannover Faculty of Law), Prof. Dr Nikola Mojsavić (University of Banja Luka Faculty of Law), Prof. Dr Emilia Musumeci (University of Teramo Faculty of Law), Prof. Dr Delfina I. Nieto Isabel (University of Barcelona Department of History and Archaeology), Prof. Dr Natale Rampazzo (National Research Council of Italy, Naples), Prof. Dr Marion Röwekamp (Humboldt chair at the College of Mexico), Prof. Dr Vladimir Simić (University of Ljubljana Faculty of Law), Prof. Dr Thomas Simon (University of Vienna Faculty of Law), Prof. Emeritus Gerhard Thür, associate member of the Austrian Academy of Sciences (University of Graz Faculty of Law), Dr Yuriy Vin, Senior Researcher (Institute of World History of the Russian Academy of Sciences).

Универзитет у Београду – Правни факултет

БЕОГРАД 2024 • ГОДИНА V • БРОЈ 2 • стр. 1–279

ВЕСНИК ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ

HERALD OF LEGAL HISTORY

UDC 34(091)

ISSN (Штампано изд.) 2738-0955

ISSN (Online) 2738-0963

Назив часописа:

Весник љравне историје

Часопис излази два пута годишње

Главни уредник:

проф. др Нина Кршљанин

Заменик главног уредника:

Ђорђе Степић

Студентска редакција:

Ђорђе Гојковић, Симо Илић, Реља Јарковачки, Душан Јовић, Маша Марковић, Ђурђина Марић

Издавач:

Универзитет у Београду – Правни факултет

Лектура:

Марија Срдновић

Љиљана Јанковић

Биљана Стојиљковић

Теодора Решетар

Технички уредник:

Ирена Ђаковић

Дизајн корица:

Лазар Лапац

Слој и љрелом:

Досије студио, Београд

Штампа:

Сајнос, Нови Сад

Journal title:

Herald of Legal History

The journal has two issues per year

Editor-in-chief:

Assoc. Prof. Dr Nina Kršljanin

Deputy editor-in-chief:

Đorđe Stepić

Student editorial board:

Đorđe Gojković, Simo Ilić, Relja Jarkovački, Dušan Jović, Maša Marković,
Đurđina Marić

Publisher:

University of Belgrade Faculty of Law

Proofreading:

Marija Srndović

Ljiljana Janković

Biljana Stojiljković

Teodora Rešetar

Technical editor:

Irena Đaković

Cover design:

Lazar Lapac

Prepress:

Dosije Studio, Belgrade

Printing:

Sajnos, Novi Sad

САДРЖАЈ

Реч редакције	8
Чланци	
<i>Katarina LOPUŠINA</i>	
Jovan Hadžić, the creator of the Serbian civil code	15
<i>Марко ЂАНИЋ</i>	
Рецепција баденског и баварског кривичног законодавства у Кривични законик Кнежевине Србије из 1860. године: неколико прилога	38
<i>Isabela WASIK</i>	
From Galicia to Vienna, an example of a usury law in the Habsburg Monarchy	52
<i>Anett GYŐRI</i>	
Revival of Hungarian procedural traditions: the divided structure of litigation a hundred years ago and now	72
<i>Андрија Б. МИРОВИЋ</i>	
Никољдански устав: утицај Намесничког устава на организацију власти	97
Студентски преводи	
<i>Л. В. БЕРЕЗИН, њревели Милица КУРИЦА</i>	
„Политички односи између Троједне краљевине и Угарске”, <i>Журнал Министарства народне њросвете</i> CLXVIX/1873 ...	156
Прикази књига	
<i>Ђорђе STEPIĆ</i>	
Srđan Šarkić, <i>History of Serbian mediaeval law</i> , Brill, Leiden 2023, 616	210

TABLE OF CONTENTS

Word of the Editorial board	9
Articles	
<i>Кайиарина ЛОПУШИНА</i>	
Јован Хаџић, творац Српског грађанског законика	15
<i>Marko ĐANIĆ</i>	
The reception of baden and bavarian criminal legislation in the Criminal code of the Principality of Serbia of 1860: selected contributions	38
<i>Изабела ВАСИК</i>	
Од Галиције до Беча, пример закона о лихварству у Хабзбуршкој монархији	52
<i>Анеи ЂЕРИ</i>	
Оживљавање процесних традиција у Мађарској: Подељена структура литигације, пре сто година и данас ...	72
<i>Andrija B. MIROVIĆ</i>	
The St. Nikolsday constitution, the influence of the Regency constitution on the organization of government	97
Student translations	
<i>Л. В. БЕРЕЗИН, њеревод Милица КУРИДЖА</i>	
„Политические отношения Триединого королевства к Венгрии”, <i>Журнал Министѣрства народнаѣо</i> <i>ѣросвѣщѣния</i> CLXVIX/1873	156
Book reviews	
<i>Ђорђе СТЕПИЋ</i>	
Срђан Шаркић, <i>Истѣорија срѣпскоѣ средњѣовековноѣ ѣрава</i> , Брил, Лајден 2023, 616.....	210

Интервјуи

Борђе СТЕПИЋ

Проф. др Срђан Шаркић..... 218

Извештаји с дешавања

Симо ИЛИЋ

Извештај са конференције: Пола века Устава из
1974. године – између митова и прошлости
(25. и 26. септембар 2024. године)..... 239

Позиви и најаве

Iustoria 2025..... 258

Конкурс за награду Алан Вотсон 264

Упутство за ауторе..... 266

Interviews

Dorđe STEPIC

Prof. dr. Srđan Šarkić 218

Event reports

Simo ILIĆ

Report from the conference: Half a century of the 1974 Yugoslav
Constitution - between myths and the past (September 25 and 26,
2024) 239

Announcements and calls for papers

Iustoria 2025..... 259

The Alan Watson Prize Essay Contest..... 265

Instructions for authors 267

РЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

Ушавши у пету годину излагања, Весник правне историје остаје веран циљевима зарад којих је и основан. Он својом тематиком попуњава празнину међу научним часописима и пружа могућност српским и страним студентима основних и постдипломских студија да своје (неретко прве) радове објаве у квалитетном издању. Заиста, до данас ни у Србији, ни на српском говорном подручју уопште, не постоји други научни часопис са чистом правноисторијском тематиком, тако да академци са њим добијају јединствену прилику да своје интересовање за неке од предмета који их обично међу првима дочекују на студијама права преточе у студентске радове, уз помоћ и менторство својих професора и асистената.

У својој мисији популарисања правне историје, Весник је постао место где прилику да објаве своје радове имају и учесници међународне студентске конференције *Iustoria*, такође покренуте 2020. године. Осим тога, већ пету годину заредом се међу његовим страницама налазе и победнички радови са конкурса Фондације Алан Вотсон, из области правних транспланата – спајајући упоредно право и правну историју.

Спрам могућности, у часопису се негују теме како из српске, тако и из светске правне историје. Тако, наши су читаоци били у прилици да се упознају са баскијским, португалским, римским јавним правом, као и разним другим правним системима од најраније антике до савременог доба са којима, из дидактичких и других разлога, нису имали прилике да се толико често сусретну. Радови наших аутора, иако често писани на почетку студија или научне каријере, цитирани су и уважавани, што поново потврђује мисао, приписивану спартанском краљу Агесилају, да је човек тај који даје част месту, а не место част човеку. Ово потврђује и чињеница да је у претходном броју објављен чланак овенчан признањем најбољег студентског рада са Универзитета у Београду из области друштвено-хуманистичких наука у 2024. години.¹

Осим радова, вредне прилоге чине и преводи и прикази, који имају за циљ да, сваки на свој начин, широј читалачкој публици

1 У питању је рад Реље Јарковачког и Милана Радивојевића, „Компаративна анализа правног положаја аутономне покрајине Војводине и региона Јужни Тирол”.

WORD OF THE EDITORIAL BOARD

Entering its fifth year of publication, the Herald of Legal History remains true to the goals that prompted its founding. Its subject matter fills a particular gap among scientific journals and provides an opportunity for Serbian and foreign undergraduate and postgraduate students to publish their (often first) papers in a quality edition. Indeed, to date, in Serbia, but also in the Serbian-speaking area, there is no other scientific journal completely dedicated to legal history, so with it academics get a unique opportunity to transform their interest in some of the subjects that usually greet them among the first in their law studies into student papers, with the help and mentorship of their professors and assistants.

In its mission to popularise legal history, the Herald has become a place where participants in the international student conference *Iustoria*, also founded in 2020, have the opportunity to publish their papers. In addition, for the fifth year in a row, its pages have also included winning papers from the Alan Watson Foundation competition in the field of legal transplants – combining comparative law and legal history.

Wherever possible, the journal cultivates topics from both Serbian and world legal history. Thus, our readers had the opportunity to become acquainted with Basque, Portuguese, Roman public law, as well as various other legal systems from the earliest antiquity to the modern era, which, for didactic and other reasons, they did not have the opportunity to encounter so often. The works of our authors, although often written at the beginning of their studies or scientific careers, have been cited and well received, which once again confirms the words attributed to the Spartan king Agesilaus, that it is man who gives honour to a place, and not the other way around. This is confirmed by the fact that in the previous issue we featured an article which received the award for the best student paper from the University of Belgrade in the field of social sciences and humanities in 2024.¹

In addition to the papers, valuable contributions include translations and book reviews, with each aiming to pique the interest of a wider read-

1 The article in question is the work of Relja Jarkovački and Milan Radivojević, “Comparative analysis of the legal position of the autonomous province of Vojvodina and the region of South Tyrol”.

омогуће приступ или је заинтересују за одређене наслове цењених страних и домаћих аутора. Сем тога, интервјуи које су спроводили наши студенти са угледним правним историчарима и научницима из сродних дисциплина, помогли су да читалаштво Весника, као и гледаоци/слушаоци нашег Јутјуб канала, добију нешто личнији и непосреднији увид у стручни живот и развојни пут наших значајних стручњака. Најпосле, извештаји са дешавања употпуњују приступ у ширењу круга заинтересованих за различите научне скупове и сродна дешавања која се тичу правне историје.

У претходних пет година, аутори који су објављивали своје прилоге у „Веснику” наставили су даље са својим усавршавањем. Неки од наших писаца су у међувремену постали доктори наука, професори, асистенти и сарадници у правноисторијској или у којој другој области правне науке. Други су исто остварили у другим друштвено-хуманистичким наукама. Трећи су, пак, отишли у сасвим друге области права, често у правну праксу, али и ван правне материје. А четврти тек корачају путем студија права, неизвесним, па и напорним, али који, ван сваке сумње, обилно награђује. Свима поменутима као редакција од срца честитамо постигнуто, те им желимо и сваки даљи успех и срећу у животу и раду, уз надање да ће нам се путеви што чешће укрштати. За прве и друге, изузетно нам је драго што су истрајали у свом бављењу (правноисторијском) науком. За треће и четврте, макар се најпосле и не одлучили за даље изучавање правне историје, драго нам је што смо били део вашег образовног развоја!

Са неумитним протоком времена, наравно, не дешавају се само пријатни догађаји. У ових пет година, нажалост, изгубили смо двојицу наших драгих колега, аутора др Стефана Стојановића (2023) и проф. др Марка Петрака (2023), члана нашег редакционог одбора. Својим докторатом, али и учешћем на конференцији *Iustoria* и квалитетним радом објављеним у Веснику, Стефан Стојановић је пружио занимљиву перспективу о питањима права и религије у Душановој кодификацији. Са великом тугом, не можемо да се не запитамо: колико би наша ужа стручна област била богатија, да је он у њој дуже остао? Слично се може рећи и за његовог нешто старијег колегу из Загреба, проф. Марка Петрака, који је од првог дана подржавао рад Весника и конференције *Iustoria*, а својим учешћем на *Forum Romanum*-у и конференцијама на Правном факултету Универзитета у Београду, трајно обогатио домаћу правну романистику, као и правну историју српског и хрватског народа. На потоњем му оба имају бити нарочито захвална. Сећајући се двојице драгих „Весниковаца” који су нас прерано напустили, редакција „Весника” исказује заслужни пијетет онима који су барем део свог научног дела уградили у његову зграду и тиме постали део и његове историје.

ership, or provide an access to certain titles by renowned foreign and domestic authors. In addition, interviews with prominent legal historians and scholars from related disciplines, conducted by our students, have helped the Herald's readership, as well as viewers/listeners of our YouTube channel, to gain a somewhat more personal and direct insight into the professional life and the path of development of our experts. Finally, event reports complement the approach in expanding the circle of those interested in various scientific meetings and events related to legal history.

In the past five years, the authors who published their contributions in the Herald have continued their professional development. Some of our writers have since become doctors of science, professors, assistants and associates in legal history or in some other field of legal science. Others have achieved the same in other social and humanistic sciences. Still others have gone into completely different areas of law, often into legal practice, but also left legal matters behind altogether. And there are those who are just starting their journey of studying law, an uncertain and even arduous path, but one that is, without a doubt, highly rewarding. As the editorial staff, we heartily congratulate all of the aforementioned on their achievements, and wish them every further success and happiness in life and work, with the hope that our paths will cross as often as possible. For the first and second, we are extremely pleased that you have persevered in your pursuit of (legal history) science. For the third and fourth, even if you ultimately do not decide to further study legal history, we are glad to have been a part of your educational journey!

With the inexorable flow of time, of course, not only pleasant events happen. In these five years, we have unfortunately prematurely lost two of our dear colleagues, author Dr. Stefan Stojanović (2023) and Prof. Dr. Marko Petrak (2023), member of our editorial board. With his doctorate, but also with his participation in the *Iustoria* conference and the quality work published in the Journal, Stefan Stojanović provided an interesting perspective on the issues of law and religion in Dušan's codification. With great sadness, we cannot help but wonder: how much richer would our narrow professional field have been if he had stayed in it longer? The same can be said of his slightly older colleague from Zagreb, Prof. Marko Petrak, who supported the work of the Herald and the *Iustoria* conference from the very first day, and with his participation in the *Forvm Romanvm* and conferences at the Faculty of Law of the University of Belgrade, permanently enriched domestic legal Roman studies, as well as the legal history of the Serbian and Croatian peoples. For the latter, both should be especially grateful to him. Remembering two dear 'Heralds' who left us too soon, the editorial staff of the Herald pays due respect to those who incorporated at least part of their scientific work into its building and thus became part of its history.

Велику захвалност, већ делимично исказану у Речи редакције у првом броју, понављамо и на овом месту, за све оне без којих ових (првих) пет година излажења Весника не би било могуће. Најпре, члановима нашег домаћег и међународног уређивачког одбора, нашим рецензентима, бившим члановима редакције, свим ауторима, лекторима и преламачима, штампарима и многим другима, чије је „мало приношеније” омогућило досадашњи квалитетан рад и излажење нашег часописа.

На нашем даљем путу надамо се још бољој сарадњи са свима поменутима, дочекивању нових аутора и прилога, те научној категоризацији која би и формално потврдила Весникове квалитете. Наравно, и да ових првих пет година буде само основа за дуго трајање нашег и вашег часописа!

Редакција „Весника правне историје”

We repeat our great gratitude, already partially expressed in the Word of the Editorial Board in the first issue, here, for all those without whom these (first) five years of publication of the Herald would not have been possible. First of all, to the members of our domestic and international editorial board, our reviewers, former editorial staff members, all authors, proofreaders and graphic designers, printers and many others, whose „small contributions” enabled the high-quality work and publication of our journal so far.

On our further journey, we hope for even better cooperation with all of them, welcoming new authors and contributions, along with scientific categorisation that would formally confirm the Journal’s qualities. And, of course, that these first five years are only the foundation of a long life of our – and your – journal!

Editorial Board of the „Herald of Legal History”

UDC: 34:929 Хаџић Ј.

CERIF: H240, H300, S114, S130

DOI: 10.51204/HLH_24201A

Katarina LOPUŠINA*

JOVAN HADŽIĆ,
THE CREATOR OF THE SERBIAN CIVIL CODE

Jovan Hadžić, one of the most highly educated Serbs of the time, takes most of the credit for establishing the legal framework of the young Serbian country. By ratification of the Serbian Civil Code (1844), Serbia joined a company of a few countries which had their own civil codes. Undisputed is the fact that Hadžić was highly influenced by Austrian law, but he adjusted certain provisions to serve the needs of the Serbian people. In order to achieve that, he preserved certain institutes from the customary law, although he believed them to be obsolete, and the influence of Roman, French and even Turkish law can be traced as well. The provisions pertained to female children's right to succession, the issue of the family-farming cooperative, and the pre-emptive rights that represent the specificity of the Serbian Civil Code. Hadžić's work and contribution to Serbian codification have often been disputed and criticised, but it has been proved that Jovan Hadžić managed to legally regulate many issues of Serbian patriarchal society. This study will try to emphasise the role and significance of Jovan Hadžić in the codification of the Serbian Civil Code itself, its implementation into legislature, and the improvement of legal, as well as social life in general. Hadžić was an exquisite connoisseur of law, which he consciously adjusted to suit the necessities of the Serbian society of the time. The significance of his work may also be confirmed by the fact that certain provisions of the Serbian Civil Code have remained in force up to the present day.

Keywords: *Serbian Civil Code. – Austrian Civil Code. – Customary law. – Codification. – Jovan Hadžić.*

* The author is a second-year undergraduate student at the Faculty of Law, University of Belgrade, katarina.lopusina@icloud.com

1. JOVAN HADŽIĆ

Jovan Hadžić (1799-1869) was a famous Serbian writer, jurist, politician, and the founder of Matica Srpska. He was born in Sombor to father Nikola, a merchant, and mother Sofija (née Ćirković), a sister of the bishop of Bačka Gedeon Petrović, who was the supporter and benefactor for young Hadžić. He completed primary school in Sombor and grammar school in Karlovci. At the time, he was significantly influenced by the famous Metropolitan Stevan Stratimirović, archimandrite Lukijan Mušicki, and professor Georgije Magarašević. The foundation for his classical education and knowledge of the Latin language was set in Karlovci, where he improved his knowledge of German language and developed interest in languages and poetry.¹

In 1817 he started studies in Budapest, Hungary, and three years later he completed the studies of philosophy, and he also learnt mathematics, physics, and other natural sciences; Greek and Hungarian language; general and Hungarian history; aesthetics; numismatics; and other sciences.² After completing studies of philosophy, he started law school which he studied for three years in Budapest. He successfully attended natural, public, and general law, statistics, political sciences, Roman and criminal law.

At the time, he was already known as a poet with a pen name Miloš Svetić and a supporter of Vuk Karadžić. Hadžić graduated from the law school in Vienna, where he moved to in 1822 only to return to Pest two years later.³ In 1826 he acquired the academic title of „all laws’ doctor”, with the doctoral thesis titled „On the Causes of Divorce According to the Teachings of the Eastern Orthodox Church of Christ” (*О узроцима развода брака према учењу Источне православне цркве Христове*).⁴ He dealt with language, history, and legal issues. As a historian, he especially dealt with the issue of the First Serbian uprising. His work in the sphere of Serbian codification is particularly important.⁵

In terms of language, due to his discussions and attitudes, he often had disputes with Vuk Karadžić. Hadžić was in favour of the common language and highly cherished Serbian national poetry but considered

1 Miraš Kićović, *Jovan Hadžić (Miloš Svetić)*, Istorisko društvo u Novom Sadu Novi Sad 1930, 4–7.

2 *Ibid.*, 12–13.

3 *Ibid.*, 14–15.

4 Jovan Hadžić, *Dissertatio inauguralis juridica de causis matrimonium dissociantibus, juxta disciplinam Orthodoxae Ecclesiae Christi Orientalis; Inauguralna pravna disertacija o uzrocima razvoda braka, prema učenju Istočne pravoslavne crkve Hristove*. Matica srpska, Novi Sad 2010, 5.

5 *Ibid.*, 2–3.

that the Serbian language should be modernised. In terms of spelling and orthography, he had a major conflict with Vuk in 1837, which lasted ten years. The articles and leaflets he published expressed his attitude against the establishment of old folk orthography. Hadžić lost much of his reputation and authority due to these conflicts and was also characterised as too pro-European and even as an Austrian exponent. This attitude, sometime later, was also transferred to his codification.⁶

Popov points out that Matica Srpska is indisputably Hadžić's most grandiose and most important work and that he clearly spotted the necessity of cultural improvement of the Serbian people and raising national awareness. It was Hadžić himself who produced the name of Matica and the rules of its operation, named „Osnova” (*Foundation*) in 1826. The above-mentioned author assessed Hadžić as quite unsuccessful in literature and linguistics but with excellence in legislature and law, a great patriot, and a successful founder and organiser of significant culture and national educational institutions.⁷

Hadžić was also well known for his charity work. He supported and financially helped many young Serbs, and among them the famous Svetozar Miletić.⁸ Despite numerous discreditations and criticisms, Serbian people owe a lot to Hadžić, especially when it comes to his codification activities. By his work on codification of the Serbian Civil Code as well as on the complete legal establishment of the Serbian country, he left a significant mark on Serbian social life in the first part of the 19th century.

2. THE BEGINNINGS OF THE LEGAL FRAMEWORK OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA

The work on establishing Serbia's legal framework was initiated during the reign of Prince Miloš, but one must emphasise that the foundations of it had already been laid down during the First Serbian Uprising (1804-1813) and destroyed once the uprising failed.⁹

6 Sima Avramović, „The Serbian Civil Code of 1844: a Battleground of Legal Traditions”, *Konflikt und Koexistenz. Die Rechtsordnungen im 19. und 20. Jahrhundert, Bd. II – Serbien und BosnienHerzegowina, Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte*, Frankfurt am Mein 2017, 379–482.

7 Čedomir Popov, „Jovan Hadžić: Osnivač Matice Srpske”, Jovan Hadžić, *Inauguralna pravna disertacija o uzrocima razvoda braka, prema učenju Istočne pravoslavne crkve Hristove*. Matica srpska, Novi Sad 2010, 136–142.

8 *Ibid.*, 143.

9 A significant place during the restoration of Serbian statehood had legislative acts adopted during the First Serbian Uprising. Thus, Božidar Grujić composed *For the memory* and *A Letter* which represent legal acts on two institutes - *Praviteljstvujušči*

After the successful Second Serbian Uprising in 1815, there started a gradual renovation of Serbian statehood. New social relations of the young Serbian state were not encompassed by customary law, so Prince Miloš resolved the issues in accordance with his own grasping of justice, which could not be maintained.¹⁰

The circumstances in Serbia and people's displeasure forced the prince to move forward in that direction. The activities related to the creation of the constitution and other laws, especially the Civil Code, Dimitrije Davidović and Avram Garašević were then engaged on this, starting in Serbia as early as in 1827 when there was formed a „lawmaking”, i.e. „lawgiving” committee that was engaged in the translation of the French civil code (*Code civil*), but Prince Miloš was displeased with its work.¹¹

The members of the committee¹² were not jurists by education, so they were not able to implement this huge undertaking. The initial idea was to translate this Code in total and then to separate the provisions that suited the Serbian society, which made the job even more complicated since the rules of the *Code Civil* could not be simply adjusted to the needs of the Serbian society.¹³

Therefore, the prince was forced to ask for help from Austria, which, on its side, saw this as an opportunity to increase its influence in the Balkans. So, in May 1837 (new calendar), invited by Prince Miloš, eminent jurists from Austria, Jovan Hadžić, a senator from Novi Sad, and a captain – auditor Vasilije Lazarević, the mayor of Zemun, arrived in Serbia. They read the material that had been collected up to that moment, and two months later, they submitted a lengthy report to the prince. Apart from the assessment of the draft, they suggested the organisation of the legal framework, as well as the principles it should be based on. Hadžić and Lazarević

sovjet (governing authority) and *vožd* (the leader). They served as a foundation for constitutional and legislative acts – in 1805, 1808 and 1811. The central government of the rebellious state consisted of the leader, governing authority, the assembly and the ministries. More about that may be found: Radoš Ljušić, *Istorija srpske državnosti II*, SANU Novi Sad 2001; Vladimir Stojančević, „Srpska nacionalna revolucija i obnova države od kraja XVIII veka do 1839”, *Istorija srpskog naroda V/2*, SKZ Beograd 1981; Ljubomirka Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2007.

10 Dušan Nikolić, „O Hadžićevom projektu Srpskog građanskog zakonika”, Jovan Hadžić, *Inauguralna pravna disertacija o uzrocima razvoda braka, prema učenju Istočne pravoslavne crkve Hristove*, Matica srpska, Novi Sad 2010, 184.

11 Vladimir Kapor, „Jovan Hadžić kao pisac zakona u Srbiji”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 61/1976, 11.

12 The members of the committee were: archpriest Matija Nenadović, princes Vasilije Popović and Pavle Radmirović, Dimitrije Davidović, and Vuk Stefanović Karadžić.

13 Ljubomirka Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, 163.

pointed out on that occasion that the text of *Code civil* did not match the legal framework of Serbia because it had been written for people, which was quite different from the Serbian one. Miloš accepted their suggestion to create new, simple, and shorter laws for Serbia, which would serve the needs of Serbia.¹⁴ They believed the new code must stem from the existing rules and customary law and the tradition of the Serbian people.

At the time, an English consul, George Lloyd Hodges, came to Serbia to diminish the Russian influence and increase the Anglo-Saxon one. He also pointed out to the prince that Serbia did not need foreign laws and/or lawmakers. Trying to win Miloš over for his cause, he kept repeating that a good ruler is „sufficient for everything”. On the other hand, the Russian representative Vaščenko promoted the idea of the Russian government claiming that Serbia needed a constitution, as well as a criminal and a civil code.¹⁵

In this situation, Hadžić and Lazarević started their work and very soon divided it among themselves. Hadžić worked on the civil code and Lazarević on the criminal code and court proceedings. Apart from working on the codification, Hadžić also had a significant role in constitutional fights. He composed a constitutional draft, and in the beginning of 1839, after proclamation of the Turkish constitution, he stopped his activities related to the civil code to join the drafting of laws which would regulate the work of the State Council, as well as the ministries of justice, education, the interior and foreign affairs, and at the very end, the courts.¹⁶

Hadžić's work on the composition of laws moved into two directions: the direction of creation of the constitution and so-called organisational laws, and the direction of the private law sphere. The constitution was supposed to set a foundation to the young Serbian principality and then to develop it through special laws on the structure of certain types of state bodies. The civil code was supposed to lay the foundation to property and ownership relations.¹⁷

3. HADŽIĆ'S WORK ON THE SERBIAN CIVIL CODE

The Serbian civil code, the first codification of the rules on personal and ownership relations of the new Serbian country, which was re-established in the beginning of 19th century, was ratified on 25 March 1844. Somewhat modified, it was used on the territory of Serbia until 1945, and

14 V. Kapor, „Jovan Hadžić kao pisac”, 11.

15 D. Nikolić, „O Hadžićevom projektu”, 187.

16 Lj. Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, 163.

17 V. Kapor, „Jovan Hadžić kao pisac”, 10.

some provisions might still be applied when it comes to property relations. For example, the issue of personal easements was regulated by the provisions of the Serbian Civil Code, i.e. Article 331, whereas the issue of gifts was regulated by Articles 561-568.

By ratification of this Code, Serbia joined a small company of the European countries (France, Austria, the Netherlands) of the time which codified the civil rights, and Hadžić's effort invested in the composition of the Code was not a simple nor an easy task. A solution was to be found that would follow Serbian customary rules and implement legal rules of the contemporary European countries.

During the composition of the code, there prevailed an attitude that the future code had to reflect the Serbian national spirit and the specificity of our people. Therefore, Hadžić faced a complicated task to bridge the gap between modern and traditional, i.e. foreign and domestic. Forging for a path between Serbian tradition, the prince's demands (opposing Hadžić's attitudes), and contemporary French and Austrian influences, he had to resolve a tough challenge during the composition of the Code. It was a demanding and challenging undertaking.¹⁸

The civil codes of the European countries were founded on Roman law, so one may conclude that not even one of them was a genuine creation in total. Each of them contained something that was already present, i.e. it was a part of general legal tradition, something that was a consequence of transplanting (reception), which was present, something that would also be obvious during Hadžić's work in Serbia.

Hadžić spent several months (August 1838 – January 1839) collecting the material and studying Serbian customs and tradition, and by the middle of 1840, he started drafting. He had a time limit of two years.¹⁹ Since he was a Serb from Austria, he could not be completely familiar with customs and tradition in Serbia; he was helped by the committee and advised by archpriest Matija Nenadović, whose task was to point out what was in line with our customs and tradition and what opposed them.²⁰

Hadžić needed permission from the Austrian authorities for his stay and work in Serbia. In 1840, he stayed in Vienna and informed Prince Metternich of these affairs, as well as that the code would be based on Austrian law with certain modifications to Serbian circumstances.

He also promised to prove himself „worthy of the highest trust placed in him by the Austrian emperor and government”²¹

18 S. Avramović, „The Serbian Civil Code”, 404.

19 D. Nikolić, „O Hadžićevom projektu”, 89.

20 S. Jovanović, „Jovan Hadžić”, 40.

21 M. Kićović, *Jovan Hadžić (Miloš Svetić)*, 108.

There is no reliable data on the course of drafting the Code during the reign of Prince Mihailo (1840-1841). It is known that the young prince entered into an agreement with Hadžić in July 1840. A remuneration of 2000 gold ducats (one thousand immediately and the other one thousand after completion) was agreed upon. The time limit was two years. He was allowed to work in Novi Sad, but he had to submit reports on his work once every three months.²²

The fact that once the work was completed, Hadžić notified not only Metropolitan Josif Rajačić but also the Austrian prince Metternich testified about his connections to Vienna. The Serbian government sent two copies of the Code to Austrian headquarters in Zemun, one of which was aimed for Prince Metternich himself as a sign of gratitude.²³

Austria welcomed Hadžić's work based on the Austrian code. Kićović correctly pointed out that Hadžić unconsciously served as a weapon for enhancing the Austrian cultural influence in Serbia.²⁴ Due to its liberal ideas, the initial notion of adapting the French Code Civil did not suit Austria, so that was why Hadžić was supported by the official Vienna since the very beginning.

3.1. Hadžić and the reception of the Austrian Civil Code

The „lawmaking” committee started its work, as it has already been pointed out, by the translation of French laws, whereas Hadžić relied primarily on Austrian law. The French code, bearing in mind significant social differences, could not successfully be received in Serbia.

Having been educated in Austria, Hadžić was quite a connoisseur of Austrian law, so it was not a surprise to see Austrian law made a base for his work. So, by shortening and adjusting certain provisions of the Austrian Civil Code (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*) of 1811, the Serbian Civil Code was created.²⁵

Prince Miloš requested Hadžić to compose a brief and clear code, modelled on the Austrian one but which would follow Serbian customs and traditions. This required the omission of certain legal institutions and institutes, as well as consolidation of several provisions into one. In order to complete this task successfully, one had to be well familiar not only with the law but also with the circumstances of the Serbian society as well.²⁶

22 S. Avramović, „The Serbian Civil Code”, 406.

23 M. Kićović, *Jovan Hadžić (Miloš Svetić)*, 120.

24 *Ibid.*

25 Lj. Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, 165.

26 S. Avramović, „The Serbian Civil Code”, 21.

The opinion of Serbian jurists toward Jovan Hadžić was mostly negative, even condescending. The ratification of the Serbian Civil Code was followed by denials, huge criticism, and disapprovals.²⁷

The first critics addressed to Hadžić were forwarded by a Serbian jurist from Austria, Pavle Šeroglić,²⁸ and then by law professor, Dimitrije Matić.²⁹ Matić criticised the fact that female offspring were excluded from succession, although it was widely known that Hadžić himself was against this provision. Besides, Šeroglić estimated that certain articles and even whole parts were transplanted from the Austrian code and that certain provisions were completely wrong, as well as that numerous paragraphs were „ruined” during transplanting by shortening, and that some important parts were not included. The final Šeroglić’s mark was that this Code was „narrow and insufficient”.³⁰ Matić also opposed the provisions limiting the female children’s right to succession and gender inequality since it was not „natural justice” and „which was not envisaged by any code of any society that was even moderately educated”.³¹

In the second part of 19th century, Nikola Krstić, a judge of the court of cassations, negatively assessed Hadžić’s work. He posed a question of equality of male and female children, maintenance of family cooperatives, and introduction of land registers.³² With his criticism, Krstić attracted the attention of the intelligentsia and wider public, so in 1872 he was commissioned to work on the revision of the Code, but the implementation of his draft, which was never completed, never took place.³³ At the end of the 19th and beginning of 20th century, Hadžić’s work was criticised by an eminent Serbian jurist, Andra Đorđević, assessing it as „just a bad extract from the Austrian Code”.³⁴

Slobodan Jovanović also pointed out that the Serbian Civil Code was only a „shortened version” of the Austrian Code,³⁵ and this assessment

27 *Ibid.*, 14.

28 Pavle Šeroglić, „Pregled Zakonika Građanskog za knjaževstvo Srbiju 25. marta 1844. Obnarodovanog”, *Bačka vila*, Novi Sad 1844, 114–187.

29 Dimitrije Matić, *Objašnjenje Građanskog zakonika za Knjaževstvo srbsko*, I-IV, Belgrade 1850–1851.

30 P. Šeroglić, „Pregled Zakonika Građanskog”, 114–116.

31 D. Matić, *Objašnjenje Građanskog zakonika*, 540–543.

32 Tomica Nikčević, *Postanak i pokušaj prerade Građanskog zakonika Kneževine Srbije*, Beograd 1971, 33.

33 Miodrag Orlić, „Pokušaji da se donese novi građanski zakonik”, *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, ed. Milena Polojac, Zoran S. Mirković and Marko Đurđević, Beograd 2014, 460.

34 Andra Đorđević, *Privatno pravo*, Beograd 1893, 40.

35 Slobodan Jovanović, „Jovan Hadžić”, *Političke i pravne rasprave*, Beograd 1908, 45.

was welcomed by a huge number of the authors of the time, marking it as a bad and shortened translation of the Austrian source document.³⁶ Apart from certain criticism, Jovanović still believed that Hadžić was the most prominent person in our legislature ever. He also had in mind the fact that Hadžić operated at the time when unwritten customary rules and the prince's autocracy still prevailed. It was only at that time that written laws were introduced and the modernisation of state authorities. As the first Serbian modern lawmaker, regardless of his omissions, he set foundations for our legislature.³⁷ This same author frequently pointed out that they expected more from Hadžić in terms of originality and establishing of harmony between customary law and civil code as it was done in Montenegro by Valtazar Bogišić.³⁸

Contemporary authors, such as Sima Avramović, had more understanding for Hadžić's omissions, taking into consideration the time and circumstances that he worked under. So, Avramović says:

„The very fact that the Austrian source document had 1502 articles and the Serbian civil codification only 950, i.e. it is shorter by a third, confirms at the first sight the remark that the Serbian civil code is a shorter version of the Austrian civil code. It took huge intellectual efforts, a wide legal picture, and even creativity to draft a code for a low-developed country which looked upon „the older brother” but which had to be adjusted to the needs and general level of the society it was aimed for.”³⁹

This same author said that Hadžić added several important novelties, especially during the regulation of family cooperative issues (§507-529),⁴⁰ but some other differences were also noticed in relation to the Austrian Civil code. To that end, Hadžić pointed out that provisions of the Code were founded on „justice and rule” (§2). The difference may also be seen in Passage B, „Basic outlines of justice and rule in civil codes” (§15-35). So, in these cases, Hadžić expanded the Serbian civil code with more than thirty new rules which were not to be found in the source document.⁴¹

Avramović concluded that Hadžić took on a much greater undertaking than it was a pure translation and shortening of the Austrian Civil Code. Although in its major part, the Serbian Civil Code represents a

36 S. Avramović „Srpski građanski zakonik”, 21.

37 S. Jovanović, „Jovan Hadžić”, 277.

38 S. Jovanović, „Jovan Hadžić”, *Iz naše istorije i književnosti*, 44.

39 S. Avramović, „Srpski građanski zakonik”, 15–18.

40 *Građanski zakonik Kraljevine Srbije*, Geca Kon, Beograd 1934.

41 S. Avramović, „Srpski građanski zakonik”, 22.

shortened version of the Austrian Civil Code, Hadžić's changes are a genuine contribution. Therefore, Hadžić may not be termed as a simple „copier”, i.e. a simple tailor who only cut, rejected, or inserted certain parts of the Austrian Civil Code.⁴²

Although Hadžić abandoned the French model during drafting the code, the French influence may clearly be spotted, and in some provisions, he even favoured the French *Code civil*. For example, such are the provisions envisaging that law may not have a retroactive effect (§7) or in terms of marital obligation of the spouses to be faithful and support each other (§108).

The Serbian lawmaker, following the French model, set forth that the minimal age difference between an adopter and an adoptee had to be 15 years, unlike the Austrian code, which envisaged 18 years of difference. Just like in the French Code Civil, the illegitimate offspring had no right to succession as well as the adoptees.⁴³

It is curious that during the discussion on gender equality, the opponents of the Serbian Civil Code also pleaded for the French legislature, but inequality of women was more the consequence of customary law than of the French influence.

As it has already been pointed out, the influence of Roman law was indispensable, both directly and indirectly. Jovanović thought that Hadžić had a Romanist approach when it came to property rights in cooperatives, i.e. that the idea of cooperatives stemmed from Roman law and therefore opposed the national feelings and interests.⁴⁴

Direct reception of Roman law was especially noticeable in the provisions relating to contractual law, such as issues of gifts, gift recalls, deposits, loans, and interest calculations.⁴⁵ The norms limiting the working ability of women, as well as the limited legal rights of the minor and mentally unstable persons and the acquisition of working ability of women after termination of marriage, stemmed from customary law, but they may also be connected to Roman law.⁴⁶

42 *Ibid.*, 22.

43 S. Avramović, „The Serbian Civil Code”, 431–432.

44 Slobodan Jovanović, „Jovan Hadžić, „Iz naše istorije i književnosti, Beograd 1931, 48.

45 S. Avramović, „The Serbian Civil Code”, 438; Jelena Danilović, „Srpski građanski zakonik i rimsko pravo”, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)*, ur. Miodrag Jovičić. SANU, Beograd 1996, 49–66; Antun Malenica, „Rimska pravna tradicija u srpskom pravu”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad 2004*, vol. XXXVIII, br. 2 tom 1, 116–138.

46 *Ibid.*

Turkish rule over Serbia, which lasted several centuries, took its toll in all spheres of social life, as well as in the sphere of codification of Serbian society. That influence was obvious through certain legal institutes as well as through legal terminology. The remnants of Turkish law, which were significantly different from the Austrian model, were obvious in the issues of property possession. For registration of the property, there was applied the deed system for acquisition and proving the ownership and intabulation registers for registering liens and mortgages.⁴⁷ The deed had become a common thing in Serbian society, and that was why it was mentioned in the Code (§946), which only confirmed that Hadžić understood that the introduction of land registers (§292) would be a slow process.⁴⁸

From Turkish law, the institute „miljak” (a piece of land) was taken, as a form of possession of the private property, which the Austrian code was not familiar with. Pre-emptive right (§670) stems from Turkish law. The stated right was also present in other codifications but in the form of contractual obligation, whereas in the Serbian Civil Code it was envisaged as an imperative so the parties to the contract could not amend it. The influence of Turkish law may also be seen in the institutes of pre-emptive right, optional sale, and „amanet” (promise), as well as numerous terms borrowed from the Turkish language.⁴⁹

So, apart from the Austrian influence, the Code contains traces of Roman, French, Turkish and customary law, as well as the Orthodox Canon law, which shall be dealt with later on, which still separates the Code from the Austrian model. Thus, Hadžić gave this codification a genuine air.⁵⁰

3.2. The structure and content of the Serbian Civil Code

The Austrian Code of 1811 was to the certain extent based on Roman law, and therefore the Serbian Civil Code might be observed as „the reception of Roman law”, which is reflected in its structure and content. The Serbian Civil Code, just like the Austrian and French, completely accepts the institutional system of division of the civil code into the introduction and three parts.

In the introduction to the Code, there are established legal principles, i.e. its bindingness, as well as the impossibility of reversed effect and the

47 S. Avramović, „Srpski građanski zakonik”, 36.

48 Lazar Marković, *Grđansko pravo, I, Opšti deo i stvarno pravo*, Beograd 1927, 390–391.

49 S. Avramović, „Srpski građanski zakonik” 37–38.

50 *Ibid.*, 38.

freedom of stipulation. Apart from that, in this part there are listed the constitutional principles, i.e. the integrity of personality and possession and civil freedom.⁵¹ With this unique and original form of the introductory part to the Code, Hadžić tried to enable its application and introduce it into the life of the young Serbian country.⁵²

Avramović had special respect for the initial parts of the Code, pointing out that they had a double effect. Apart from special goals stated in the introduction, there was a specific declaration on rights and freedoms, the aim of which was to introduce more modern thoughts among mostly uneducated people. It is the already mentioned Passage B „Basic outlines of justice and rule in civil codes” (§15-35) that encompassed numerous and various questions: inviolability of private property, the right to suitable court proceedings for the protection of violated rights, the sovereignty of natural rights, ban of slavery, the principle of legal equality, and the limitation of expropriation. Apart from that, there are stated numerous principles from the sphere of private rights, and some of them had wider political influence, which was very important at the time of the transformation of Serbia from a feudal into a modern country.⁵³

This specificity of the introductory part is unique in comparative legal history. As far as it is known, this is the only introduction into a civil codification that clearly stated specific political and legal necessities of people.⁵⁴

The first part of the code contains provisions that regulate personal rights of legal and natural entities. In Chapter 1, Hadžić encompassed the rights of legal and natural entities, whereas in Chapter 2, there is regulated marital law. Chapter 3 sets forth the rights and obligations of parents and children, and Chapter 4 regulates tutoring, i.e. rights and obligations of guardians.⁵⁵

The second part of the Code deals with property law in two passages. In Passage 1, the property right is set as complete, i.e. unlimited and absolute right, just like the one in Roman law, which meant the abandonment

51 Lj. Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, 165.

52 Zoran Mirković, „Uvodna pravila i uvođenje u život Srpskog građanskog zakonika”, *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, Milena Polojac, Zoran S. Mirković and Marko Đurđević (ed.), Beograd 2014, 77; Valentina Cvetković-Đorđević, „Sadržina i značaj uvoda srpskog Građanskog zakonika iz 1844. godine i austrijskog Građanskog zakonika iz 1811. godine” *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, knjiga 12 Stevan Lilić (ed.), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2022, 146–156.

53 S. Avramović, „Srpski građanski zakonik”, 24.

54 S. Avramović, „The Serbian Civil Code”, 428.

55 *Ibid.*

of feudal institutes. Free, private property included complete breakup with feudal institutes. Further on, the Code regulates the issue of succession (legal, contractual, and testamentary). The provisions that regulate the property of a family cooperative form a special unity.⁵⁶ The explanations of obligation law are to be found in passage 2, within which there is defined a concept of the contract, contract types, as well as the criteria for contractual validity and voidness.⁵⁷

The third part of the Code contains general provisions for property and personal rights as follows: rights, obligations, surety and pledge, modifications (amendments), and provisions on their termination. Hadžić completed this passage with provisions on prescriptive period, i.e. regulates when and how the property rights may be lost or gained by positive law and which personal rights cannot be outdated.⁵⁸

3.3. Hadžić's provisions and customary law

The Serbian Civil Code is, in its greatest part, different from the source document in terms of the provisions dealing with female children's succession rights. Then there is the issue of family cooperatives and pre-emptive rights. The problem arose with these topics at the very beginning of Hadžić's work.⁵⁹

The precedence in succession is given to male children over the female ones, as it had been envisaged in the very draft by the „lawmaking” committee. Hadžić and Lazarević were against this provision, and they even wrote about this in their report submitted to Prince Miloš. They thought that in the new code, this issue had to be differently regulated. The prince explained on that occasion that in Serbian society, there had been a deeply rooted custom that female children of the deceased may not inherit his property. To confirm this statement, he commissioned an opinion poll. So, on 17 December 1837, he handed over the results to Hadžić through his secretary, Jakov Živanović. The results of the opinion poll confirmed the prince's statement, so this question was considered solved.⁶⁰

56 <http://ricl.iup.rs/2032/1/2024%20%20Common%20and%20Collective%20Property%20%20Ali%C4%8Di%C4%87%2C%20Cvetkovi%C4%87.pdf>

57 Samir Aličić, Valentina Cvetković Đorđević, *Collective farming community (zadruga) in Serbian Civil Code of 1844 and the Roman law*, 2024, 33–46.

58 S. Avramović, „The Serbian Civil Code of 1844: a Battleground of Legal Traditions”, 428.

59 Lj. Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, 165.

60 Uroš Stanković, „Hiljadu osamsto četrdeset šesta – naslednopravni položaj ženske dece po treći put na dnevnom redu”, *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, ed. Milena Polojac, Zoran S. Mirković and Marko Đurđević, Beograd 2014, 408.

Regardless of the opinion poll results and the prince's references, Hadžić kept his attitude that this solution was unjust, so in his draft he made male and female children equal in terms of succession rights. On handing over the draft in 1842, he joined the committee, which was supposed to discuss this suggestion, and even then Hadžić adhered to his attitude on the female children's right of succession, although the suggestion was dismissed.⁶¹

That is how, by-passing Hadžić, the provision envisaging that female children can only get „usufruct right, support, provision, and decent marriage according to the existing custom” was entered into the Code (§397). Female children could be successors only in the case that there were no male children. Apart from that, a woman was made equal to a minor in terms of working ability.

It is important to repeat once again that these principles had no roots in Jovan Hadžić's ideas or beliefs but were conditioned by the beliefs and understanding of Serbian patriarchal society, i.e. patriarchal family, both small and cooperative.⁶² Hadžić's opponents started criticising these provisions right after the Code's ratification, which affected his popularity in Serbia at the time.⁶³

The critics neglected the fact that Hadžić himself tried to convince new prince Aleksandar I Karađorđević (1842– 1858) and the members of the State Council that it was necessary to make men and women equal in terms of succession, but they were not ready to assume the responsibility for such a great social change in the Serbian society, still highly conservative. In the urban areas, especially in Belgrade, women protested in the streets against Hadžić and discriminatory provisions in terms of the legal position of women, although he was not to be blamed for these provisions. Gender inequality remained the most frequent target for attacking Hadžić and his codification, although his attitudes concerning this issue were widely known.⁶⁴

The legislator had to take a bow to customary law, and Stanimirović pointed out that exactly with regulating this issue there was the greatest deviation from the Austrian Civil Code.⁶⁵ Hadžić was criticised for fami-

61 *Ibid.*, 409.

62 Marko Pavlović, „Položaj žene po srpskom građanskom zakoniku”, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)*, ed. Miodrag Jovičić, Beograd 1996, 210.

63 Miraš Kićović, 120.

64 U. Stanković, „Hiljadu osamsto četrdeset šesta – naslednopravni položaj ženske dece po treći put na dnevnom redu”, 408.

65 Vojislav Stanimirović, „Snaga običaja – porodica u Srpskom građanskom zakoniku između starog i novog”, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844–1994)*, ed. Miodrag Jovičić, Beograd 1996, 159.

ly cooperatives, which represented the specificity of Serbian society. They had ceased to exist in other countries long ago, but within the Serbian society, they were still the dominant family form. Therefore, it was necessary to codify its status and property relations within it, and later it was going to be shown that the lawmaker failed to regulate it in the best possible way, which, according to many authors, would have far-reaching consequences for the development of Serbian society.

Thus, the provisions dealing with family cooperatives were most often disputed, theoretically and legally, as well as for the role and place family cooperatives kept in Serbian society. Hadžić's critics pointed out that with his provisions, he only caused deterioration of family cooperatives and destruction of rural people.

The analyses of these provisions really show a contradiction in Hadžić's work. Family cooperative was first termed as a legal, „ethical” entity whose property is collective. The holder of the property rights is the association of the cooperative members, and a consent of all adult married men is necessary for disposal of the property. Everything an individual acquires is included in collective property, i.e. all property and goods in a cooperative do not belong to an individual but to everybody, regardless of the fact who acquired it or obtained (§508).

However, other articles to the Code, define this property differently, i.e. as co-ownership:

„A member of the cooperative living in a community may incur debt only on his part of the property, and the loaners who granted the loan without the consent of the company may be compensated only out of his part, and they may not exercise rights over other parts unless they prove that the loan was invested into that house and that everybody knew of that and that they collectively enjoyed the loan and spent it.” (§515).

The critics blamed Hadžić for these contradictory provisions, i.e. his ignorance of family cooperatives, namely insufficient understanding of this institute, as well as the relations and needs of Serbia of the time. However, Petrić emphasised that these principles were not an indicator of the author's ignorance or incompetence but a mirror of social contradictions and a try to preserve the customs, i.e. prevent the falling apart of the traditional institutions, i.e. cooperatives, which was imminent in further development of the Serbian society.⁶⁶

The problem certainly arose from the fact that Hadžić was far better familiar with personal and unlimited property without taking into con-

66 Vera Petrić, „Poreklo Srpskog građanskog zakonika i njegov značaj u stvaranju pravnog sistema buržoaske Srbije”, *Zbornik Istorijškog muzeja Srbije* 5/1968, 79–91, <https://imus.org.rs/wp-content/uploads/2016/09/z-169.pdf>.

sideration that, within a cooperative, property is collective and limited. In Serbian society, this rule had to be limited in order to protect the interest of future generations. Therefore, a cooperative had to be organised as a collective property, but starting from Roman law, Hadžić only saw a person as a property holder. Thus, Hadžić observed property from the point of view of Roman and Austrian law, solving specific issues of the Serbian society of the time, so the cooperative became „a mixture of personal belongings”, i.e. simple co-ownership.⁶⁷

Slobodan Jovanović claimed that Hadžić failed to understand the essence of the cooperative, which is little probable, because at the time it was present among the Serbian population in Austria as well, more precisely in the territory of the Military Border, but his final decisions confirmed this opinion. Still, Jovanović was the first to point out that the division of cooperatives appeared even before the Code, but its ratification only accelerated the gap-making and made the division easier. It is obvious that this gap could not be avoided because it was an inevitable result of the development of goods and a money economy.

According to that, Krkljuš pointed out that the criticism directed at Hadžić in terms of family cooperatives and their social role was unjustified.⁶⁸

One may say that Hadžić was unjustly blamed for being someone who destroyed the economic and social welfare of Serbian society and that by the introduction of a western model, he destroyed Serbian tradition and customs as well as that he imposed a foreign code which destroyed customary law and its social institutes.⁶⁹

It is clear that Hadžić had no choice but to find a way between and reach a compromise between traditional and contemporary approach, which was the only solution for the opposites in the Serbian society during the second half of the 19th century, although for a long time he was considered to be responsible for devastation of cooperatives and the destruction of romantic national structure.⁷⁰

The third specificity of this Code is also related to collective property, i.e. pre-emptive rights. Hadžić also transplanted this institute from customary law and set it forth as follows:

„These persons were members of the community or cooperative, next of kin, who would assume the right of succession in the sold property, as well as the next-door neighbours and neighbours in general.” (§670)

67 S. Jovanović, „Jovan Hadžić”, 48.

68 Ljubomirka Krkljuš, „Donošenje Zakonika građanskog za Kneževinu Srbiju”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 64/6, 1994, 3–12.

69 S. Jovanović, „Jovan Hadžić”, *Iz naše istorije i književnosti*, 46.

70 S. Avramović, „The Serbian Civil Code”, 412.

The seller assumes liability to inform the stated persons in advance, and if he fails to do so, they are entitled to rebuy the property within 30 days of the date of sale.

Unlike the Austrian code, Hadžić preserved common customs. He favoured the law but did not exclude customs and tradition.⁷¹

The legislator also acknowledged both customs and the Canon law when regulating marital relations. Since Hadžić's doctoral thesis was titled „About the reasons of marital divorce, according to the teaching of the Eastern Orthodox Church of Christ,” it is clear that he was a connoisseur of marital and family relations. Apart from that, he was aware that the Canon law in this sphere was deeply rooted in Serbian society. Therefore, during his work on the Code, he implemented the idea he also promoted in his doctoral thesis that the authority in marital and family relations should be kept by secular authorities, but it had to be in accordance with the provisions of the Canon law.

The provisions of the Canon law in certain cases were explicitly pointed out, whereas in other cases, without any special emphasising, they were completely transplanted into the Serbian Civil Code. Thus, the influence of the Canon law took precedence over marital law provisions within the Serbian Civil Code, which was one of crucial differences from the Austrian source document. In his thesis, Hadžić indicated to different attitudes of the Orthodox and Catholic churches on certain issues of marital relations, i.e. divorce,⁷² so he acknowledged these differences while drafting the Code. Whereas in the Austrian Civil Code it is pointed out that marriage is a contract between two people, in the Serbian Civil Code there is emphasised the religious character of marriage, love, and fidelity (§60). The Serbian church marriage ceremony, which was mandatory, was preceded by a premarital exam taken before the priest (§63), whereas the counterpart to this provision within the Austrian code was an announcement and a solemn declaration of the acceptance. The Austrian code stated an engagement, and the Serbian one, instead of this term, stated the conversation and agreement between a boy and a girl and their families (§61), but also the gifts were not to be found in the source document.⁷³

In case of divorce, the Serbian Civil Code envisaged conversation with a priest who would try to reconcile the spouses with three trials in

71 Z. Mirković, „Uvodna pravila”, 93.

72 J. Hadžić, *Dissertatio*, 45.

73 V. Stanimirović, „Snaga običaja”, 154–155.

certain period, and if he failed to do so, the procedure would be ended in spiritual court, which was regulated by §98,⁷⁴ whereas the Austrian Civil Code kept the jurisdiction of the regular court for this subject matter.⁷⁵

These are only certain provisions in which Hadžić, in marital issues, gave precedence to customary and Canon law over the Austrian source document, which proved his excellent command of this subject matter but also a respect for the Orthodox Church tradition.

3.4 Hadžić's language and style

Some critics accused Hadžić of using inadequate, imprecise, and wrong terminology in the Serbian codification. There are some notions that even the language used in the Code was too simplified, namely that it was not sufficiently specialised, although when it was necessary, he used some Latin terms along with the domestic ones.⁷⁶

There are authors who, just like Kapor, do not agree with Hadžić's critics and consider that it was a good thing that the language used in the Code was simple and close to an ordinary person because in that way the understanding of the Code and interpretation of certain terms was made easier. At the same time, it was forgotten that some words taken from the Church Slavonic and Russian language, such as „polza” (*benefit*) or „prizrenje” (*consideration*), were widely accepted and, as such, present in the official documents.⁷⁷

One may say that Hadžić shaped and modernised legal terminology. He gradually accustomed the people to new legal institutes and worked on their legal education. It was a serious undertaking, and therefore there had to be some serious omissions and failures, but Hadžić indisputably had an important role in this process.⁷⁸

Hadžić's style in the Code was significantly different from the language and style used in the Austrian Civil Code. He did not directly translate the formulations from the source document, which were often hard and written in the office style, but he did his best to make them closer to an ordinary person. Trying to do so, he sometimes spoke in the second person singular:

74 *Građanski zakonik kraljevine Srbije*, Geca Kon, Belgrade, 1934.

75 S. Avramović, *Srpski građanski zakonik*?, 35.

76 V. Vodinelić, „Sto pedeset godina kasnije: šta je još živo u Srpskom građanskom zakoniku?”, *Srpska akademija nauke i umetnosti*, Beograd 1996, 390.

77 V. Kapor, „Jovan Hadžić”, 19.

78 S. Avramović, „Srpski građanski zakonik”, 40.

„If you lose or leave the thing, your possession of it stops.” (§210)

In certain articles, an effort to be expressed in a common manner may be spotted directly:

„If an animal attacks a man or a certain possession and causes a damage, then responsible would be the one who made the animal behave in such a way or who provoked it to such behaviour or failed to control it.” (§815)

In drafting of the Code, Hadžić used direct speech and often used examples and listings to make it more familiar to those directed at:

„Tame animals, such as horses, oxen etc., geese, ducks, hens, turkeys etc., if they escape under our control, they remain in our possession, and we are entitled to reclaim them, and everybody is obliged to turn them back.” (§238)

The Roman jurists used this writing technique. Thus, Hadžić acquired a significant role in the legal enlightenment of the Serbian people and the improvement of legal culture.⁷⁹

Hadžić obviously tried to accustom the people to new legal institutes. He created Serbian civil terminology and connected Serbian civil law with European law. Instead of abstract theoretic definitions, he provided simple formulations which were adjusted to the people accustomed to unwritten and customary law.

CONCLUSION

During the first half of the 19th century, huge changes took place in Serbian history in all spheres of social life, even in the legal establishment of the country. A significant role in this process was held by the Serbs from the Habsburg monarchy and especially by Jovan Hadžić, who worked for 6 years with interruptions in the civil codification in order to finally have the Serbian Civil Code ratified in 1844. This Code was not a genuine work but, to a certain degree, a processed, adopted, and shortened version of the Austrian Civil Code. Although the objections relating to brevity and adaptation are justified, Hadžić's work had a considerable influence not only on development of Serbian law but also on the Serbian country and society in total.

The legislator legally regulated new social and economic relations, i.e., the annulment of feudal relations, strong protection of private proper-

79 Milena Polojac „Srpski građanski zakonik i odredbe o prisvajanju divljih životinja: recepcija izvornog rimskog prava”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2/2012, 133.

ty, and development of the economy based on the trading of commodities. With all omissions and shortcoming, as well as numerous contradictions, Hadžić's work remained in force in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, i.e. in the Kingdom of Yugoslavia, and some provisions could be applied even after WWII and up to nowadays.

As a legislator, Hadžić significantly improved the Serbian national legal culture and development of legal terminology. With necessary respect to the specialised terminology and certain respect of the source document translation, the Code was written in common people's language, and during the first half of the 19th century, it was necessary to regulate certain property rights as well as other relations. It may be said that the creator of the Serbian Civil Code still successfully united the achievements of European coding and the Serbian tradition and customs, which, at the time, was the best possible solution for the codification of numerous issues of the young Serbian country.

Jovan Hadžić bravely entered this complicated undertaking, which was bound to include omissions and mistakes, but he still made a big step forward in the development of the Serbian civil codification, and therefore he must be paid a respect as a lawmaker, i.e. the creator of the Serbian Civil Code. Apart from the stated deficiencies and incongruities, Hadžić deserves praise and respect more than disapproval or criticism.

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES:

Грађански законик за Кнјазество Србију из 1844.године. Геча Кон, Београд 1934.

Jovan Hadžić, *Dissertatio inauguralis juridica de causis matrimonium dissociantibus, juxta disciplinam Orthodoxae Ecclesiae Christi Orientalis; Inauguralna pravna disertacija o uzrocima razvoda braka, prema učenju Istočne pravoslavne crkve Hristove*, Matica srpska, Novi Sad 2010.

SECONDARY SOURCES:

Samir Aličić, Valentina Cvetković Đorđević, *Collective farming community (zadruga) in Serbian Civil Code of 1844 and the Roman law 2024*.

Sima Avramović, "The Serbian Civil Code of 1844: a Battleground of Legal Traditions", *Konflikt und Koexistenz. Die Rechtsordnungen im 19. und 20. Jahrhundert, Bd. II – Serbien und Bosnien Herzegowina*, Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte, Frankfurt am Mein 2017, 379–482.

- Jelena Danilović, „Srpski građanski zakonik i rimsko pravo”, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844-1994)*, ur. Miodrag Jovičić, SANU, Beograd 1996.
- Andra Đorđević, *Privatno pravo I*, Beograd 1893.
- Slobodan Jovanović, „Jovan Hadžić”, *Političke i pravne rasprave*, Beograd 1908.
- Slobodan Jovanović, „Jovan Hadžić”, *Iz naše istorije i književnosti*, Beograd 1931.
- Vladimir Kapor, „Jovan Hadžić kao pisac zakona u Srbiji”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 61/1976.
- Miraš Kićović, *Jovan Hadžić (Miloš Svetić)*, Novi Sad 1930.
- Ljubomirka Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2007.
- Ljubomirka Krkljuš, „Donošenje Zakonika građanskog za Kneževinu Srbiju”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 64/6, 1994.
- Radoš Ljušić, *Istorija srpske državnosti II*, SANU, Novi Sad 2001.
- Antun Malenica, „Rimska pravna tradicija u srpskom pravu”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, Novi Sad, vol. XXXVIII, br. 2 tom 1, 2004, 116-138.
- Lazar Marković, *Građansko pravo I, Opšti deo i stvarno pravo*, Beograd 1927.
- Dimitrije Matić, *Objašnjenje Građanskog zakonika za Knjažestvo srbsko I–IV*, Beograd 1850–1851.
- Zoran Mirković, „Uvodna pravila i uvođenje u život Srpskog građanskog zakonika”, *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, Milena Polojac, Zoran S. Mirković and Marko Đurđević (ed.), Belgrade 2014.
- Dušan Nikolić, „O Hadžićevom projektu Srpskog građanskog zakonika”, *Jovan Hadžić, Inauguralna pravna disertacija o uzrocima razvoda braka, prema učenju Istočne pravoslavne crkve Hristove*, Matica srpska, Novi Sad 2010.
- Tomica Nikčević, *Postanak i pokušaj prerade Građanskog zakonika Kneževine Srbije*, Beograd 1971.
- Miodrag Orlić, „Pokušaji da se donese novi građanski zakonik”, *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, Milena Polojac, Zoran S. Mirković and Marko Đurđević (ed.), Beograd 2014.
- Marko Pavlović, „Položaj žene po srpskom građanskom zakoniku”, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844-1994)*, Miodrag Jovičić (ed.), Beograd 1996.
- Milena Polojac „Srpski građanski zakonik i odredbe o prisvajanju divljih životinja: recepcija izvornog rimskog prava”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2/2012.
- Čedomir Popov, „Jovan Hadžić: Osnivač Matice Srpske”, *Jovan Hadžić, Inauguralna pravna disertacija o uzrocima razvoda braka, prema učenju Istočne pravoslavne crkve Hristove*, Matica srpska, Novi Sad 2010, 136-142.
- Uroš Stanković, „Hiljadu osamsto četrdeset šesta – naslednopravni položaj ženske dece po treći put na dnevnom redu”, *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, Milena Polojac, Zoran S. Mirković and Marko Đurđević (ed.), Beograd 2014.

- Vojislav Stanimirović, „Snaga običaja – porodica u Srpskom građanskom zakoniku između starog i novog”, *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844-1994)*, ed. Miodrag Jovičić, Beograd 1996.
- Vladimir Stojančević, „Srpska nacionalna revolucija i obnova države od kraja XVIII veka do 1839”, *Istorija srpskog naroda V/2*, SKZ Beograd 1981.
- Valentina Cvetković-Đorđević, „Sadržina i značaj uvoda srpskog Građanskog zakonika iz 1844. godine i austrijskog Građanskog zakonika iz 1811. godine”, *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, knjiga 12, Stevan Lilić (ur.), Univerzitet u Beogradu - Pravni fakultet, Beograd 2022.
- Pavle Šeroglić, „Pregled Zakonika Građanskog za knjaževstvo Serbiju 25. marta 1844. Obnarodovanog”, *Bačka vila*, Novi Sad 1844.
- Vera Petrić, „Poreklo Srpskog građanskog zakonika i njegov značaj u stvaranju pravnog sistema buržoaske Srbije”, *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije* 5/1968, 79–91, <https://imus.org.rs/wp-content/uploads/2016/09/z-169.pdf>.
- V. Vodinelić, „Sto pedeset godina kasnije: šta je još živo u Srpskom građanskom zakoniku?”, *Srpska akademija nauke i umetnosti*, Beograd 1996, 390.

Катарина ЛОПУШИНА*

ЈОВАН ХАЦИЋ, ТВОРАЦ СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА

Сажетак

Јован Хаџић, један од најобразованијих људи свог времена, заслужан је у великој мери за правно уређење младе српске државе. Доношењем Српског грађанског законика, Србија је постала једна од првих земаља у Европи која је добила свој грађански законик. Неоспорно је да је Хаџић био под снажним утицајем аустријског права, али је поједине одредбе прилагодио потребама српског народа. Како би то постигао, одређене институте преузео је из обичајног права, иако их је сматрао превазиђеним, а видљиве су и примене римског, француског, па и османског права. Посебност Српског грађанског законика, представљају одредбе којима се уређује право наслеђивања женске деце, питање породичне задруге, као и право првенствене куповине. Хаџићев рад и допринос српском праву, често је оспораван и критикован, али је доказано да је Јован Хаџић успео да правно регулише бројна питања српског патријархалног друштва. У раду ћемо настојати да истакнемо улогу и значај Јована Хаџића у самој кодификацији Српског грађанског законика,

* Ауторка је студенткиња друге године основних студија на Правном факултету Универзитета у Београду, katarina.lopusina@icloud.com.

на његову имплементацију у законодавство и унапређење правног, али и друштвеног живота уопште. Хацић је био изузетан познавалац права, које је свесно прилагодио потребама тадашњег српског друштва. Значај његовог рада, потврђује и чињеница да су поједине одредбе Српског грађанског законика опстале до данас.

Кључне речи: *Српски грађански законик. – Аустријски грађански законик. – обичајно право. – кодификација. – Јован Хацић.*

Рад приспео / Paper received: 4.10.2024.

Измењена верзија / Revised version: 20.11.2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 25.11.2024.

UDC: 343.2/.7(497.11)"18"

CERIF: H240, H300, S114, S149

DOI: 10.51204/HLH_24202A

Марко Т. ЂАНИЋ*

РЕЦЕПЦИЈА БАДЕНСКОГ И БАВАРСКОГ
КРИВИЧНОГ ЗАКОНОДАВСТВА
У КРИВИЧНИ ЗАКОНИК КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
ИЗ 1860. ГОДИНЕ:
НЕКОЛИКО ПРИЛОГА

У овом раду се анализирају српски, баденски и баварски кривични законици из XIX века, и утицај баденског и баварског кривичног законодавства на српско кривично законодавство XIX века. Кривични законик Кнежевине Србије донет 1860. био је један од најважнијих и најдуговечнијих српских законодавних аката. На њему се, поред Српског краљевског законика и Устава, заснивао јавни поредак како Кнежевине, тако и Краљевине Србије. Средином XIX века Србија није поседовала довољан број јавника, нићи време да сачини самосталан кривични законик. Законојисци су морали да се одлуче за један кривични законик који ће бити основа. Одлучили су се за Пруски кривични законик, јер је Србија била најближа немачком и аустријском законодавству. Поред Пруског коришћени су и Баденски КЗ и Баварски КЗ. Кривични законик за Краљевину Баварску донет је 1813. године, исан у духу просвећеног либерализма. Кривични закон за Велико војводство Баден из 1845. године везан је за историјске и политичке догађаје након распада Светле римског царства 1806. године. Овај рад се бави анализом тих законика и утврђивањем које су то одредбе реципиране из законодавства тих земаља и зашто, као и разлоја због којих се законојисци нису одлучили за реципирање Пруског кривичног законика.

Кључне речи: *Реципирање. – Српски кривични законик. – Баденски кривични законик. – Баварски кривични законик. – Законодавне комисије.*

* Студент треће године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Новом Саду. Ово је проширена верзија рада који је излаган на студентској конференцији „Iustoria 2024: Правни транспланти кроз историју”, чији је организатор Правни факултет Универзитета у Београду; markodjanic03@gmail.com.

1. УВОД

Целокупно законодавство се у нововековној Србији развијало веома споро. Када говоримо о кривичном законодавству, како материјалном тако и процесном, оно суштински није ни постојало, материјално до 1860, а процесно до 1865. године. Доношен је низ посебних законских и других аката који су регулисали кривичноправну материју. Доста често ти акти су доношени да би се, због новонасталих друштвених потреба, регулисала одређена област, а пропратно они су садржали и одређене одредбе казненог карактера. Ређе су то били акти који су искључиво регулисали кривичноправну материју.¹ Суштински, до 1828. године није ни било веће иницијативе да се земља темељније правно уреди. Због све чешћих буна, кнез Милош сачињава комисију коју су чинили Вук Караџић, Димитрије Давидовић, кнежев секретар, и Василије Поповић, кнез Пожешке нахије. Њихов задатак је био да преведу Француски грађански законик (*Code Civil*) и Француски кривични законик (*Code Pénal*) и прилагоде их тадашњим приликама и обичајима у Србији. Та првобитна иницијатива је пропала. Након ње неког претераног ангажовања у области кривичног законодавства није било, али не може се рећи да је оно изостало. Стеван Радичевић, члан комисије, имао је задатак да се бави „злочинственим, криминалним и полицајним кривичним законом”. Из његовог писма кнезу Милошу из 1834. видимо да је он био при крају писања законика, за чију основу је користио француско, грчко и аустријско законодавство. Такође, треба додати да се из фрагментарно сачуваног другог дела нацрта види да је он, поред наведених кодификација, користио и аустријски Патент о зеленаштву, а ослањао се и на домаћу судску праксу.² Његов подухват је напрасно престао, вероватно на иницијативу кнеза Милоша који се плашио да ће га закони превише ограничавати. Након неуспелог Сретењског устава кнез увиђа да се без закона ипак не може, и од Беча тражи да му пошаљу два виђенија Србина са задатком да кодификују грађанско и кривично право. Србија је до тада као основу за израду својих закона користила француске законике. До лета 1837. године у Србију стижу сенатор Новог Сада Јован Хаџић и градоначелник Земунa Василије Лазаревић и на тај начин је Аустрија обезбедила имплементацију својих закона у Кнежевину Србију. Хаџић је на себе преузео

1 Станко Пихлер, „Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године”, *Анали Правног факултета у Београду* 1-2/1974, 150-151.

2 Урош Станковић, „Нови подаци о првим покушајима кодификације кривичног права у Кнежевину Србији”, *Српске студије*. – Књ. 15 (2024), стр. 113-142. http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?pt=journals&issue=srpske_studije-2024-15&i=4.

задатак да напише грађански законик, а Лазаревић кривични. Поред тога што су радили на изради законика били су ангажовани и на изради бројних других прописа, што је успоравало њихов рад како на кривичном, тако и на грађанском законнику.

Хаџић и Лазаревић су прочитали и анализирали нацрте закона, и нису се слагали са многим законским решењима.³ Нацрти које су добили представљали су преводе грчког, аустријског и француског законика, и нису били разумљиви не само народу за који су написани, него ни судијама. Схватања кривичних дела се умногоме разликују, а другачије су и склоности ка вршењу кривичних дела у Аустрији и Србији. Они су истакли да је Србији потребан другачији закон, који неће представљати преводе страних закона већ ће одговарати времену, обичајима и духу народа, са чиме се и кнез сложио и изразио жељу да они напишу законе. Законска решења која су Хаџић и Лазаревић сматрали најбољим су: да казне буду одређене спрам тежине кривичних дела, да се према учиниоцима дела поступа што хуманије, да се уведе пресумпција невиности, да судови воде рачуна о угледу и части грађана, да се закон једнако примењује према свима, уколико извршилац не буде задовољан пресудом има право да се обрати вишем суду, а у случају да му буде изречена смртна казна има могућност да тражи помиловање од кнеза. Како су они били чиновници Хабзбуршке монархије, бечки студенти, не чуди то што су се угледали на аустријско законодавство. Лазаревић је свој нацрт завршио у августу 1839. године када га је и предао Министарству правде, које је трабало да нацрт прегледа и након усвајања да на штампање. Међутим, овај нацрт је више пута био предмет разматрања различитих комисија, али није усвојен. Једини напредак у овој области направљен је 1850. године, доношењем Казнителног законика за полицајне преступе, који је касније послужио као основа за кодификацију иступа у кривичном законодавству.⁴

Тек 1855. године на иницијативу кнеза Александра Карађорђевића, после дуже паузе наставља се рад на кодификацији кривичног права.⁵ Кнез се обратио Државном савету са наводима да су кривичноправни прописи непотпуни, казне несразмерне учињеним делима, те да кривично законодавство Србије заостаје за модерним законодавством. Савет се са овим наводима кнеза у почетку није сложио,

3 Лазар Богдановић, *Рад на кодификацији кривичног права у Кнежевини Србији од 1828 до 1860 године*, мастер рад одбрањен на Правном факултету Универзитета у Новом Саду 2019. године, 4.

4 С. Пихлер, 150.

5 Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1934.

образлажући да ће се закони у области кривичног права доносити кад год то буде потребно. Међутим, како је кнез Александар поново упутио позив Савету за формирање комисије, Савет је кнежев позив прихватио и одредио комисију чији је председник био Стефан Магазиновић, који није био школовани правник али је имао искуство у правосуђу (председник окружних судова, а касније и Врховног суда). Остали чланови су сви били школовани правници: бечки студент, париски доктор права, Филип Христић; први секретар Савета, париски и хајделбершки студент Рајко Лешјанин; други секретар Савета, такође париски и хајделбершки студент Јеврем Грујић; као и професор кривичног права Ђорђе Ценић, који је студирао у Халеу, Хајделбергу и Берлину.

Пројект Казнителног законика за књажество Србију комисија је завршила 1857. године, и предала га је Министарству правде на разматрање. О овом подухвату извештавају и Србске новине, које наводе и да комисија сада прелази на закон о штампи.⁶ Међутим, марта 1857. новинама се јавља дописник из Деспотовице непознатог идентитета.⁷ Иако се он бави и тематиком шумарства, његов фокус је на „пројекту о криминалном законнику за отечество”. Њега пре свега занима докле је комисија стигла са изразом, а затим износи и неке своје критике. Наиме, он сматра да је нецелисходно преузимати казне из система других држава, јер оне нису погодне за прилике које постоје у тадашњој Србији. Такође оспорава и саму нужност доношења кривичног законика пре измене грађанског, истичући његову већу применљивост и већу потребу за истим.⁸ Не остаје дужан ни члановима комисије, за које сматра да нису довољно стручни да би се бавили законодавним радом јер нису људи из народа и не познају његове потребе. Ова оштра критика није прошла незапажено код комисије – један њен члан се дао у расправу са дотичним дописником. У свом давању коментара и образложења, он наводи да је Србији веома потребан кривични законик како људи не би могли да остану некажњени када почине одређене преступе.⁹ Помиње крађу као највећи проблем и сматра да је неопходно заштити народ од самовлашћа. Непознати дописник није био задовољан оваквим одговором. Он је става да би „прече било изнаћи начин, и употребити средство, да се злочинства предупредe”, па тек онда наћи начин како казнити преступнике.

6 Србске новине, бр. 1, 3.1.1857, 2.

7 Србске новине, бр. 36, 28.3.1857, 143.

8 Србске новине, бр. 56, 18.5.1857, 214–215.

9 Србске новине, бр. 73, 28.6.1857, 275–276.

Систематика Казнителног законика преузета је из Кривичног законика за пруске државе од 14. априла 1851. године. Састоји се од увода и три дела. У уводном делу се наводи шта су кривична дела, њихова подела и учиниоци. Први део законика је општи, и законписец га назива „О казнењу злочинства и преступлења уобште”. Он се састоји од осам глава. Други и трећи део чинили су посебни део законика. Други део законодавац назива „О казнењу злочинства и преступлења понаособ” и састоји се од 23 главе. Трећи део назива „О казнењу изступлења”, и састоји се од 14 глава.

Политичке прилике у Србији су биле такве да Министарство правде овај пројекат законика није прегледало девет месеци, и вратило га је непрегледаног Савету. У држави долази до бројних превирања, Тенкине завере и формирања нове владе.

Тек у мају 1858. године прегледање нацрта законика је поверено новоформираној комисији у саставу: Лазар Арсенијевић-Баталака, члан Савета и два пута привремени министар правде и просвете; Александар Ј. Ненадовић, саветник, а раније вршилац дужности министра унутрашњих дела и министар финансија; Филип Христић, једини из састава претходне комисије која је израдила пројекат КЗ Србије; Сава Шилић, дугогодишњи члан Врховног суда; и Јован Филиповић, председник II одељења Апелационог суда. Иако су се сви чланови бавили правом, осим Христића ниједан од њих није био школован у иностранству. Поред овог пројекта законика постојао је још један који је сачинио београдски адвокат Сима Станисављевић. Комисија је донела одлуку да ниједан предлог законика не може да се усвоји у постојећем облику те је за основ законика узет пројекат саветске комисије, али су рад Савета на овом пројекту омеле политичке прилике у Србији - сазивања Народне скупштине. Једно од питања које се нашло пред Народном скупштином је било и питање доношења кривичног законика. Без обзира на прилике у земљи, Савет је узео у разматрање пројект, све што је рађено на њему је навео у свом извештају, који је 1859. године упутио кнезу Милошу. Савет је у свом извештају посебно нагласио значај доношења кривичног законика због тога што су постојећи кривични закони строги и нецелисходни.

Кнез Милош ипак није био задовољан законским текстом. Ставио је замерку на језик којим је написан, те је позвао Милована Јанковића и Ђуру Даничића да га напишу народним језиком како би био разумљив свима, а не само законписцу. Законик за злочинства и преступе у Књажеству Србском објављен је у Србским новинама бр. 88. од 28. јула 1859. године.¹⁰ Није се превише разликовао од пројекта

¹⁰ Србске новине, бр. 88, 28.7.1859, 5.

комисије из 1858. године, највећа разлика био је сам језик којим је написан, био је разумљивији и са доста мање стручних термина.

По узору на већину тадашњих кривичних законика, садржао је тројаку поделу кривичних дела на злочине, преступе и иступе. Предвиђао је седам врста главних казни: смртна казна, робија, заточење, затвор, лишење звања, новчана казна и телесна казна; као и четири врсте споредних: губитак грађанске части, одузимање ствари, забрана вршења одређених радњи и протеривање. Смртна казна, као најстрожа, вршена је јавно, стрељањем, а тело погубљеног се одмах укопавало у земљу, на месту извршења казне.

Након објављивања општег дела, комисија је приступила изради посебног дела Законика. Септембра 1859. године он је и завршен, али Савет тек 1. фебруара наредне године обавештава кнеза да га је прегледао. Савет није пуно мењао Законик у посебном делу, међутим одређена терминологија коришћена у посебном делу била је много боља од терминологије из општег дела, те је и општи део ревидиран по том питању. Одлучено је да ће се општи и посебни део Законика штампати заједно. Кнез Милош је Законик потписао 29. марта 1860, а ступио је на снагу 12. маја 1860. године.

2. БАВАРСКО КРИВИЧНО ЗАКОНОДАВСТВО

Кривични законик за Краљевину Баварску донет је 1813. године, непосредно пред први пад Наполеона. Самим тим, донет је у духу просвећеног либерализма, и за основу је узет Француски кривични законик из 1810. године. Већим делом је био написан од стране Паула Јохана Анселма Фојербаха (*Paul Johann Anselm Feuerbach*). Он се прославља већ почетком XIX века и стиче углед као оснивач нове кривичноправне догматике и психологије.¹¹ Под његовим утицајем тортура се у Баварској укида већ 1806. године. У односу на остале немачке кривичне законике, баварски КЗ се одликује тиме што је махом дело једне особе, без превеликих спољних утицаја. Одређен допринос дали су поједини министри, без одржавања стручних, јавних или парламентарних расправа. Њега такође одликује и један специфичан, „потпуно рационалан” карактер, јер се заснивао на теорији коју је Фојербах још као млад развио.¹² Главна замисао коју је Фојер-

11 Michael Henker (Hrsg.), Margot Hamm (Hrsg.), Evamaria Brockhoff (Hrsg.), *Bayern entsteht – Montgelas und sein Ansbacher Mémoire von 1796*, Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, Nr. 32, Augsburg 1996, 180.

12 Eric Hilgendorf, Hans Kudlich, Brian Valerius, *Handbuch des Strafrechts*, C.F. Müller, Heidelberg 2018, 310.

бах желео да спроведе у законнику је била заштита од државне самовоље. Законик је за циљ имао да обезбеди правну и институционалну интеграцију недавно проширене Баварске. Судија је био везан за кривични законик, чиме се смањује арбитрерност; од њега заправо и потиче један од основних постулата кривичног законодавства: *nulla poena sine lege*, „без закона нема казне”. Укинуо је многа кривична дела старог режима за која је прописивана смртна казна, али не и саму смртну казну, која ће се укинути тек средином XIX века. За све је важило исто право, а угрожене друштвене групе, попут просјака и скитница, добиле су право на сведочење. Међутим, кривични поступак није модернизован, на иницијативу министра правде Хајнриха Алојса фон Рајгерсберга (*Heinrich Alois von Reigersberg*). Није уведена јавност и усменост поступка, а судија је још увек имао и улогу тужиоца. Такође, не уводи се ни суђење пред грађанским поротама, што је корак који су предузели француски револуционари и њихови представници у окупираној Рајни и немачкој сателитској краљевини Вестфалији.

3. БАДЕНСКО КРИВИЧНО ЗАКОНОДАВСТВО

Кривични закон за Велико војводство Баден из 1845. године везан је за историјске и политичке догађаје након распада Светог римског царства 1806. Влада једне од најлибералнијих партикуларних држава у Немачкој настојала је да се ослободи наметнутог Наполеоновог права стварањем сопственог законодавства. Међутим, овај пројекат није прошао глатко због интрига конзервативних министара Зигисмунда фон Рајценштајна (*Sigismund von Reitzenstein*) и Фридриха фон Блиттерсдорфа (*Friedrich von Blittersdorf*). До доношења самог законика 1845. године довели су нацрти из 1836. и 1839. године.

Баденски КЗ узет је као узор већ на самом почетку, приликом прописивања персоналног важења Кривичног законика. Приликом писања чл. 8 КЗ-а наши законописци послужили су се чл. 4 Баденског кривичног законика: „Домаћи држављанин подлеже казним законима своје земље чак и за дела почињена у иностранству. Међутим, ако су та дела према законима стране државе блаже кажњива, или уопште не подлежу казни, или се кажњавају на основу пријаве или оптужбе оштећеног, домаћи држављанин ће се, под условом да дела нису била усмерена против државе, њених власти или лица која бораве у држави, казнити према законима стране државе”. Међутим, он није дословце имплементиран. Пре свега, српски законописци су став 1 члана 4 баденског КЗ-а изоставили и на одређен начин унели у

став 2. По чл. 8, уколико Србин у иностранству учини неко кривично дело према страниој држави, тамошњој власти или страном држављанину, и не буде већ кажњен за то дело у страниој држави, а буде тужен од стране оштећеног лица или власти, судиће му се по српским законима. Овај услов о потреби тужбе је иновација наших законописаца и такав услов се није могао наћи ни у једној модерној кодификацији. Други део члана се подударара са баденским КЗ – уколико се за учињено дело, по законодавству стране државе у којој је дело учињено, не кажњава или кажњава блаже у односу на српско законодавство, учинилац ће бити кажњен на основу страних прописа.

Утицај баденског кривичног законодавства види се и у погледу општих начела. Кривични законик уводи забрану ретроактивности у српски правни систем, међутим под забрану повратног дејства не подводи само сопствене прописе, већ и оне који се налазе у другим правним актима. Такође, како у Уводном закону тако и у самом Законику наводе се одступања од тог начела. Чл. 8 Уводног закона: „Уколико казнителни законик у смотрењу застарелости или други околности буде блажији за кривца, имају се по њему пресудити сва она дела, која не буду извршитељном пресудом окончана, кад казнителни законик у живот ступи”. Овај члан рецепиран је из чл. 6 Уводног закона баденског КЗ-а, међутим рецепција је погрешно извршена.¹³ По Баденском КЗ-у смисао овог члана је да, уколико неко није правоснажно осуђен за одређено дело, а у међувремену је закон ступио на снагу, на учиниоца ће се применити блажи закон. Проблем је тај што Србија до тада није имала никакав кривични законик у правом смислу те речи, већ само понеки закон који је регулисао кривично-правну материју. Што се тиче члана 9 Уводног закона, он је преузети чл. 7 Уводног закона баденског кривичног законика.¹⁴ Чл. 9 бави се питањем кривичних дела за која се, по новом законнику, суди по приватној тужби. Уколико је за одређено дело прописано да се за њега гони по тужби оштећеног, а до сада се за њега судило по службеној дужности, и ако пресуда није донета – са поступком се треба стати, а закон предвиђа рок за оштећеног да у том року настави са поступком; у супротном, поступак се обуставља. Међутим, грешком законописца, и у самом Законику наведено је одступање од начела ретроактивности, у виду члана 11. Чл. 11 наводи да, уколико се дело изврши за време важења једног кривичног закона, а за то дело се суди за време важења другог закона, тада ће се пресудити у корист окривљеног, по

13 Ђорђе Ценић, *Објаснење Казнијелној законика за Књажевство Србију*, Београд 1866, 14.

14 *Ibid.*, 21.

закону који је у том случају блажи. Оваква одредба налазила се од самог почетка у пројектима законика, када су се законописци угледали на пруски КЗ, али је у финалној верзији нашег КЗ-а ипак узето решење из баденског КЗ-а. Нејасно је, додуше, зашто је законодавац два пута регулисао исто питање, иако на два различита места.

За разлику од облика кривице, умишљаја и нехата, који се ни не дефинишу у Српском кривичном закону, са урачунљивошћу то ипак није случај. Заправо, цела четврта глава бави се ублажавајућим околностима и околностима под којима се постојање кривичног дела искључује, и за њу је као модел узет чл. 153 баденског КЗ. Иако урачунљивост као термин још увек није позната, она се, као и у осталим модерним кривичним законима, одређивала негативно, што се може видети у члановима 53, 55 и 56. Чл. 53:

„Гди нема свести и слободне воље ту нема ни злочинства ни преступлења, и по томе, ко што учини кад није при себи, или кад је натеран туђом силом или угрожајем коме није могао одолети, тај неће бити крив нити ће се казнити.”

Дакле, неурачунљивост постоји у случају душевне поремећености, силе или претње. Овај члан, иако мало другачије написан и постављен, комбинација је чл. 40 пруског КЗ и тачке 2 чл. 153, а посредно преко њега чл. 70 баденског КЗ. Из пруског КЗ преузети су конкретни разлози за неурачунљивост, а из баденског КЗ захтев за недостатком свести и слободне воље. За разлику од законописца баденског КЗ, који у чл. 72 наводи која стања потпадају под она која искључују урачунљивост, наш се за овакво решење није одлучио, остављајући више простора суду.

Чланови 55 и 56 регулишу ситуације у којима дела врше деца млађа од 12, односно 16 година. По чл. 55, деца млађа од 12 година неће се казнити за дела и преступе које су учинила, али се оставља право родитељима и таторима да их казне. Тај члан је скоро па потпуно преписан чл. 78 баденског КЗ. Међутим, став 2 тог члана ипак прописује додатну могућност, а то је да се малолетник преда полицији ради предузимања одређених корективних мера. Чл. 56 упућује на чл. 55, наглашавајући да ће се на исти начин поступити и са особама старијим од 12 а млађим од 16 година, уколико су дело извршиле без схватања његових последица; уколико последице дела не схватају, а ипак га изврше због лоших навика, оне ће бити послате на поправљање, које може трајати највише до навршене осамнаесте године живота. Поново је индиректни узор чл. 153 баденског КЗ, овог пута став 1, који се позива на чл. 79. Прва реченица тог члана и први део чл. 56 српског КЗ скоро па су идентични. Баденски КЗ у наставку тог члана регулише кажњавање починилаца узраста од 12 до 16 година, међутим наш КЗ у чл. 57. исту материју нормира на један скроз другачији начин.

Веома мали проценат посебног дела је преузет из баденског кривичног законика. Став 1 чл. 97, кривично дело побуне, као и већина дела, преузет је из пруског КЗ, док су ставови 2 и 3 преузети из баденског КЗ, што је била сасвим нејасна одлука.¹⁵ Кривично дело побуне пруски КЗ нормира у чл. 91. Међутим, како немачку номотехнику карактерише техника упућивања, овај члан, из угла нашег КЗ, не би имао смисла без члана 90, који регулише ометање службене радње. Може се уочити да је чл. 91, а посредно чл. 89, био извор за нормирање кривичног дела побуне. Са друге стране, баденски КЗ овом делу прилази на другачији начин, захтевајући циљ у виду одређених дела као основ за побуну. Став 1 чл. 623 баденског КЗ представља одступање:

„Међутим, ако су побуњеници, без да су остварили свој циљ и без насилних дела против лица или кажњивих оштећења имовине, добровољно или на сам позив јавних власти, пре стварне примене принудних или одбрамбених мера против њих, вратили ред, само ће организатори и вође бити кажњени окружним затвором”.

Јасно је да је за основу става 2 српског КЗ узет став 1 чл. 623 баденског кривичног законика, јер он каже да ће се само коловође казнити затвором до једне године, уколико дође до добровољног одустанка од побуне или до одустанка дође због опомена власти.¹⁶ Такво решење противречи претходним одредбама Законика, који је кривично дело побуне нормирао по узору на пруски КЗ – из разлога што пруски КЗ и баденски КЗ имају другачије погледе на само кривично дело побуне, на њено вршење. По пруском законодавству, да би побуна била свршена, окупљена група људи мора и да започне радње принуде на званичну радњу или радњу противстајања, а по баденском то је само група људи окупљена ради заједничког циља. Наш законодавац је оваквим решењем кажњавао вође побуне чак и у ситуацијама када до дела није ни дошло. Став 3 српског КЗ такође је преузет из чл. 623 баденског КЗ, међутим овог пута из става 2. Штавише, могло би се рећи и да је он комплетно преписан, али наши законописци у више наврата праве грешку при одређивању олакшавајућих и ублажавајућих околности. Наиме, баденски КЗ прописује залагање организатора и вођа побуне за враћање побуњеника у ред као основ за ублажавање казне, док је то у нашем КЗ била само олакшавајућа околност.

Баденски КЗ допринео је и прописивању олакшавајућих околности. На основу чл. 152 баденског кривичног законика, у чл. 59 српског КЗ унете су прве три тачке. По тачки један, за олакшавајућу

15 Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, ИП „Градина”, Ниш 1991, 106.

16 Ђ. Ценић, 391.

околност узимаће се уколико учинилац није био свестан последица свог дела, и на који начин ће оно и на њега самог да утиче. По тачки два, за олакшавајућу околност узимаће се уколико је учинилац дело извршио под преваром, нечијим наговором, принудом или у тешкој невољи. По тачки три, за олакшавајућу околност узима се ситуација јаке раздражености. Оне заправо за олакшавајуће околности прописују мане воље, док се тачке 4-7 баве личним одликама и поступцима учиниоца, те су прве 3 тачке свакако много чешће применљиве.

Можда највећа пометња и највеће преплитање више страних законодавстава начињени су баш ту, у петој глави, када се говори о олакшавајућим и отежавајућим околностима.¹⁷ Законописци нису желели да се послуже пруским КЗ, из разлога што је у њему одмеравање казне апсолутно остављено судијама. У њему нису побројане ни ублажавајуће околности – за дела где су оне постојале, постављан је само минимум испод ког судија није могао да иде. Судство тог доба у Србији није било развијено на том нивоу, нити су судије биле довољно школоване, те им се није смела оставити толика слобода. Из тог ралог одлучују се за решења из баденског КЗ и преузимају се чланови 152 и 154. Међутим, чланови 152 и 154 баденског КЗ директно су повезани са члановима 153 и 155, штавише члан 154 без та два члана не може ни да оствари своју сврху. Долази до мешања појмова, те се олакшавајуће околности у баденском КЗ третирају као ублажавајуће околности. Самим тим, српски кривични законик тако постаје, уз Аустријски, једини европски кривични законик који дозвољава судији да снизи казну учиниоцу све до општег законског минимума, као код ублажавајућих околности, иако су у питању само олакшавајуће околности.

Оваква грешка није направљена код отежавајућих околности. Ипак, законодавац је и овде направио једну омашку. Преузимајући чл. 151 баденског КЗ, законодавац наводи које се све отежавајуће околности морају узети у обзир. То су тачке 1-5 чл. 65 српског КЗ. Оно што су заборавили да реципирају из баденског КЗ јесте то да наведене отежавајуће околности нису једине и да судија и друге околности може да гледа као отежавајуће. Тачка 6 истог члана је такође специфична. Преузета је из аустријског КЗ. Њом се ствара контрадикторност у Кривичном законнику – став 1 чл. 47 каже да ће се саучесник казнити исто као и извршилац. Будући да тачка 6 чл. 65 Законика каже да се за отежавајућу околност узима „ако је ко друге на преступлење навео, и ако је у случају кад је преступлење од више лица учињено као подстрекач и коловођа деловао”, то значи да подстрекач и коловођа могу бити чак и строже кажњени од самог извршиоца.

17 *Ibid.*, 199-224.

4. ЗАКЉУЧАК

Казнишлелни законик за Књажество Србију, донет 1860. године, засигурно је један од највећих и најбољих законодавних подухвата нововековне Србије. Донет је у право време, у време када је било очигледно да недостаје, али и у време мира за Србију у ком је могао да се одржи и кривично законодавство развије. О његовој неопходности говори и једна уредба из тог периода. Уредба о поступању судова при кривичном суђењу од 21. јуна 1852. године прописује да судије, уколико нема регулативе за одређену ситуацију, суде по свом нахођењу и смислу за правду и правичност. Из ове уредбе јасно се види колико је судска пракса тог доба била неуједначена и колико је било простора за арбитрерност и злоупотребе.¹⁸

Сам Законик је био сасвим добар, што потврђује и чињеница да је остао на снази све до 27. јануара 1929. године, када је донет нови – Кривични законик Краљевине Југославије. То значи да је Кривични законик из 1860. године, уз разне измене и допуне, важио скоро пуних 70 година, и по томе представља један од најдуговечнијих правних аката у историји Србије. Законописци су се, иако су велику већину преузели из страних законика, одлучили за махом добра решења, примерена тадашњем развоју државе и друштва. Додуше, преузимање решења из више законика можда и није била најбоља стратегија. То им приговора и Никола Крстић. Сматра да је много боље и целисходније преузети један законик, било који, него користити више њих, јер је веома тешко све их уклопити и од тога направити један ваљан законик.¹⁹ Претрагом многобројне архивске грађе нисам дошао ни до каквих података који би били доказ и конкретан одговор на питање зашто су се комисије одлучиле за одређена решења из баденског и баварског кривичног законодавства, па чак и аустријског и саксонског. Нисам пронашао ниједан запис из ког се види њихов конкретан ток мисли. Пруски КЗ је у том периоду био најновији и најмодернији, далеко најприхватљивији за српске прилике, те би можда његова комплетна рецепција била и прихватљивија. Могуће је и да је сматрано да одређене норме пруског КЗ-а не би било целисходно унети у српско кривично законодавство, те су преузета решења из законодавстава других држава, а можда је у питању била и жеља да се пруски КЗ као такав не препише у потпуности, како нико не би приговорио. То би можда био и најприхватљивији одговор, јер доста решења преузетих из других законодавстава није било имплементирано на квалитетан начин.

18 Тихомир Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић – развој кривичноправне мисли у Србији XIX века*, Српска академија наука и уметности, Београд 1987, 98.

19 Никола Крстић, *Дневник: њривајни и јавни животи 1, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 172.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

- Никола Крстић, *Дневник: њивајни и јавни животи 1, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.
- Србске новине, бр. 1, 3.1.1857.
- Србске новине, бр. 36, 28.3.1857.
- Србске новине, бр. 56, 18.5.1857.
- Србске новине, бр. 73, 28.6.1857.
- Србске новине, бр. 88, 28.7.1859.

ЛИТЕРАТУРА:

- Лазар Богдановић, *Рад на кодификацији кривичној њива у Кнежевини Србији од 1828. до 1860. године*, мастер рад, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад 2019.
- Тихомир Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић – развој кривичнојравне мисли у Србији XIX века*, Српска академија наука и уметности, Београд 1987.
- Слободан Јовановић, *Уставиобраништели и њихова влада (1838–1858)*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1933.
- Слободан Јовановић, *Друја влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1934, 147–168.
- Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, ИП „Градина”, Ниш 1991.
- Станко Пихлер, „Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године”, *Анали Правној факултетеја у Београду* 1–2/1974.
- Урош Станковић, „Нови подаци о првим покушајима кодификације кривичног права у Кнежевини Србији”, *Српске студије*. – Књ. 15 (2024), стр. 113–142. http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?pt=journals&issue=srpske_studije-2024-15&i=4.
- Michael Henker, Margot Hamm, Evamaria Brockhoff (Hrsg), *Bayern entsteht – Montgelas und sein Ansbacher Mémoire von 1796*, Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, Nr. 32, Augsburg 1996.
- Eric Hilgendorf, Hans Kudlich, Brian Valerius, *Handbuch des Strafrechts*, C.F. Müller, Heidelberg 2018.
- Ђорђе Ценић, *Објаснење Казнишелној законика за Књажевство Србију*, Београд 1866.

Marko T. ĐANIĆ*

THE RECEPTION OF BADEN AND BAVARIAN
CRIMINAL LEGISLATION IN THE CRIMINAL CODE
OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA OF 1860: SELECTED
CONTRIBUTIONS

Summary

This paper analyses the Serbian, Baden, and Bavarian criminal codes of the 19th century and examines the influence of Baden and Bavarian criminal legislation on Serbian criminal law of that era. The Criminal Code of the Principality of Serbia, enacted in 1860, was one of the most significant and enduring legislative acts in Serbian legal history. Alongside the Serbian Civil Code and the Constitution, it formed the foundation of the legal order of both the Principality and the Kingdom of Serbia. The mid-19th century was a period of the development of Serbian legal consciousness, though it was still in nascent stages. Serbia lacked both a sufficient number of legal experts and the time to create an entirely independent criminal code. The drafters had to adopt one of the existing criminal codes as a basis. They chose the Prussian Criminal Code, as Serbia was most closely aligned with German and Austrian legal traditions, and the Austrian Civil Code had already been adopted as the basis for drafting the Serbian Civil Code. The idea of drafting the Criminal Code of the Principality of Serbia emerged in 1855. Two commissions were involved in its creation. Both the Baden and Bavarian criminal codes were consulted when drafting the code. The Bavarian Criminal Code, enacted in 1813, was inspired by the spirit of enlightened liberalism and was based on the French Criminal Code of 1810. The Criminal Code for the Grand Duchy of Baden, issued in 1845, reflected the historical and political developments following the dissolution of the Holy Roman Empire in 1806, with preliminary drafts dating from 1836 and 1839 leading to its final enactment in 1851. This paper focuses on the analysis of these codes to identify which provisions were incorporated from the legislation of these countries, the rationale behind their reception, and the reasons why the drafters chose not to adopt the Prussian Criminal Code in its entirety.

Keywords: *Reception. – Serbian Criminal Code. – Baden Criminal Code. – Bavarian Criminal Code. – Legislative commissions.*

Рад приспео / Paper received: 4.6.2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 15.7.2024.

* A third-year undergraduate student at the Faculty of Law, University of Novi Sad. This is the extended version of the paper that was presented at the student conference of legal history, „Iustoria 2024: Legal Transplants Through History”, organized by the Faculty of Law, University of Belgrade; markodjanic03@gmail.com.

UDC: 343.536(436-89)"18"

CERIF: H240, H300, S114, S130, S149

DOI: 10.51204/HLH_24203A

Izabela WASIK, LL.M.*

FROM GALICIA TO VIENNA, AN EXAMPLE OF A USURY LAW IN THE HABSBURG MONARCHY

This article presents the legal regulations against usury in Austrian legislation in the second half of the 19th century. The measures taken had their origins in the National Diet of Galicia. Austria's political system and the division of competencies between the State Council and the national diets did not allow the National Diet of Galicia, with its seat in Lviv, to issue the appropriate laws. However, measures were taken within this body that indirectly influenced the passing of the law in 1877, which was forced in Galicia and Bukovina. The problem of usury and its negative consequences affected large territories of the Habsburg Monarchy at that time. For this reason, work on an analogous regulation, which was to apply to the whole Austrian part of the Habsburg monarchy, began shortly afterwards, also with the significant participation of Galician politicians, which took place in 1881. The Austrian-wide law was fundamentally modelled on earlier solutions dedicated to Galicia.

Keywords: *Usury. – Galicia. – National Diet of Galicia. – Austria.*

1. INTRODUCTION

Analysing the functioning of various legal institutions over the centuries, it is quite often possible to observe the influence of solutions applicable in one state on another. It can be equally interesting to try to analyse the cases where there were several law-making entities within one state. Such a situation occurred in the second half of the 19th century in Austria¹. Laws were made both in parliament (the Council of State) and at the level of the crown states in the Diet. It is already worth emphasising

* PhD student in the Doctoral School of Social Sciences, Jagiellonian University, Cracow, Poland, e-mail address: i.wasik@doctoral.uj.edu.pl, Orcid: <http://orcid.org/0000-0002-0104-7009>.

1 Stanisław Grodziski, *Sejm Krajowy Galicji*, t. 1–2, Kraków 2018, 68.

the equivalence of the two chambers to each other². The dominant tendency was for parliament to influence national legislation; however, there are also notable counterexamples³. One such example is the influence of the activities of the National Diet of Galicia against usury. The problem of the occurrence of usury in many countries on the European continent⁴ forced the need for activity on the legal side. This issue also affected the territories of the Habsburg monarchy at the time.

Members of the National Diet of Galicia were remarkably active and consistent in the legal battle against usury. In their numerous speeches, they compared usury, in terms of its negative social effects, to a cholera epidemic⁵. This is a wholly reasonable comparison, given the prevailing practices of the time, which often involved interest rates in excess of 200%⁶. At the time, it was a common practice in the press to refer to Galicia as a ‘classic usury country’⁷. They also drew attention to the fact that, as a result of usurers’ actions, victims often lost their property⁸, and in almost every case, their material situation significantly worsened⁹. This topic has already been analysed by academics in the 19th century¹⁰ as well as by contemporary academics¹¹. The following article will analyse

2 Stanisław Grodziski, 55.

3 Stanisław Grodziski, 55.

4 Rudolph C. Blitz, Millard F. Long. „The economics of usury regulation.” *Journal of Political Economy* 73.6 1965, 608–619, Charles R. Geisst, *Beggar thy neighbor: A history of usury and debt*, University of Pennsylvania Press, 2013, Mischa Suter, „Moral Economy as a Site of Conflict: Debates on Debt, Money, and Usury in the Nineteenth and Early Twentieth Century.” *Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft* 2019, 75–101.

5 Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w roku 1865–1866, Kadencja I, sesja III, T. 1. Posiedzenie 1–40, 44.

6 *Dziennik Polski*, 1894, nr 193, 4.

7 *Głos Narodu : dziennik założony w r. 1893 przez Józefa Rogosza (wydanie południowe)* 1908, r. XVI, nr 436, 2.

8 Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Siódmej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1876, Kadencja III, sesja VII, alegat 74. There were also similar opinions in the press. For example, see. *Gazeta Podkarpacka. Czasopismo polityczne i ekonomiczne*, 1875, r. I, nr 50, *Dodatek do Dziennika Lwowskiego*, 1868, r. II, nr 213.

9 *Dodatek do Gazety Samborskiej*, 1895 r. II, nr. 16.

10 Leopold Caro, *Der Wucher. Eine socialpolitische Studie*, Leipzig 1893, Julius Platter, *Der Wicher in der Bukowina*, Jena 1878, Lorenz von Stein, *Der Wucher und sein Recht, Ein Beitrag zum wirtschaftlichen und rechtlichen Leben unserer Zeit*, Wien 1880, Hermann Blodig jun., *Der Wicher und seine Gesetzgebung*, Wien 1892.

11 Andrzej Dziadzio, „Vertragsfreiheit in der Donaumonarchie. Das Gesetz für Galizien über das Wucherverbot.” *Journal on European History of Law* 9.2 2018,

the two laws of 1877 and 1881 against the background of the Austrian system at the time. The sources of this article include the laws published in the Journal of the Laws of the Kingdoms and Countries represented in the Council of State, the Alegata and Stenographic Reports of the individual sessions of the National Diet of Galicia, private compilations of law volumes, and selected titles from various newspapers published in Polish during that period.

2. COUNCIL OF STATE AND DIETS

The crucial date for the beginning of parliamentary change in Austria¹² was 20 October 1860¹³. It was on this date that the October Diploma was issued¹⁴. The various measures of the October Diploma were based on federalist tendencies¹⁵. The legislative bodies included the Emperor, the Parliament (Council of State), and the Diets. What was characteristic was that the October Diploma assumed a presumption of competence in favour of the national Diets. Therefore, matters reserved to the jurisdiction of the Council of State were enumeratively specified. These were as follows:

- (a) monetary and financial matters;
- (b) commercial matters;
- (c) banking activities;
- (d) the postal service;

216–222, Mischa Suter, „Usury and the problem of exchange under capitalism: a late-nineteenth-century debate on economic rationality.” *Social History* 42.4 2017, 501–523.

Bokwa Krzysztof, „Historia aktualna — austriacka regulacja odsetek i lichwy w XIX–XX w.” *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne* 21/2017, 31–46, http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/108623/PDF/04_Bokwa_K_Historia_aktualna_austriacka_regulacja_odsetek_i_lichwy_w_XIX_XX_w.pdf last visited on 10.09.2024.

- 12 Josef A Tzöbl, „Die Anfänge des Parlamentarismus in Österreich.” *Der Donauraum* 7. JG 1962, 69–81, Peter Berger, „Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867–1918 und die österreichische Rechtswissenschaft.” *Der Donauraum* 13.3 1968, 156–170, Hans Sturmberger, *Der Weg zum Verfassungsstaat: Die politische Entwicklung in Österreich von 1792–1861*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG 2019.
- 13 Jerzy Piwocki, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. I, Lwów 1899, 76–78.
- 14 Ernst Kolb, „Das Oktober-Diplom: Zum 100. Jahrestag der Einführung der konstitutionellen Monarchie in Österreich.” *Der Donauraum* 6.JG 1961, 1–11. Kurt Richard Luther, Wolfgang C. Müller. „Consociationalism and the Austrian political system.” *West European Politics*, 15(1) 1992, 1–15. Hugo Hantsch, „Österreich und Mitteleuropa.” *Bohemia* 6.1 1965, 390–399.
- 15 Dariusz Jeziorny, „Czynnik spajające więzi państwowe Austro-Węgier przed 1914 r.” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 21.3 2023, 7–25.

- (e) telegraph;
- (f) railways;
- (g) military matters;
- (h) taxation matters;
- (i) increase in the price of salt;
- (j) borrowing of new loans;
- (k) sale, exchange, and encumbrance of state property.

Other matters, in accordance with the adopted division, were transferred to the competence of the Diets of the individual states¹⁶, although it was permitted for the Diet to voluntarily transfer some of its competencies to the Council of State¹⁷. Executive power, on the other hand, belonged entirely to the Emperor¹⁸. It is worth pointing out at this point that the author of the October Diploma was a Pole, Agenor Gołuchowski¹⁹.

The second key piece of legislation was the February Patent²⁰ of 26 February 1861²¹ and the *alegata*²². The *alegata* specified the size of the Chamber of Deputies, which was to consist of three hundred and forty-three members, with Galicia alone represented by thirty-eight representatives. At the heart of the provisions of the February Patent was centralism, thus standing in contrast to the solutions outlined in the previously mentioned October Diploma. Therefore, in line with this concept, a change took place, and the presumption of legislative competence was shifted in this case to the parliament – the Council of State. Parliament

16 There were 17 crown states in the Austrian part. Marian Małecki, *Wydział Krajowy sejmku galicyjskiego, Geneza, struktura i zakres kompetencji, następstwo prawne*, Kraków 2014, 86.

17 Stanisław Grodziski mentions that the Galician National Diet never decided on such a solution. Stanisław Grodziski, 108.

18 Andrzej Dziadzio, *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867 – 1914, Władza – Obywatel – Prawo*, Kraków 2002, 13.

19 Agata Strzelczyk, „Dyplomata, Polak, minister spraw zagranicznych. Agenor Gołuchowski młodszy w karykaturze wiedeńskich pism satyrycznych.” *Galicja. Studia i materiały* 7/2021, 238–264, Agata Strzelczyk, „In das Palais am Ballplatze zieht ein neuer Herr ein–reakcje prasy na nominację Agenora Gołuchowskiego młodszego.” *Saeculum Christianum. Pismo Historyczne* 27.1 2020, 205–220, Izabela Wasik, „Kompetencje Sejmu Krajowego Galicji w strukturze organów monarchii habsburskiej”, Zuzanna Kopania (red.), *Stosowanie prawa. Historia, praktyka i społeczeństwo*, Łódź–Kraków 2021, 24,

20 Fritz Fellner, „Das „Februarpatent „von 1861: Entstehung und Bedeutung.” *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 63.3–4 1955, 549–564.

21 Jerzy Piwocki, 78–80.

22 *Alegat do Nr, 20 d.p.p. (t.j. do powyższego cesarskiego patentu z 26.lutego 1861)*, Stanisław Starzyński (red.), *Kodeks prawa politycznego czyli Austriackie Ustawy Konstytucyjne 1848 – 1903*, Lwów 1903, 166 – 170.

consisted of two chambers: the Chamber of Lords, coming from the imperial nomination, and the Chamber of Deputies. In the latter chamber sat representatives from the individual Diets²³.

In parallel, national statutes were then issued for the individual countries of the monarchy. The Statute of the National Diet of Galicia²⁴ regulated the most important issues related to the functioning of this body, such as its composition and powers. The National Diet of Galicia was to consist of one hundred and fifty members, ten of whom were so-called 'virillists'²⁵. The remaining members were elected within the framework of four curiae (the curia of large landowners, which was the most represented, the curia of chambers of industry and commerce, the curia of towns, and the curia of municipalities). The proceedings of the National Diet of Galicia were headed by a national marshal, appointed by the Emperor for a six-year term.

The competence area for the National Diet of Galicia was determined by §18 of the Statutes. Three basic scopes of issues were distinguished. The first category covered matters of national culture, public buildings, and charitable establishments maintained by national funds, as well as estimates and national accounts. The second one concerned municipal²⁶, church and school matters, the provision of water, supplies, and accommodation for the army. The third category included those matters relating to the welfare or needs of the country delegated to the National Diet of Galicia by special orders. The particular National Diet, including the National Diet of Galicia, was to deal with matters of national culture, the maintenance of public buildings, charitable establishments, and national expenditure. Above all, the National Galician Diet administered national property and looked after the state of the country's economic development, where tax matters were quite an important issue²⁷. In order to be valid, the National Diet of Galicia's resolutions required an absolute majority in the presence of more than half of all the members of this body.

23 The change came with the 1873 reform when general elections to the Chamber of Deputies of the Council of State were introduced. Ustawa z dnia 2 kwietnia 1873 o wyborze członków izby deputowanych do rady państwa, Dz.u.p., 1873, cz. XV, nr 41.

24 Jerzy Piwocki, 365–374.

25 These were people who were members of the National Diet of Galicia by their function, such as archbishops, bishops and the rectors of the Jagiellonian University in Krakow and the Jan Kazimierz University in Lviv, as well as the president of the Academy of Learning in Krakow. Initially, there were 9 people, with an increasing frequency finally up to 12 people. Małcki, 107–108.

26 For more on the functioning of municipalities in Galicia, see Izabela Wasik, „Funkcjonowanie gmin w Galicji na przykładzie ustawy z 1866 roku”, Lidia Kamińska (red.), *Własne, swojskie, obce – dyskursy inności, Monografia Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego* t. 3, Kraków 2023, 55–75.

27 According to Stanisław Grodziski, the Diet of Galicia was most active specifically in the tax field. Stanisław Grodziski, 195–196.

The executive body of the National Diet of Galicia, on the other hand, was the National Department, which was headed by a national marshal. This body had an extremely important function in the system of autonomous bodies, having a significant influence on the development of Galicia, as Marian Mafecki's research emphasises. The National Department was primarily responsible for the ordinary administration of the national assets and funds, and, just as importantly, through its technical and organisational work, made it possible to hold sittings of the National Diet of Galicia. This division of powers, along with the inability of the National Diet of Galicia to pass laws on civil and criminal law, necessitated those legislative measures against usury be taken by the Council of State. Nevertheless, the members of the National Diet of Galicia felt obliged to express a position on matters of extraordinary significance to Galicia²⁸.

3. STEPS TAKEN IN THE NATIONAL DIET OF GALICIA AGAINST USURY

Members of the National Diet of Galicia tried quite actively to get involved in the fight against usury contracts, recognising the importance of the above problem and its negative social effects. As early as the 1860s, it was emphasised that the state of the peasants' legal consciousness at the time very often prevented them from making rational decisions regarding contracting liabilities. It was postulated that investment should be made in the development of credit institutions to protect the poorest. There were also requests for protective measures against usury, which can be described as a kind of curiosity from lawyers²⁹. It is also worth noting that the municipalities themselves asked the higher national authorities to take appropriate steps to combat this phenomenon³⁰.

Members of parliament were also very critical about the lengthiness of the actions taken by Council of State³¹ and the government³² in

28 *Czas*, 1874, r. 27, nr 237, 2.

29 *'credit (...) that would protect them from usury, foaming at the mouth and lawyers.'* (sic) (in polish: „kredytu (...), który by chronił ich od lichwy, pieniactwa i prawników (sic). Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1865–1866, Kadencja I, sesja III T. I. Posiedzenie 1–40, 123.

30 Stenograficzne Sprawozdania Galicyjskiego Sejmu Krajowego z Roku 1865. 18. Posiedzenie 3ciej Sesji Sejmu Galicyjskiego, Kadencja I, sesja III, 294.

31 Stenograficzne Sprawozdania z Siódmej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1876, Kadencja III, sesja VII, 59

32 Stenograficzne Sprawozdania z Siódmej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku

its struggle against usury, which also did not escape the attention of the press³³. Appropriate resolutions to fight against usury were addressed to the Council of State by the National Diet of Galicia at its meetings on 15 October 1874 and 12 May 1875. At the same time, the involvement of the Galician delegates³⁴ in this matter was emphasised, as reflected in press reports³⁵. Despite divisive differences, there was unity of efforts. In 1876, the appellate appeal to the government was renewed³⁶. In the meantime, members of the National Diet of Galicia also took other measures, such as those concerning inheritance tax³⁷. Even after the 1877 law for Galicia, the problem continued to be monitored, and proactive measures were taken³⁸. There was a lively interest in comprehensive regulation³⁹.

The activities continued in the following years, requiring further consistent reactions to changes in the law⁴⁰ and the analysis of the current

1876, Kadencja III, sesja VII 455.

33 *Czas* 1877, r. 30, nr 97, 1–2, *Czas* 1875, r. 28, nr 279, 1–2

34 Stenograficzne Sprawozdania z Siódmej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1876, Kadencja III, sesja VII, 142.

35 *Czas*, 1875, r. 28, nr 280, 1–2. In one report we can find the following statement: 'For the theoretical victory was completely on the side of the Polish speakers, as evidenced by the wavering arguments of the liberal speakers who, while supporting the committee's proposal, aiming in the end to do nothing, nevertheless admitted that something had to be done. (in polish: W jednej z relacji możemy odnaleźć następujące stwierdzenie: „Zwycięstwo bowiem teoretyczne zostało całkowicie po stronie mówców polskich, jak świadczy chwiejność argumentów liberalnych mówców, którzy popierając wniosek komisji, dążący w końcu do tego, aby nic nie zrobić, przyznawali jednak, że coś zrobić trzeba”), *Czas*, 1875, r. 28, nr 282, 1.

36 Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Siódmej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1876, Kadencja III, sesja VII, alegat 26

37 A proposal was prepared in 1874 to the government on the necessity of a new inheritance tax regulation. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Piątej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1874, Kadencja III, sesja V.

38 For example, community credit unions, although in practice they had serious staffing difficulties, or credit societies, valued quite positively, began to be established. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesji Czwartego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1882. Kadencja IV, sesja II, Alegat 7. In later years, various commercial associations were also formed, bringing together craftsmen. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Czwartej Sesji Piątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1886/7, Kadencja V, sesja IV alegat 52, 25–29.

39 Protokół 7. posiedzenia, 4. sesji, IV. peryodu Sejmu galicyjskiego z dnia 24. września 1881, 4.

40 Sprawozdanie Stenograficzne z Rozpraw Galicyjskiego Sejmu Krajowego. 19. Posiedzenie 1. Sesji IX. Peryodu, Kadencja IX, sesja I, alegat 64, 872.

internal situation in Galicia⁴¹, as well as the functioning of the banks⁴², whose activities were also the subject of criticism in the press⁴³. Attention was also drawn during the meetings in attempts to avoid the provisions of the law prohibiting usurious loans⁴⁴, an issue which was frequently raised in speeches by individual members, even when not directly related to loan agreements⁴⁵.

4. LAW OF 19 JULY 1877 FOR GALICIA

The result of this work and effort was the law of 19 July 1877⁴⁶, which was in force in Galicia and Bukovina⁴⁷. It was an extremely short piece of legislation, consisting of eight paragraphs. Of great contribution to this project, amongst others, was a member of the National Diet of Galicia and the Chamber of Deputies, Andrzej Rydzowski⁴⁸.

The law made it a punishable offence (§1) to grant a loan in such a manner that the terms of the agreement would lead to the borrower being placed in a difficult financial situation (the law used the term 'economi-

41 Stenograficzne Sprawozdania z Piątej Sesji Siódmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1899/1900, Kadencja VII, sesja V, 173–174, Stenograficzne Sprawozdania z Pierwszej Sesji Dziewiątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1909 i 1910, Kadencja IX, sesja I, T. 2, Posiedzenie 37–84, 2672.

42 Stenograficzne Sprawozdania z Piątej Sesji Siódmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1899/1900, Kadencja VII, sesja V, 1062, Kadencja VII, sesja V Stenograficzne Sprawozdania z Piątej Sesji Siódmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1899/1900, 749.

43 *Kurjer Lwowski*, 1883, nr 105, 2.

44 , Stenograficzne Sprawozdania z Pierwszej Sesji Dziewiątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1909 i 1910 Kadencja IX, sesja I, T. 2, Posiedzenie 37–84, 4658.

45 A statement by Mr Bielanski pointed out the problem of peasants buying grain on credit as part of the railway construction issue. Sprawozdanie Stenograficzne z Rozpraw Galicyjskiego Sejmu Krajowego. 29. Posiedzenie 3. Sesji VII. Peryodu Sejmu Galicyjskiego, Kadencja VII, sesja III, 1228.

46 Ustawa z dnia 19 lipca 1877, o środkach zaradczych przeciwko nieuczciwemu postępowaniu przy umowach o pożyczki. Dz.u.p. cz. XXV, nr 66.

47 Franz Wolf, „Die Bukowina-1775 bis 1918 bei Österreich.” *Der Donauraum* 21.3–4 1976, 169–185, Kurt Scharf, *Die Landschaft Bukowina: Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918*, Wien 2010.

48 *Pro Memoria III. Profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego spoczywający na cmentarzach Krakowa 1803–2017*, Jan Wiktor Tkaczyński (red.), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018, 244, *Dziennik Polski*, 1881, r. XIV, nr 17, 2.

cally deprived'), as well as the lender⁴⁹ taking advantage of the borrower's circumstances or level of development, such as lack of experience or education. The prescribed punishment was an arrest term of one to six months or a fine ranging from one hundred to one thousand zlotys. On the other hand, in the event of a repeat sentence or if it turned out that the sentenced person could be attributed to 'professionalism'⁵⁰ in such activities, then the arrest sentence could be up to two years. However, the protection introduced under the provisions of the Act did not apply to the professional trader (borrower)-merchant (§7)⁵¹.

Within the framework of the criminal proceedings, it was also ruled that the concluded contract was invalidated, with the possibility of referring the case to the civil court, where it would be decided within the framework of proceedings concerning the legal consequences of the invalidation of the contract. It was specified that the civil court located in the place of the criminal court that ruled on such a contract, had jurisdiction. In addition, proceedings before the civil court regarding a claim resulting from such a contract were suspended if the same contract was analysed by the criminal court under the provisions of the Act under review.

A rather interesting solution contained in §6 of the Act was to allow the civil judge to depart from the rules of evidence and to rule according to an 'unfettered conviction' after conscientiously reviewing the evidence gathered in the process.

5. LAW OF 28 MAY 1881 FOR THE ENTIRE AUSTRIAN PART

After the enactment of the law for Galicia, a gradual improvement in the situation began to be noted through a decrease in usury cases⁵². In spite of this, the effects of the previous large-scale usury contracts uprooted the negative impact on the economic development of the peas-

49 According to Stanislaw Madeyski, in the law: *'a usurer is punished for undermining the ethical and social foundations of society and becoming a danger to the state'*. (in polish: *„lichwiarz jest karany za to, że podkopuje etyczne i socjalne podwaliny społeczeństwa i staje się niebezpiecznym dla rzeczy pospolitej”*) *Czas*, 1881, r. 34, nr 31, 2.

50 It was pointed out that particularly in Galicia there were many 'professional' usurers. *Czas*, 1874, r. 27, nr 282, 1.

51 This law, referred to the understanding of this term according to articles 4, 5 and 6 of the Commercial Code of 17 December 1862 (Dz.u.p. 1861, cz. I, nr 1).

52 Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Trzeciej Sesji Czwartego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1880, Kadencja IV, sesja III alegat 28, 4.

antry⁵³. Furthermore, in some instances, additional forms of exploitation of the peasantry's challenging economic circumstances emerged as more prevalent⁵⁴. The problem was soon recognised throughout Austria⁵⁵ and solutions were being sought. Nevertheless, at first, the deputies in the Chamber of Deputies, as well as the economists of the time, doubted the effectiveness of the solutions provided by Galician Law, as was emphasised by Stanislaw Madeyski⁵⁶ during his speech to the parliament in Vienna⁵⁷. Models were sought in the law already in force for Galicia and Bukovina⁵⁸, and the matter was reported in the Galician press⁵⁹. Galician politicians were also involved in the drafting of this law⁶⁰.

For the entirety of the Austrian part, the law of 28 May 1881⁶¹ was in force. For the most part, its provisions were based on the existing laws for Galicia and Bukovina, slightly expanding upon them, as it consisted of §17. The act's provisions did not protect professional traders (lenders and borrowers) – merchants (§14)⁶².

Conduct involving the granting of a loan was criminalised in §1 when the lender took advantage of:

- (a) the recklessness of the borrower;
- (b) the essential needs of the borrower;
- (c) the 'infirmary' of the brains of the borrower;
- (d) the lack of experience of the borrower;
- (e) the 'touchiness' of the borrower's mind,

53 Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Czwartej Sesi Piątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1886/7, Kadencja V, sesja IV delegat 25, 2.

54 Despite the legislation's enforcement, instances of exploitation persisted. For example, peasants were compelled to relinquish a portion of their crops. *Czas*, 1883, r. 36, nr 249, 1, Rolnik : organ urzędowy c. k. galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego, 1891, r. 24, t. 48, nr 10, 81.

55 The deputy from Carinthia Viljem (Wilhelm) Pfeifer postulated that the law passed for Galicia should also be extended to the other crown lands. *Dziennik Polski*, 1877, r. X, nr 98, 2.

56 *Czas*, 1881. r. 34, nr 30, 2.

57 Dorota Malec, „O życiu i karierze politycznej, naukowej i zawodowej Stanisława Madeyskiego (1841–1919)” *Państwo i Społeczeństwo* IV (4) 2004, 63–70.

58 *Gazeta Lwowska*, 1881, r. 71, nr 138, 4

59 *Gazeta Lwowska*, 1881, r. 71, nr 34, 5, *Czas*, 1879, r. 32, nr 69, 1.

60 *Czas*, 1881, r. 34, nr 32, 1.

61 Ustawa z dnia 28 maja 1881, o środkach zaradczych przeciw nierzetelnemu postępowaniu w czynnościach kredytowych. (Dz.u.p. 1881, cz. XXI, nr 47).

62 This law, also, referred to the understanding of this term according to articles 4, 5 and 6 of the Commercial Code of 1862 r. (Dz.u.p. 1862, nr 1).

and the actions taken by him or her were likely to result in the loss of property (the law used the term 'property ruin'). The threat of punishment included arrest from one to three months and a fine ranging from one hundred to five hundred zloty. The same punishment was also imposed on a person who, being aware of the circumstances of origination, acquired such debts. However, according to §4, if the lender engaged in the above-mentioned practices on a professional or permanent basis, then the punishment was aggravated, with arrest ranging from six months to two years, and fines from one thousand to three thousand zlotys, or the possibility of a sentence of the expulsion of such a person.

The second type of punishable activity was the conclusion of fictitious contracts, the creation of documents containing untrue circumstances, or obtaining a court decision or an arbitral award for a non-existing claim, or requiring the borrower to take an oath or other similar action. The punishment could then range from three to six months of arrest and a fine of five hundred to one thousand zlotys, with the possibility of an additional expulsion order.

The punishment was increased in the case of a repeat conviction and included, respectively, arrest from three months to one year and a fine from five hundred to two thousand zlotys, with the additional possibility of an expulsion sentence. Also new, in comparison to the law passed for Galicia and Bukovina, was the introduction of the possibility of converting a fine into an arrest if payment of the fine became impossible. It was assumed that ten zlotys corresponded to one day's remand in custody. Another innovative feature of §7 was the possibility to prevent the offender himself from incurring criminal liability if, before his act was discovered by the authorities, he reimbursed the overpaid amount with interest from the date of the contract.

The statewide law also introduced the criminalisation of the act of requiring a person to fulfil the terms of a loan contract taken out from a minor or a person who, if they vouched for the performance of the contract with their word of honour, could lose their official position. The penalty for such an act was arrest from eight days to three months. However, there was no mention of a fine. In the case of a repeat sentence or the convicted person engaging professionally or repeatedly in such activities, in addition to arrest, although in this case no maximum or minimum duration was indicated, there was also the possibility of expulsion. The jurisdiction in rem of the district courts was also specified for this case.

As in the law issued for Galicia and Bukovina, the contract was annulled during the criminal trial (§8)⁶³. Nor was the way closed to the

63 Newspapers frequently published reports on trials and the punishments that were handed down. For further details, please refer to the following example: *Dziennik*

possibility of the case being heard in civil court (§9). We can also count among the similarities the suspension of proceedings in the civil court for the duration of the criminal trial (§11), as well as the almost analogously worded possibility for the judge to decide civil cases based on an ‘unfettered conviction’ of their own, after conscientiously reviewing the evidence gathered during the proceedings. Again, attempts have also been made to avoid the law in practice⁶⁴.

CONCLUSION

The above case also illustrates the not-very-common practice of the indirect influence of the National Diet of Galicia on the shape of statewide law⁶⁵. Due to the structure of the Austrian system at the time, it was not possible for a law containing the fight against usury to be passed by the National Diet of Galicia. Despite this, the activities carried out, the discussions held, and finally, the resolutions sent out, provided the impetus for the Council of State to take appropriate steps. It is also worthwhile to conclude these considerations with an excerpt from the Law Commission’s position of 25 January 1895: ‘*The Galician Sejm was the first, or perhaps the only one, to demand the protection of the population against usury, and a relevant law was passed for our country*’ (in polish: „*Sejm galicyjski był tym, który pierwszy, a może sam jeden upomniał się o ochronę ludności przeciw lichwie, i dla naszego kraju wydano ustawę odnośną*”)⁶⁶. As the press described in later years, the enormity of the scale of this phenome-

Polski, 1894, nr 193, 1. In the trial described in the press, the penalties imposed on individual offenders ranged from seven days’ imprisonment and a 10 fine zlotys to one year’s hard labour and a 1,000 zlotys fine. In another trial, the sentence handed down was also one year’s imprisonment and a 1,000 zlotys fine. *Głos Narodu*, 1896, r. IV, nr 280, 5. In some cases, the percentage charged was also provided, and in this regard, there was considerable variation in practice. In 1899, the Sanok court handed down a sentence of five months imprisonment and an 800 zlotys fine for the practice of charging between 26% and 53% under individual contracts. *Przyjaciel Ludu : organ Stronnictwa Ludowego*, 1899, r. XI, nr 22, 350. Furthermore, instances of 50 % under individual contracts have been documented. *Głos Narodu : dziennik polityczny, społeczny i literacki*, 1894, nr 126, 6. The practice of justice has also been known to attain higher levels of remuneration, such as 120% per year. *Dodatek do nr 24 Dziennika Polskiego, Dziennik Polski*, 1899, nr 23, 1.

64 *Kurjer Lwowski*, 1884, r. 11, nr 74, 5.

65 In the process of drafting a law applicable throughout the entire Austrian empire, the various national departments enlisted the support of the Galician National Department. This undoubtedly elevated the status of Galicia within the monarchy as a whole. *Czas*, 1883, r. 36, nr 280, 2.

66 The above footnote is solely concerned with the discussion in the Austrian parliament. *Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Szóstej Sesyj Szóstego Peryodu Sejmu*

non had been brought under control by many efforts⁶⁷, and the law had served its purpose⁶⁸.

It is important to note that the enactment of legislation to combat usury was not a sufficient measure in itself. As a newspaper observation aptly highlighted, just as no criminal law can prevent theft and murder in the world, no law against usury can eradicate usury, either in Galicia or in Austria as a whole⁶⁹. Of course, the mere issuing of a law to combat the phenomenon was not enough. The work done by the various savings banks and associations⁷⁰ that developed in the second half of the 19th century in Galicia owes a huge lot to this. Furthermore, issues of economic inequality were also pertinent to practice⁷¹. In a time when the justice system was unable to guarantee the safety and security of citizens, there were instances when citizens took it upon themselves to apply justice according to their own perception of right and wrong⁷². To provide

Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1894/5, Kadencja VI, sesja VI, alegat 227, 5.

67 *Kurjer Lwowski*, 1884, r. II, nr 2, 5.

68 *Czas*, 1879, r. 32, nr 239, 1, *Czas*, 1883, r. 36, nr 249, 1, *Czas*, 1879, r. 32, nr 89, 1.

69 *Przegląd polityczny, społeczny i literacki*, 1887, nr 282, 1. Furthermore, this issue also indicates that at the conclusion of 1886, Galicia was home to a total of 252 profit and economic associations.

70 Helena Żukowska, „Powstanie i rozwój Kas Stefczyka”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia* 23 1989, 189–204, Krzysztof Broński, „Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe jako podmioty ekonomii społecznej w Galicji—zarys problematyki” *Ekonomia Społeczna* 2/2018, 74–81, Ludwik Mrocza, „Spółdzielczość kredytowa F.W. Raiffeisena w rolnictwie chłopskim w Galicji”, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Historyczne XIX*, 193/1998, 39–66, Jolitta Nowakowska, „Różnice i podobieństwa między bankami spółdzielczymi a spółdzielczymi kasami oszczędnościowo-kredytowymi”, *Prace Naukowe WSZiP*, 37(1)/ 2016, 111–121.

71 In many cases, the percentage of shaping was found to be between 30% and 50%, or between 24% and 73%, as well as 100%, or 120%. For further details, please refer to the following examples: *Dziennik Polski* (wydanie poranne), 1902, nr 227, 2, *Głos Narodu*, 1899, r. VII, nr 145, 5, *Prawda : pismo ludowe poświęcone sprawom religijnym, narodowym, politycznym, gospodarskim i rozrywce*, 1898, r. III, nr 14, 8, *Dziennik Polski* (wydanie popołudniowe) 1901, r. XXXIV, nr 212, 2. In the early twentieth century, newspaper reports documented instances of 180% interest being charged under loan agreements. *Przyjaciel Ludu : organ Polskiego Stronnictwa Ludowego*, 1909, nr 37, 18. Additionally, several newspaper reports have documented instances where the percentage charged was as high as 480%. *Dźwignia Gospodarcza, Przemysłowa i Handlowa : czasopismo ekonomiczno-informacyjne : organ Towarzystwa Kupców i Przemysłowców, Tow. Kupców i Młodzieży Handlowej i Tow. Drobnych Kupców : organ Komitetu Wynalazców Polskich : organ nieoficyalny Towarzystwa Urzędników Prywatnych*. 1901, r. 8, nr 8, 7. In contrast, the most extreme case is a report from 1902 of a contract with an interest rate of 3476%. *Dziennik Polski* (wydanie popołudniowe), 1902, r. XXXV, nr 482, 3.

72 Such an incident occurred in 1899, for example, when a woman who was commonly regarded by the local population as a usurer was murdered. *Przyjaciel Ludu : organ Stronnictwa Ludowego*, 1899, r. XI, nr 22, 350.

a more comprehensive illustration, it is also necessary to consider a rather peculiar example from 1901⁷³. Nevertheless, experience has evidenced that usurious contracts have also been presented under the pretext of such associations⁷⁴. Furthermore, claims were made regarding the practical difficulties associated with obtaining a loan from credit unions. These included the obligation to pay an entry fee and various additional fees, such as administrative costs⁷⁵. It is also worth being aware that the measures once taken in the National Diet of Galicia influenced not only Austrian but also German law⁷⁶.

BIBLIOGRAPHY:

SOURCES:

- Alegat do Nr, 20 d.p.p. (t.j. do powyższego cesarskiego patentu z 26.lutego 1861), Stanisław Starzyński (red.), Kodeks prawa politycznego czyli Austryackie Ustawy Konstytucyjne 1848 – 1903, Lwów 1903, 166-170.
- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Czwartej Sesji Piątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1886/7, Kadencja V, sesja IV, alegat 52, 25-29.
- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Czwartej Sesji Piątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1886/7, Kadencja V, sesja IV, alegat 25, 2.
- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesji Czwartego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1882. Kadencja IV, sesja II, Alegat 7,
- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Piątej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1874, L. 160, Kadencja III, sesja V.

73 A man convicted of engaging in usury was compelled to repay benefits he had illicitly received. He had previously offered one woman the opportunity to heal her sick husband through the use of witchcraft in exchange for the same amount he had been compelled to repay under the sentence. The woman, persuaded by the man's promises, provided him with the full amount. It is regrettable to note that the ailing individual, lacking access to medical treatment, ultimately succumbed to his illness. *Dziennik Polski (wydanie popołudniowe)*, 1901, nr 543, 3.

74 It has been observed that a considerable number of banking institutions and financial organisations have emerged, operating under the pretext of legal frameworks and engaging in practices that are tantamount to usury, with no discernible limits. In such cases, the slightest delay in action results in a significant increase in the associated percentages, which are challenging to quantify due to the opaque and largely uncharted accounting methodologies employed. *Obrona Ludu*, 1906, r. 9, nr 7, 3–4.

75 *Podhalanin : pismo poświęcone sprawom ekonomiczno-społecznym*, 1899, r. 1, nr 20, 3.

76 *Dziennik Polski*, 1881, r. XIV, nr 35, 2.

- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Siódmej Sesi Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1876, Kadencja III, sesja VII, alegat 74.
- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Siódmej Sesi Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1876, Kadencja III, sesja VII, alegat 26.
- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Szóstej Sesi Szóstego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1894/5, Kadencja VI, sesja VI, alegat 227, 5.
- Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Trzeciej Sesi Czwartego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1880, Kadencja IV, sesja III, alegat 28, 4.
- Kodeks Handlowy z 17 grudnia 1862 r. Dz.u.p. 1861, cz. I, nr 1.
- newspaper *Dziennik Polski* (wydanie popołudniowe), 1902, r. XXXV, nr 482, 3.
- newspaper *Czas*, 1874, r. 27, nr 237, 2.
- newspaper *Czas*, 1874, r. 27, nr 282, 1.
- newspaper *Czas*, 1875 r. 28, nr 279, 1-2.
- newspaper *Czas*, 1875, r. 28, nr 280, 1-2.
- newspaper *Czas*, 1875, r. 28, nr 282, 1.
- newspaper *Czas*, 1877, r. 30, nr 97, 1-2
- newspaper *Czas*, 1879, r. 32, nr 239, 1.
- newspaper *Czas*, 1879, r. 32, nr 69, 1.
- newspaper *Czas*, 1879, r. 32, nr 89, 1.
- newspaper *Czas*, 1881, r. 34, nr 31, 2.
- newspaper *Czas*, 1881, r. 34, nr 32, 1.
- newspaper *Czas*, 1883, r. 36, nr 249, 1.
- newspaper *Czas*, 1883, r. 36, nr 280, 2.
- newspaper *Dodatek do Dziennika Lwowskiego*, 1868, r. II, nr 213.
- newspaper *Dodatek do Gazety Samborskiej*, 1895, r. II, nr. 16.
- newspaper *Dodatek do nr 24 Dziennika Polskiego, Dziennik Polski*, 1899, nr 23, 1.
- newspaper *Dziennik Polski* (wydanie popołudniowe) 1901, r. XXXIV, nr 212, 2.
- newspaper *Dziennik Polski* (wydanie popołudniowe), 1901, nr 543, 3.
- newspaper *Dziennik Polski* (wydanie poranne), 1902, nr 227, 2.
- newspaper *Dziennik Polski*, 1877, r. X, nr 98, 2.
- newspaper *Dziennik Polski*, 1881, r. XIV, nr 17, 2.
- newspaper *Dziennik Polski*, 1881, r. XIV, nr 35, 2.
- newspaper *Dziennik Polski*, 1894, nr 193, 1.
- newspaper *Dziennik Polski*, 1894, nr 193, 4.

- newspaper *Dźwignia Gospodarcza, Przemysłowa i Handlowa: czasopismo ekonomiczno-informacyjne: organ Towarzystwa Kupców i Przemysłowców, Tow. Kupców i Młodzieży Handlowej i Tow. Drobnych Kupców: organ Komitetu Wynalazców Polskich: organ nieoficyalny Towarzystwa Urzędników Prywatnych*. 1901, r. 8, nr 8, 7.
- newspaper *Gazeta Lwowska*, 1881, r. 71, nr 138, 4.
- newspaper *Gazeta Lwowska*, 1881, r. 71, nr 34, 5.
- newspaper *Gazeta Podkarpacka. Czasopismo polityczne i ekonomiczne*. 1875, r. I, nr 50.
- newspaper *Głos Narodu: dziennik polityczny, społeczny i literacki*, 1894, nr 126, 6.
- newspaper *Głos Narodu: dziennik założony w r. 1893 przez Józefa Rogosza (wydanie południowe)* 1908, r. XVI, nr 436, 2.
- newspaper *Głos Narodu*, 1896, r. IV, nr 280, 5.
- newspaper *Głos Narodu*, 1899, r. VII, nr 145, 5.
- newspaper *Kurjer Lwowski*, 1883, nr 105, 2.
- newspaper *Kurjer Lwowski*, 1884, r. 11, nr 74, 5.
- newspaper *Kurjer Lwowski*, 1884, r. II, nr 2, 5.
- newspaper *Obrona Ludu*, 1906, r. 9, nr 7, 3-4.
- newspaper *Podhalanin: pismo poświęcone sprawom ekonomiczno-społecznym*, 1899, r. 1, nr 20, 3. newspaper *Prawda: pismo ludowe poświęcone sprawom religijnym, narodowym, politycznym, gospodarskim i rozrywce*, 1898, r. III, nr 14, 8.
- newspaper *Przegląd polityczny, społeczny i literacki*, 1887, nr 282, 1.
- newspaper *Przyjaciół Ludu: organ Polskiego Stronnictwa Ludowego*, 1909, nr 37, 18.
- newspaper *Przyjaciół Ludu: organ Stronnictwa Ludowego*, 1899, r. XI, nr 22, 350.
- newspaper *Przyjaciół Ludu: organ Stronnictwa Ludowego*, 1899, r. XI, nr 22, 350.
- newspaper *Rolnik: organ urzędowy c. k. galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego*, 1891, r. 24, t. 48, nr 10, 81.
- Jerzy Piwocki, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. I, Lwów 1899, 76-78. fn. 14, 22, 25.
- Protokół 7. posiedzenia, 4. sesji, IV. peryodu Sejmu galicyjskiego z dnia 24. września 1881, 4.
- Sprawozdanie Stenograficzne z Rozpraw Galicyjskiego Sejmu Krajowego. 19. Posiedzenie 1. Sesji IX. Peryodu, Kadencja IX, sesja I, alegat 64, 872.
- Sprawozdanie Stenograficzne z Rozpraw Galicyjskiego Sejmu Krajowego. 29. Posiedzenie 3. Sesji VII. Peryodu Sejmu Galicyjskiego, Kadencja VII, sesja III, s. 1228.
- Stenograficzne Sprawozdania Galicyjskiego Sejmu Krajowego z Roku 1865. 18. Posiedzenie 3ciej Sesji Sejmu Galicyjskiego, Kadencja I, sesja III, 294.

- Stenograficzne Sprawozdania z Piątej Sesi Siódmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1899/1900 Kadencja VII, sesja V, 173-174.
- Stenograficzne Sprawozdania z Piątej Sesi Siódmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1899/1900, Kadencja VII, sesja V, 1062
- Stenograficzne Sprawozdania z Piątej Sesi Siódmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1899/1900, Kadencja VII, sesja V, 749.
- Stenograficzne Sprawozdania z Pierwszej Sesi Dziewiątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1909 i 1910, Kadencja IX, sesja I, T. 2, Posiedzenie 37-84, 2672.
- Stenograficzne Sprawozdania z Pierwszej Sesi Dziewiątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1909 i 1910, Kadencja IX, sesja I, T. 2, Posiedzenie 37-84, 4658.
- Stenograficzne Sprawozdania z Siódmej Sesi Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1876, Kadencja III, sesja VII, 59.
- Stenograficzne Sprawozdania z Siódmej Sesi Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1876, Kadencja III, sesja VII, 142.
- Stenograficzne Sprawozdania z Siódmej Sesi Trzeciego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1876, Kadencja III, sesja VII, 455.
- Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesi Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1865-1866, Kadencja I, sesja III, T. 1. Posiedzenie 1-40, 123.
- Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesi Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1865-1866, Kadencja I, sesja III, T. 1., Posiedzenie 1-40, 44. fn .6.
- Ustawa z dnia 19 lipca 1877, o środkach zaradczych przeciwko nieuczciwemu postępowaniu przy umowach o pożyczki. Dz.u.p. cz. XXV, nr 66.
- Ustawa z dnia 2 kwietnia 1873, o wyborze członków izby deputowanych do rady państwa, Dz.u.p., 1873, cz. XV, nr 41.
- Ustawa z dnia 28 maja 1881, o środkach zaradczych przeciw nierzetelnemu postępowaniu w czynnościach kredytowych. (Dz.u.p. 1881, cz. XXI, nr 47).

LITERATURE:

- Peter Berger, „Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867–1918 und die österreichische Rechtswissenschaft.,” *Der Donauraum* 13.3 1968, 156-170. fn. 13.

- Rudolph C. Blitz, Millard F. Long. „The economics of usury regulation.” *Journal of Political Economy* 73.6 1965, 608-619. fn. 5.
- Hermann jun. Blodig, *Der Wucher und seine Gesetzgebung*, Wien 1892. fn. 11.
- Krzysztof Bokwa, „Historia aktualna — austriacka regulacja odsetek i lichwy w XIX-XX w”. *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne* 21/2017, 31-46. http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/108623/PDF/04_Bokwa_K_Historia_aktualna_austriacka_regulacja_odsetek_i_lichwy_w_XIX_XX_w.pdf – last visited on 10.09.2024.
- Krzysztof Broński, „Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe jako podmioty ekonomii społecznej w Galicji—zarys problematyki.” *Ekonomia Społeczna* 2/2018, 74-81.
- Leopold Caro, *Der Wucher. Eine socialpolitische Studie*, Leipzig 1893.
- Andrzej Dziadzio, „Vertragsfreiheit in der Donaumonarchie. Das Gesetz für Galizien über das Wucherverbot.” *Journal on European History of Law* 9.2 2018, 216-222.
- Andrzej Dziadzio, *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867 – 1914, Władza – Obywatel – Prawo*, Kraków 2002..
- Fritz Fellner, „Das „Februarpatent „von 1861: Entstehung und Bedeutung.” *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 63.3-4 1955, 549-564.
- Charles R. Geisst, *Beggar thy neighbor: A history of usury and debt*, University of Pennsylvania Press, 2013.
- Stanisław Grodziski, *Sejm Krajowy Galicji*, t. 1-2, Kraków 2018.
- Hugo Hantsch, „Österreich und Mitteleuropa.” *Bohemia* 6.1 1965, 390-399.
- Dariusz Jeziorny, „Czynniki spajające więzi państwowe Austro-Węgier przed 1914 r.” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 21.3 2023, 7-25.
- Ernst Kolb, „Das Oktober-Diplom: Zum 100. Jahrestag der Einführung der konstitutionellen Monarchie in Österreich.” *Der Donauraum* 6.JG 1961, 1-11.
- Kurt Richard Luther, Wolfgang C. Müller. „Consociationalism and the Austrian political system.” *West European Politics*, 15(1) 1992, 1-15.
- Dorota Malec, „O życiu i karierze politycznej, naukowej i zawodowej Stanisława Madeyskiego (1841–1919)” *Państwo i Społeczeństwo* IV (4) 2004, 63–70.
- Marian Małecki, *Wydział Krajowy sejmiku galicyjskiego, Geneza, struktura i zakres kompetencji, następstwo prawne*, Kraków 2014.
- Ludwik Mroczka, „Spółdzielczość kredytowa F.W. Raiffeisena w rolnictwie chłopskim w Galicji”, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Historyczne* XIX, 193/1998, 39-66.
- Jolitta Nowakowska, „Różnice i podobieństwa między bankami spółdzielczymi a spółdzielczymi kasami oszczędnościowo-kredytowymi”, *Prace Naukowe WSZiP*, 37(1)/ 2016, 111-121.
- Julius Platter, *Der Wucher in der Bukowina*, Jena 1878.

- Pro Memoria III. Profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego spoczywający na cmentarzach Krakowa 1803-2017*, Jan Wiktor Tkaczyński (red.), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018, 244.
- Kurt Scharr, *Die Landschaft Bukowina: Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918*, Wien 2010.
- Agata Strzelczyk, „Dyplomata, Polak, minister spraw zagranicznych. Agenor Gołuchowski młodszy w karykaturze wiedeńskich pism satyrycznych.” *Galicja. Studia i materiały* 7/2021, 238–264.
- Agata Strzelczyk, „In das Palais am Ballplatze zieht ein neuer Herr ein–reakcje prasy na nominację Agenora Gołuchowskiego młodszego.” *Saeculum Christianum. Pismo Historyczne* 27.1 2020, 205-220.
- Hans Sturmberger, *Der Weg zum Verfassungsstaat: Die politische Entwicklung in Osterreich von 1792–1861*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG 2019.
- Mischa Suter, „Moral Economy as a Site of Conflict: Debates on Debt, Money, and Usury in the Nineteenth and Early Twentieth Century.” *Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft* 2019, 75-101.
- Mischa Suter, „Usury and the problem of exchange under capitalism: a late-nineteenth-century debate on economic rationality.” *Social History* 42.4 2017, 501-523. fn. 12.
- Josef A. Tzöbl, „Die Anfänge des Parlamentarismus in Österreich.” *Der Donauraum* 7. JG 1962, 69-81.
- Lorenz von Stein, *Der Wucher und sein Recht, Ein Beitrag zum wirtschaftlichen und rechtlichen Leben unserer Zeit*, Wien 1880.
- Izabela Wasik, „Kompetencje Sejmu Krajowego Galicji w strukturze organów monarchii habsburskiej”, Zuzanna Kopania (red.), *Stosowanie prawa. Historia, praktyka i społeczeństwo*, Łódź-Kraków 2021, 24.
- Izabela Wasik, „Funkcjonowanie gmin w Galicji na przykładzie ustawy z 1866 roku”, Lidia Kamińska (red.), *Własne, swojskie, obce– dyskursy inności, Monografia Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego t. 3*, Kraków 2023, 55-75.
- Franz Wolf, „Die Bukowina-1775 bis 1918 bei Österreich.” *Der Donauraum* 21.3-4 1976, 169-185.
- Helena Żukowska, „Powstanie i rozwój Kas Stefczyka”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia* 23 1989, 189-204.

МА Изабела ВАСИК*

ОД ГАЛИЦИЈЕ ДО БЕЧА, ПРИМЕР ЗАКОНА О ЛИХВАРСТВУ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Сажетак

Овај чланак представља законске прописе против лихварства у аустријском праву у другој половини 19. века. Предузете мере потичу од Националне дијета Галиције. Аустријски политички систем и подела надлежности између Државног савета и Националне дијете нису дозволили Националној дијети у Галицији, са седиштем у Лавову (Лвив), да доноси одговарајуће законе. Међутим, у овом телу су предузете мере које су индиректно утицале на усвајање закона 1877, који се примењивао у Галицији и Буковини. Проблем лихварства и његове негативне последице погодиле су велике територије Хабзбуршке монархије у то време. Из тог разлога, рад на сличном закону, који је требало да се примени на читав аустријски део Хабзбуршке монархије, почео је убрзо после тога, такође са значајним учешћем галицијских политичара, 1881. године. Аустријски закон, у својој основи, био је заснован на ранијим решењима усвојеним у Галицији.

Кључне речи: *Лихварство*. – *Галиција*. – *Галицијска дијета (представничко тело)*. – *Аустрија*.

Рад приспео / Paper received: 13. 7. 2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 23. 8. 2024.

* Студенткиња докторских студија на Докторској школи друштвених наука, Јагиеллонски универзитет, Краков, Пољска, e-mail i.wasik@doctoral.uj.edu.pl, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0104-7009>.

UDC: 347.91/.95(439)

CERIF: H240, H300, S130, S149

DOI: 10.51204/HLH_24204A

Anett GYÖRI*

REVIVAL OF HUNGARIAN PROCEDURAL TRADITIONS: THE DIVIDED STRUCTURE OF LITIGATION ONE HUNDRED YEARS AGO AND NOW

The study focuses on the question of the current structure of the Hungarian judicial process, the revival of the divided trial. A characteristic feature of the 20th century in the history of Hungarian law was the „lack of legitimacy” for the creation of legal rules. This has led to the revival of past traditions in contemporary codification in an attempt to break with the past half century. The objective of this study is to conduct a historical and comparative analysis of the civil procedural tradition that gave rise to the procedural laws of the civil era, and to consider how these findings correlate with modern legislation. The innovations in Hungarian procedural law can be summarised as follows: firstly, the revival of the „divided” type of procedure; secondly, the transposition of the liberal Western procedural model and the Austrian judicial system. Furthermore, there is a correspondence in important points between the unified summary procedure of 1893 and the divided procedure of 1911, which is one of the subjects of the analysis; also, the 1911 procedure served as a model for the present system.

Keywords: *Revival; Divided Trial; Procedural Law; Hungarian Judicial Process*

1. INTRODUCTION

On the occasion of the one hundred and twelfth anniversary of the promulgation of the Plósz Code of Civil Procedure, the goal of this paper is to pay homage to the Old Code of Civil Procedure and examine the transposition of the divided procedural structure into modern legislation. Act I of 1911 (hereinafter referred to as the RPP.) and its enacting Act LIV of 1912 (hereinafter referred to as the Ppe.) were counted by the progres-

* Student at the University of Szeged, Faculty of Law and Political Sciences. yygyori@gmail.com.

sive civil lawyers of the time among the most successful pieces of legislation, and, as such, aimed at achieving the fullest possible protection of the individual and the public interest, benefiting the civil justice system even during World War I.¹

The roots of the current procedural innovations can be found in the process of transposition of Western principles, with the Hungarian oral, public and direct summary procedure playing a unique role in this process. The oral summary procedure, which was already regulated in 1836, provided the legislators of the time with a framework that proved to be adequate for transposing Western principles and split systems into the entire civil procedure. Thus, the summary procedure, as codified by Plósz in Act XVIII of 1893, was used as a „test law”² for approximately two decades to enforce the divided structure and Western principles.

The present Code of Civil Procedure is heavily influenced by the tradition of procedural law, therefore it is essential to have a comprehensive understanding of the history of law. Furthermore, the history of litigation must be viewed in a continuous context, as the political, social, and economic circumstances have evolved over time, thus influencing the role of the judge and the parties involved in litigation. There have been instances where the role of the judge has been amplified, and conversely, periods where the parties have exerted significant control over the proceedings. This is a pivotal aspect of civil litigation, namely the relationship between the parties and the court with regard to the merits of the case, the procedural jurisdiction of the parties and the authority of the judge to preside.

During the 19th century, both extremes occurred in Europe, a Western-style liberal litigation model in which the parties dominated the proceedings and the judge had virtually no procedural power to limit the parties' rights of disposal. It is exemplified by the French procedural law of 1806 (Code de procédure civile) and the German procedural law of 1877 (deutsche Zivilprozessordnung, dZPO). In contrast, the Austrian Code of Civil Procedure upheld the principle of investigation, with ex officio evidence being the responsibility of the judge (1895: Franz Klein, the creator of the Austrian Civil Procedure Code (ÖZPO)).

The codification processes of Hungarian civil procedure reflect the direction of European legal development, therefore the research also included an analysis of European trends. The aim is to gain a better understanding of the processes and dynamics of litigation by comparing the new and the former civil law practice.

1 Vilmos Szepesváraljai Haendel, „A polgári eljárási jog, főként a Pp. alakulása a csonka országban 1918-tól 1938-ig”, *Miskolci jogászlét* 15/1939, 160.

2 Miklós Kengyel: *Magyar polgári eljárásjog*, Osiris Press, Budapest 2014, 59.

2. TRANSPOSITION OF THE AUSTRIAN COURT ORGANISATIONAL SYSTEM

In the decade following the defeat of the War of Independence of 1848-49, the idea of maintaining the Austrian legal system imposed on the Hungarians was the subject of indignation even before the „Assembly of National Judges” held in 1861, since it was already burdensome and unpleasant for the people, not least because it was unwittingly imposed on the nation by foreign „potestas”.

Clarifying the organisation of justice in this way was crucial in a country whose political leadership also recognised that its partner country, Austria, and its representatives were not thinking in terms of a personal union, but were striving for unification of the law. To the great detriment of Hungarian citizens, they even allowed themselves to summon and condemn Hungarian respondents in Austrian courts, far from their place of residence, on the grounds of Austrian jurisdiction, based on unconditional reciprocity, because the Hungarian respondents preferred to remain in their place of residence rather than pay the expensive travel costs unnecessarily.³

The reforms of the civil legislation aimed at restoring the old conditions officially started in 1860 under the heading of the restoration of Hungarian national continuity. The October Diploma, issued on 20 October 1860, one of the supreme decrees aimed at rebuilding the institutions of Hungarian law, ordered the temporary organisation of Hungarian law, with the prospect of restoring the courts that had been in existence until March 1848. As a result of the Diploma, on 20 January 1861 the members of the Hungarian Supreme Court of Justice were appointed, and on 1 February 1861 the jurisdiction of the Imperial Royal Supreme Court of Vienna over Hungary was abolished, and the „Hungarian Royal Seven-Man Board” began to operate in Pest.⁴

With the approval of the Emperor, a 60-member committee, famously known as the „Assembly of National Judges”, was convened on the basis of the nomination of the Lord Chief Justice. The committee met from 23 January to 4 March 1861, and the outcome of their deliberations was the „Provisional Legislative Rules” (hereinafter referred to as: PLR), which were put before the National Assembly in the spring: the House of Representatives accepted them on 22 June 1861, and the House of Lords on 1

3 *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, Volume XXVII, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest 1914, 486.

4 Gusztáv Groisz, *Magyar polgári törvénykezési rendtartás. (1868: LIV. törvénycikk.)*, Stein János Erdélyi Muz.-Egyleti Könyvtár Bizománya, Kolozsvár 1870, 14.

July. At the same time, they unanimously left in place the relevant thesis that the PLR could be used „as a temporary auxiliary” until new laws were enacted for those legal relationships that the restored Hungarian private law could not be applied to because of „(the abolition of the aviticity) Act XV of 1848 and the newer legal relationships that cannot be overlooked”⁵ PLR may have been preserved as customary law because of the premature dissolution of Parliament.

As far as the judiciary was concerned, the provisional rules (PLR §§ 24-29) restored the former Hungarian feudal courts, with the exception of the manorial courts. The new legal system, built partly on the basis of regulations from 1723, was thus regulated by the laws of the German-Roman emperor Charles VI, who reigned as a foreign Habsburg monarch on the Hungarian royal throne under the name of Charles III. Starting with the innovations enacted in 1869, the organisation of the judiciary was reformed by the last decade of the 19th century, and in the process, of course, the „slow, thousand-varied, privilege-asserting tangle of feudal judiciary”,⁶ that had impeded the development of capitalist and bourgeois society, was abandoned.

The regulation of Act LIV of 1868 on the Code of Civil Procedure (hereinafter referred to as Ptrt.) was basically modelled on the system of the past, but it included innovations in the organisation of civil courts, on the one hand, in comparison with the feudal lower courts restored in 1861, and on the other hand, with respect to the restored higher courts.

Under the Act, all permanent lower courts were, from the date of its enactment, to sit only as courts of first instance, thus enforcing the principle that all courts could only sit as courts of first instance or courts of appeal,⁷ with the aim of resolving the legislative chaos of the time.

According to the Ptrt., after 1869, the following ordinary and special subordinate courts of the former feudal courts (not counting the ecclesiastical courts), served exclusively as courts of first instance: in municipalities without a regular council, the municipal ‘court’; in free royal and field towns with a regular council, the town „court” (town council, magistrates); in counties, the „district judge” and *sedria*; the courts of privileged districts (such as Jász kun, Hajdú and Szepes); as separate courts, the so-called „courts of exchange”, the courts of fair, and the royal mining courts. From the absolutist era, the courts of lordship were maintained (Art. 25 Ptrt.).

5 Artúr Meszlény (ed.), *Magyar magánjog. Törvények, rendeletek, szokásjog, joggyakorlat, magánjogi törvénykönyv szövegével és rendszerében*, Volume I, *Jogforrások, személyi és családi jog*, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1928, 60–61.

6 Lajos Degré, „Jogszolgáltatási szervezet”, Varga Endre (ed.), *A magyar bírósági szervezet és perjog története*, Levéltárak országos központja, Budapest 1961, 151–153.

7 G. Groisz, 13–14.

Based on the Ptrt., the unity of the Royal High Court of Pest, the Royal Court of Seven Judges and the Royal Court of Bills of Exchange (collectively known as the Curia), was dissolved, resulting in the separation of the central courts. Under the name of the Royal Hungarian Curia, the „seven-man board” continued as a court of third instance, as a supreme court of justice and a court of nullity. The second instance jurisdiction was exercised by the Royal High Court of Pest for the area of jurisdiction (Hungary), which was previously covered by the Royal High Court of Pest, and by the Royal High Court of Târgu Mures for Transylvania, which was previously covered by the Royal Court of Târgu Mures and the General Court of Sibiu. In the year 1870 the separate Royal Court of Bills of Exchange was merged into the Royal High Court of Pest.

The subsequent reform of the ordinary lower courts, which reinstated the „Austrian” courts, was founded upon the tenets set forth in Act IV of 1869. In § 1, the legislature declared the separation of the judiciary from the administration. In § 2 and § 3, it was established that judicial power was to be exercised in the name of the King by judges appointed by the Majesty.

With the preparation of the Austro-Hungarian Compromise, non-interference in domestic affairs was stipulated by both the Austrian and the Hungarian side – and then the exclusion of external actors from Hungarian structures was in principle achieved; as a rule, the sovereignty of the Holy Crown in domestic affairs was not questioned in the dualist state either, but the „proportional” differences were subject to the „more equal than equal” clause, which was mentioned above. Consequently, the need arose, once again after 1848, to establish order in the organisational system of the Hungarian judiciary and administration (counties) on the one hand, and to regulate civil procedure law, on the other.

The Hungarian royal courts were established in accordance with the following fundamental principles: in cases of minor or urgent nature, a single judge should preside over the proceedings; in all other instances, the court should be constituted of a panel of judges; the courts are subject to permanent seats; and the maintenance of judicial forums of legislative authorities as non-royal forums is no longer permitted.⁸ The system of organisation of the royal courts of first instance – the royal district courts and the royal courts of law – was thus set up according to the present aspects: the Austrian „Josephine” legislation was reintroduced into Hungarian legislation by the Acts of 1871 (VIII, IX, XXXI, XXXII), Act XXIX of 1890; Act LIX of 1881, and Act XXV of 1890. With the enactment of these laws, the ordinary organisation of the higher courts was also established,

8 General Explanation of Act XXXI of 1871, Points 2–3.

with the creation of the Curia and the establishment of nine additional courts in addition to the two Royal High Courts.

According to § 30 of Act XXXI of 1871, the courts of first instance existing at the time of the order of the Minister of Justice ceased to exist in their former structure, and all the cases had to be transferred to the new courts. The law also settled the rules of jurisdiction in a „simple” way, transferring to the jurisdiction of the royal district courts the civil and extrajudicial functions which, according to the rules, were assigned to the individual courts (namely the district judge, the municipal judge, the district chief judge). (§ 15) In addition, it transferred to the royal tribunals, as courts of general jurisdiction, all those civil and extrajudicial matters which, according to the Ptrt., belonged to the corporate courts of first instance (municipal, town, district, and provincial courts). (§ 18)

The construction of courts of law, which had commenced on a nationwide basis, was initiated in accordance with the Minister of Justice’s typical practice of acquiring the premises and buildings necessary for the administration of justice by expropriation. This was done in instances where the premises and buildings were not available free of charge from the municipalities of the tribunals or district courts. The expropriation procedure was regulated by a specific legislative act, namely Chapters V to VIII of the General Expropriation Act (Act LV of 1868).

The legislator’s ill-considered, though at the time considered useful, step in civil legislation, according to which all permanent lower courts could only judge as courts of first instance, was partly, although only for summary cases, restored in the field of appellate reforms by the 1893 Act XVIII of 1893 (hereinafter referred to as Se.), after the second instance judgement in summary cases was transferred from the overburdened Royal High Courts to the royal tribunals, as set out in the 1893 Act XVIII of 1893 (hereinafter referred to as Se.). Furthermore, the Rpp transferred the second instance proceedings of all summary procedure to the royal tribunals.

The four-tier Hungarian royal court system, modelled on the Austrian system, was structured as follows: the lower level was occupied by the royal district courts, which were exclusively courts of first instance; also found at the lower level were the royal tribunals, situated one level above the royal district courts and serving the Hungarian civil justice system as courts of mixed jurisdiction. As higher boards, the Royal High Courts were exclusively appellate courts, receiving cases for appeal from the royal tribunals. The Curia was intended to represent the „seven-judge board” already known from the previous structure, as the apex body of Hungarian judiciary.

Thus „transposed”, the Austrian organisational system – which also formed the basis of the existing legislative structure – could provide a suitable background for the implementation of civil procedural reforms and serve as a model for the judicial administration in the future.

The current codification of procedural law was also based on the four-tier court organisation, which provided an effective division of the groups of cases between the different levels of the organisation, by means of the rules regarding jurisdiction and competence. The Hungarian legal system is characterised by a strong tradition of a four-tier court system, which was disrupted by historical events following the Second World War.

Finally, the transfer of general jurisdiction to the tribunals is consistent with established procedural traditions. The delegation of general authority to a higher court is common practice in foreign jurisdictions; for example, in Austria, Germany, France and Italy, the higher court has general authority.⁹

3. TRANSPOSITION OF WESTERN LEGAL PRINCIPLES IN THE PROCESS OF CODIFYING PROCEDURAL LAW

The codification of the Hungarian Code of Civil Procedure in the 19th century lasted more than half a century. In 1861, the PLR brought back the old Hungarian procedural law, and the Austrian Code of Civil Procedure was kept in force only for cases that were already pending, in order to ensure continuity of law. Article 174 of Part I of the PLR was already based on the general rule that the lawsuit was to be decided in accordance with the procedural laws that were in force at the time the lawsuit was filed.¹⁰

Article 43 of the PLR distinguished between three types of procedure: summary, ordinary oral and ordinary written procedure. For the summary procedure, the PLR was based on Act No. 20 of 1836, §§ 2-6 of which categorised the jurisdiction of each forum according to the type of case, depending on whether there was an organised council in the municipality; however, landlords, who regarded themselves as superior, could obviously not act as a forum after 1861. The PLR served the purpose of efficiency and brevity of litigation, for example, by the fact that the judge did not make a separate formal ruling on the rejection of the defendant’s defence, but could refer to its inadequacy in the judgment.

9 Detailed Explanation of Art. 20 of Act CXXX of 2016.

10 Ede Küllej, „Érvényben van-e még az osztrák polgári perrendtartás?”, *Törvényészeti csarnok* 18/1871, 70..

The ordinary oral procedure was approached as a cautious experiment, with the goal of improving the efficiency of litigation in those cases not subject to the accelerated procedure. Under Article 58 of the PLR, however, the defendant could request at the first hearing that the case be transferred to the ordinary written procedure, typically in order to delay the litigation, so the use of the ordinary oral procedure was not universal.

In a case referred to the ordinary written procedure, there were several possible scenarios. If the plaintiff does not file a response, there may be a single exchange of documents (application and „reply”). Alternatively, there may be two exchanges of documents, to be supplemented by the plaintiff’s response and the defendant’s „reply”. Another possibility is that there is one exchange of documents (application and „reply”) and one response from the plaintiff, if the court did not invite the defendant to file a reply or invited the defendant but did not file. In accordance with Article 68 of the PLR, a third exchange of documents („final document” and „counter final document”) was also conditionally permitted, which led to the designation of the so-called triple exchange model.

The first Hungarian civil procedural code was promulgated as Act LIV of 1868 (Ptrt.), which entered into force on 1 June 1869; it was intended to be temporary, modelling litigation on the „old” court system. Except for the summary oral procedure, the Ptrt. was essentially based on the principle of written procedure and a bound system of evidence, and was more similar to the Austrian Code of Procedure.

Article I of the Decree of the Minister of Justice enacting the Ptrt repealed – by incorporating all provisions into the unified code – in the territory of the Royal High Court of Pest: chapters I-XIV of the PLR (particularly important in this provision on courts, gender of proceedings and transitional measures), Law No. 20 of 1836 and Law No. 11 of 1840 on summary suits; Law No. 15 of 1836 on execution and Law No. 1836 on fairground adjudication, Ptrt. thus incorporating fairground cases.¹¹ Article III of the decree – in contrast to Article 174 of the PLR – ordered the continuation of the trials pending on 1 June 1869 in accordance with the Ptrt.¹²

The Ptrt. eliminated the ordinary oral procedure and distinguished only two types of procedure: the oral summary and the ordinary written procedure. The threefold system of ordinary proceedings was retained. The oral procedure and practice, which had been regulated in 1836, were incorporated into the summary procedure, the principles of oral and direct procedure were laid down in 1868, and only in the appeal procedure was the written procedure, which had dominated the ordinary procedure,

11 G. Groisz, 19.

12 G. Groisz, 22.

restored. Therefore, the summary procedure was the appropriate field for the development of Western principles and the complete transition.¹³ Already in 1868, the judicial reforms had made litigation based on the principles of orality and immediacy the ultimate goal.¹⁴

Even then, the legal circles of the dualist era, the lawyers' associations, and among them the most prominent in Oradea, Kassa and Budapest, were constantly trying to find ways to explain the then „newly” promulgated first Civil Procedure Code in their own words, preparing at the same time to fill the new judges' posts. The fourth section in Budapest, chaired by Károly Pósfay, discussed the civil proposals to be sent to the Ministry. For example, „in the fifth session, the proposal of the Oradea Lawyers' Association for a system of summaries and without summaries was submitted to Dr. Gyula Schnierer, the bill on 'justices of the peace' to Dr. Ede Környei, the bill on bailiffs to Mr. Gusztáv Deszkás, and the bill on the settlement of first instance courts to Dr. István Apáthy for an opinion.”¹⁵ Following this, amendments were proposed in 1871, 1873 and 1874.

In 1877-78, the House of Representatives was presented with two readings of the amendments to the Code of Procedure, both aimed at increasing the importance of the verbal procedure (drafts of the Ministers of Justice Béla Perczel and Tivadar Pauler). The fourth amendment proposal was ready by 1880, but the House of Lords did not even leave the seeds of the verbal: they accepted Pauler's draft, but the verbal was singled out (1881: Act LIX).¹⁶

In 1880, Bálint Ökrös prepared the fifth proposal, which was based on the principles of verballity, publicity and immediacy.¹⁷ In April of the same year, the House of Representatives, while simultaneously expressing its indignation, demanded (No. 3579 document) that the entirety of the Code of Civil Procedure be amended to include verballity and immediacy.

Dr. Tivadar Pauler, Minister of Justice, entrusted Dr. Kornél Emmer and Dr. Sándor Plósz with the preparation of a Hungarian civil procedure based on the principles of publicity, immediacy and verballity, based on the norms of modern legal states (Swiss – of all cantonal codes of pro-

13 General Explanation of Act XVIII of 1893, Title I.

14 Mihály Herczegh, *Magyar sommás eljárás és fizetési meghagyás. 1893: XVIII. és XIX. Törvényczikkek.*, Franklin Társulat, Budapest 1894, 6–8.

15 „Titkári jelentés a budapesti ügyvédi egyeslet 1870. évi működéséről”, Vilmos Siegmund (ed.): *Magyar Themis. Egyetemes jogi közlöny.* Year 2, No 4., Rudnyánszky A. Könyvnyomdája, Pest 1871, 4–5.

16 Gyula Térfi: „A polgári perrendtartás előkészítő munkálatai”, Nándor Baumgarten, Zsigmond Gyomai, Károly Edvi Illés (eds.): *Jogállam, Jog- és Államtudományi Szemle* 1/1902, 308.

17 M. Herczegh, 1–3.

cedure, the best example was the Basel Stadt SchZPO of 1875 – French, Belgian, Frankfurt, German).¹⁸ In 1885, the press published the drafts (the sixth and seventh), from which point onwards unpleasant skirmishes began between the two lawyers, now also before the House of Representatives. With Plósz's proposal, the Hungarian Code of Civil Procedure took the German direction, and by 1885 the entire draft of the Code of Civil Procedure was 'on the table'. Emmer would have brought a French influence, but he did not prepare a complete draft; he mainly worked out some aspects of the evidence part.

However, not even these proposals became law, they remained experimental. Further work was based on the work of Sándor Plósz for the complete reform of litigation. Following the request of Dezső Szilágyi, Minister of Justice, and revising his draft law of 1885, Plósz prepared a new proposal by 1890, this time narrowing it down to summary proceedings, which, with radical amendments, formed the basis of the law on summary proceedings (Se.) promulgated in 1893. The summary procedure was the mediation between the oral and written procedural system towards the Rpp., one of the main stages of the transition, and one of the starting points of the procedural reforms. As a special type of procedure, the summary procedure therefore had to be regulated in detail, based on the Western principles that were to be followed in the procedural reform.

Following the revision of the draft law of 1885, Plósz had also submitted to the Minister the draft bill on the Hungarian Code of Civil Procedure by 1893, which, with the exception of the enforcement procedure, regulated the entire civil procedure.¹⁹ And in 1902, as Minister of Justice, Plósz put his life's work before the House of Representatives for discussion, the later Rpp., which included the special procedures in the Code of Procedure, and by which he enforced the verballity, publicity, immediacy, free judicial discretion in the entire Hungarian civil procedure, strengthened the judicial process and eliminated excessive liberalism. The öZPO (österreichische Zivilprozessordnung) of 1895 had a beneficial effect: it offered a reasonable balance with the parties' rights of disposal. Miklós Kengyel, an eminent procedural lawyer, also referred to the öZPO as the best balanced code of civil procedure in Europe. For „litigation is not a battle of the parties”; it is in the interest of the state to find the truth, and the parties and the judge must cooperate in this, and a balance must therefore be found between the parties' right to dispose and the power of the judge. Moreover, the excessive liberality of the dZPO (German Code of Civil Procedure) of 1877 served as a warning to Plósz.

18 *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*, Volume XV, Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, Budapest 1880, 242.

19 *Az 1910. évi június hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Főrendiházának irományai*, Volume III, Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, Budapest 1911, 204.

The new Code of Procedure entered into force on 1 January 1915, with a delay.

„The Minister of Justice has paid an old debt and fulfilled an old ambition when he laid the proposal for the Code of Civil Procedure on the table of the House of Representatives on 29 January 1902, and thus gave the legislature the opportunity to replace the provisional and partial rules of procedure with a uniform, lasting, honest and high standard of procedure.”²⁰ (dr. Gyula Térfi)

4. RPP – AND THE RESTORED DIVIDED TRIAL ORDER

It is hard to ignore the fact that the new Civil Procedure Code, which entered into force on 1 January 2018, begins its general justification by stating that it was drafted with regard to the Hungarian procedural traditions and the latest *acquis*. If the legislator has decided to draw on Hungarian procedural traditions, it is appropriate to examine the extent to which it has gone back to them.

In terms of regulatory solutions, the legislator has taken into account the structures defined in other European codes of procedural law, in particular the German Code of Civil Procedure (*Zivilprozessordnung*, ZPO) of 1877, the Austrian Code of Civil Procedure (*Zivilprozessordnung*, öZPO) of 1895 and the Swiss Federal Code of Civil Procedure (*schZPO*), which entered into force on 1 January 2011.²¹

The Hungarian procedural law in force, in order to facilitate the enforcement of the party's will, has restored and adapted to the needs of modern times the divided Hungarian system of litigation (4.1.) and the related model of the main trial, which has a history of more than a century, since the law divides the first instance proceedings into two separate sections, both in function and in time (4.2.).

4.1. Main Sections of the New Civil Procedure Code

The new Civil Procedure Code divides the lawsuit into two sections, a preparatory section and a substantive section. However, the proceedings in the first instance, not explicitly stated in law, are nevertheless divided into three sections.

1. Section for initiating a lawsuit – this includes, on the one hand, the presentation of the statement of claim itself; the judicial measures to be tak-

20 G. Térfi, 306.

21 General Explanation of Act CXXX of 2016, Title II, Point 3.

en in connection with the examination of the statement of claim are also part of this section, and, as part of this, the court relates to the defendant the statement of claim that can be examined on its merits and its admissibles.

One of the most important legal concepts in the resolution of civil disputes before the courts is the right to sue. In line with international documents and the provisions of the Hungarian Fundamental Law on the right to bring an action, the innovative concept adopted by the Government on 14 January 2015 following Government Decision 1267/2013 (17 May 2013) prompted the legislator to modernise the terms and definitions related to the commencement of proceedings with the new Code of Civil Procedure (hereinafter referred to as Cp.), introduced by Act CXXX of 2016. The Cp. entered into force on 1 January 2018, replacing Act III of 1952 on the Code of Civil Procedure (hereinafter referred to as the old Cp.), one of the leading laws of the 1950s.

By adapting the legal framework to the new needs of society (cf. Act V of 2013) and to the new legal practices, the Act represents a significant step towards the modernisation of the Hungarian civil procedure. The purpose of the changes introduced by the codification is clear: to ensure that both the court and the parties have all the information necessary to ensure that civil disputes can be dealt with professionally and in a short time, thereby increasing the speed and efficiency of justice.

The statement of claim is the basis of the proceedings. The Cp. therefore imposes strict formalistic conditions on the content of this kind of special application, also because the court must first of all be familiar with the specific relief sought, the right sought to be enforced and the relevant facts and data in order to decide whether to refer, reject, rectify or admit the application.

It was similar in the RPP system. However, the statement of claim, as the „writ of summons”, was used to prepare the case for the main hearing, since all preparatory acts were focused on the trial. Therefore, if the statement of claim lacked an essential legal requirement, such as the designation of the court and the parties and/or the presentation of the action capable of being brought, and the plaintiff did not remedy the deficiencies even if the claim was posted for correction, the court would reject the claim before sending the statement of claim and the writ of summons to the defendant; and the existence of a circumstance preventing the action from being brought also led to the rejection of the writ of summons (§ 180.), the existence of which the court was otherwise obliged to take into account of its own motion²² when deciding on the application in order to ensure that the summons was effective.

22 Tihamér Fabinyi, *A polgári perrendtartás törvénye és joggyakorlata. 1911:I. t.-c., 1912:LIV. t.-c., 1925:VIII. t.-c. és 1930:XXXIV. t.-c.*, Volume I, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1931, 238.

2. The first section of the proceedings is followed by the „trial admission” section; in this context it is the second stage, while in the split system it is the first stage if there is a defence by the defendant. Otherwise, in the absence of a defendant’s defence, there is no trial, because there is no contradiction between the parties, so that the proceedings remain between the court and the plaintiff, and before the court has even begun to examine the merits of the action, that is to say, before the proceedings have become a lawsuit, the court will issue an order for the defendant to be held in contempt. If there is a defence, with which the defendant will object and the framework of the dispute has been precisely defined – the plaintiff’s side of the action has been clarified, the defendant’s side of the defence has been clarified and the case is now also clear before the court, the facts alleged by the plaintiff and disputed by the defendant, the means by which the plaintiff intends to prove the facts alleged and the means by which the defendant intends to defend himself – the court will conclude this stage by way of an order. The consequence of this is that a caesura is established, which separates the trial from the third (and, in this respect, directly from the second) and final stage of the proceedings at first instance.

In contrast to the Plósz Code of Procedure, the concept of the Cp. places the emphasis on the „trial admission” phase. This is due to the fact that the concentrated procedure and the negotiation principle as procedural principles require the parties to fix the framework of the substantive hearing with the court’s intervention in this phase, rectifying the trial documents if necessary. The opening of proceedings is not merely the reading out of the plaintiff’s claim and the defendant’s defence; it also establishes the structure of the case. The defendant did not have to state reasons for his counterclaim then and does not have to do so now, but even then the legislator insisted on a high degree of formality, requiring that the defendant at least attach his defence, with which he objected to the claim, to the trial record.

3. The second and final stage of the first instance procedure in a split trial is the so-called „main hearing”, i.e. the substantive trial, where the court incorporates the evidence requested in the evidence already submitted, as a rule, and always ends with a decision. The „main trial” was already prepared during the trial admission phase, when the framework of the dispute was drawn up.

However, in the RPP. system, the actual preparation of the main hearing took place during the „interlocutory period”; the parties would exchange preparatory documents, communicating the documents subsequently to the court (§ 200), and the court would act accordingly (§ 204). The interlocutory period in this respect was the period between the publi-

cation of the order setting the deadline for the main hearing and its communication to the defendant, and the deadline for the main hearing itself. The preparatory documents were similar to the pleadings in that they also allowed the parties to include statements of fact, evidence, motions, references to law and requests, in the shortest possible form and in a limited number of copies.

The focus was on the substantive oral trials, with all preparations concentrated on the single oral negotiation and its success.²³ The parties were free to present their facts orally and to amend them orally, to make a motion for evidence and to present their evidence at the hearing until the main hearing was closed. The RPP sanctioned a party's tactics only to the extent that a party who, by submitting arguments which the court was convinced could have been asserted earlier, gave rise to a postponement of the trial, had to be ordered to pay the costs incurred by the court even if they were ultimately successful in the litigation (§ 221).

4.2. 'Preparatory Submissions' (Comparative Study)

In this respect, the new Cp., modelled on the Rpp., models the general rules on tribunal proceedings. The regulations pertaining to proceedings in both the court and district courts are consistent. In instances where a rule is not applicable or is applied in a different manner in the district court, the relevant reference is highlighted in the legislation.²³ In the tribunal cases, the written system predominates in cases where professional litigation requires legal representation, and the legal representative must file the statement of claim electronically, which is also provided for in the Civil Procedure Code, and the rules of Act CCXXII of 2015 (hereinafter referred to as: e-Administration Act) must be complied with. In comparison, the district court procedure is a simplified procedure, because the party may proceed before the district court without a legal representative – the verballity is more emphasised, but, for the sake of litigation efficiency, the law provides that certain statements in the litigation may be made on a form, so it is worthwhile to do so.

According to the Plósz Pp., the simplest, „petty” proceedings²⁴, according to the classification by value, were in the first instance before the municipal court as an alternative. The proceedings before the royal district court were somewhat more complex than this, and there was also the procedure before the royal tribunal as a court of first instance. As today,

23 Bence Bartha, *A tárgyalási szerkezet változásainak hatásai a polgári perben*, Közjegyzői Akadémiai Kiadó, Budapest 2022, 122–125.

24 Tamás Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története (1867–1944/45)*. Iurisperitus Kiadó, Szeged 2022, 69–70.

the plaintiff could state his claim on the record before the district court (RPP. § 135, Cp. § 246).

Procedural declarations in preparation for the main trial on the merits under the Cp. basically show a dichotomy: on the one hand, a statement of claim, which is the document instituting the proceedings, is needed to start the engine of the proceedings, and on the other hand, there are pleadings, which come mostly from the defendant's side. The first of the latter must be a written statement of defence reflecting the statement of claim; other documents that may be included in the document instituting the proceedings are the counterclaim (in the counterclaim letter), the compensation (in the compensation document) and, in the case of the documents instituting the proceedings, which are already bilateral and presuppose at least one exchange of documents between the parties, the response and the „rejoinder” (Art. 7), preparatory documents. This category of document is strictly regulated by the Cp., since it is conceivable that, if the court decides not to hold a hearing in the trial admission section and neither of the parties request a „pre-hearing”, the details of the dispute may be clarified before the court on the basis of these pleadings. This is why the first two stages of the proceedings (the initiating of proceedings and the trial admission) are fully litigated in a written and formalistic manner, to the detriment of the oral statements, and why there are detailed rules on the content and formality of the documents that may be submitted at each specific stage of the proceedings.

In comparison, under the RPP, the procedure was focused on the oral hearing, so the court could only strictly take into account what the parties orally presented at the hearing, and the court had to exhaust the orally presented strong claim in the judgment. In practice, this could not be otherwise. A significant difference with the existing procedural law is that the defendant presented his defence orally at the first hearing, during the trial admission phase. What was said at the hearing was generally recorded;²⁵ however, in order to avoid the risk that the careful recording of trials might reinforce the written form and compromise the advantages of the oral proceedings,²⁶ subsequent legislatures have also tended to require that the facts of the case be recorded in the judgment. Going even further, in the district court proceedings, the court could also refer in its judgment to facts revealed by the parties' submissions and the evidence taken which were not included in the record of the proceedings (§ 246).²⁷ This was, in fact, the purpose of the trial model envisaged in the current

25 István Csanády, „Törvényjavaslat a sommás eljárásról”, *A Jog*, Year 12, No. 20., Budapest 1893, 153.

26 Detailed Explanation of Arts 42–44 of Act XVIII of 1893.

27 T. Fabinyi, 234.

Code of Procedure, whereby the court would decide the case on the basis of a single main hearing, in order to avoid unnecessary delays and the loss of any detail.

All the preparatory documents for the main hearing were therefore purely for the information of the parties and the court.²⁸ The parties were not bound by the contents of the preparatory documents, which could be taken into account in deciding the case only to the extent that they were verbally presented at the hearing (§ 203.);²⁹ therefore, the court could not decide on the basis of the documents, but only on the basis of what was said at the oral trial. However, the RPP. required the parties, in the first instance, to duly prepare for the oral hearing not only with the goal of informing each other but also to inform the court,³⁰ by „depositing” the preparatory documents and their annexes in the court office before the oral hearing, but immediately after the communication, for attachment to the court file.³¹

The aim was not only to prepare the parties for the trial, but also to allow the court to prepare for it. However, the use to which the preparatory documents should be put remained undecided. The RPP. did not specify in concrete terms whether the preparatory documents could be used or whether the court had to be familiar with their contents at all. Contrary to this, the referred Swiss Code of Procedure required that all members of the council must be aware of the documents³² – which is reflected in our current procedural law by the fact that, in the event of a change in the composition of the council, the president must describe all preparatory documents.

The fact that the usability of the documents was not concretised can in principle be explained by the fact that the trial in the hands of the court, concentrated on the oral hearing and mixed with the written proceedings, could only be suitable for solving the judicial tasks in a satisfying manner if the procedure and the procedural law were truly elastic and flexible.³³ In other words, there is a formal and material „litigation framework” for the judge, within which it was left to the parties to decide how to shape the proceedings, how to make them their own – for example, when to present the facts. Accordingly, in the plaintiff’s statement of claim – which was some-

28 „Lecture by József Papp”, Károly Szladits (ed.), *Magyar Jogászegyleti értekezések*, Volume 24, Booklets 201–205, Budapest 1902, 203–205.

29 M. Herczegh, 77.

30 József Papp, „Az új polgári perrendtartásról”, *Jogállam* 8/1907, 630.

31 Detailed Explanation of Article 200 of Law I of 1911.

32 T. Fabinyi, 232.

33 Béla Richter, „A polgári per elaszticitása”, *Magyar Jogi Szemle*, Year XX, Budapest 1939, 196.

what similar to a request for summons at the time, seeing how the court would schedule a hearing as soon as it was received – the plaintiff only had to state the right sought to be enforced and the relevant request, and the facts only had to be provided in the statement of claim to the extent that the right sought to be enforced could in fact be separated from all other rights, in order to enable the court to deal with the essence of the matter.³⁴

An important difference, as already explained, is that the defendant was summoned to the hearing by receiving the statement of claim and a summons issued by the court, which meant that the defendant did not have to argue in the preparatory document, but had to read out his defence orally at the hearing.

By contrast, according to the Cp., the court does not summon the defendant and set the first hearing on the agenda at the same time as the statement of claim, but may do so at the earliest after the written statement of defence has been filed, because this way the proceedings become bilateral, creating a contradiction in the relationship between the parties.³⁵ Thus, while under the Plósz Code of Civil Procedure the lawsuit was founded at the first hearing by the parties orally presenting their claims before the court, the current procedural law requires that the dispute be known before the court at the first hearing and that all facts and evidence be available at such a time that the dispute can be decided within a single hearing date (concentration of proceedings).

In comparison, under the Plósz Code of Civil Procedure, the lawsuit itself was first established with the trial admission phase; the written preparation for the main trial on the merits then needed to concentrate only on the statements of facts, evidence, motions for evidence, and other motions, since at the time of the establishment of the lawsuit, i.e. at the trial admission phase, the judge was in principle already aware of the right to be asserted and the definite request, and it was unnecessary to clarify it again.

However, the court could also do what had become typical in the proceedings before the royal district courts, i.e. it could dispense with written preparation if the interval between the commencement of the proceedings and the deadline for the hearing on the merits was less than fifteen days, and it was also relevant, of course, when the hearing on the merits took place after the pre-hearing (195. §).

The Cp. also sets a more binding structure for the presentation of the documents in the proceedings, and the court is bound by their content.

34 Géza Magyary, *Magyar polgári perjog*, Franklin-Társulat, Budapest 1913, 476.

35 Zsuzsa Wopera (ed.), *Kommentár a polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. törvényhez*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2017, 368.

Such documents that precede the main hearing are considered as „admission statements” of the case, and, as a rule, can only be submitted at the trial admission stage of the divided procedure (§ 183). In other words, statements of fact must in principle be made in the opening phase of the proceedings; once the opening phase of the proceedings has been completed and the trial admission has been concluded, it is no longer possible, as a general rule, to make new statements of fact or to change previous statements of fact in the substantive phase of the proceedings, irrespective of the fact that this will no longer constitute a change of claim from 1 January 2021 – in accordance with the Rpp. However, there may of course be cases where it is reasonable to allow the parties to amend facts already established during the trial on the merits – if the party, through no fault of their own, became aware of a fact after the order closing the proceedings was made, or if the fact itself occurred after the order closing the proceedings was made, or if the fact that the party wishes to allege becomes relevant to the outcome of the proceedings in view of another fact that has come to their knowledge or subsequently arose.

Similarly, statements of evidence are also „admission statements”. Art. 183 (1) states that an admission statement is a statement concerning the provision of evidence or the presentation of a motion for the production of evidence and a statement concerning the assessment of the opposing party’s motion for the production of evidence. These statements are also recorded at the conclusion of the pre-hearing and, as a general rule, no further motion for evidence may be adduced during the substantive phase of the hearing, contrary to the RPP.

However, with regard to the statements of evidence, it should be noted that the statement of claim was not only a writ of summons³⁶ and a preparatory document for the institution of proceedings, but was also intended to prepare the substantive hearing. In other words, the obligation of the party to prepare for the main trial has also resulted in case law where the evidence and motions in support of the claim must be submitted in the statement of claim.³⁷ Especially before the royal district courts, it could happen that the court summoned the opposing party not only for the pre-trial, but also for the main hearing, which meant that the caesura was not fully respected (Rpp. § 142).³⁸ And if the claimant failed to produce the material and was therefore not allowed to proceed to the main hearing, he was ordered to pay the costs caused by his failure (§ 179, § 203.)

36 Imre Borsitzky, „A tárgyalási elnök jogköre a polgári perrendtartásban. [1.r.]”, *Jogállam* 1–2/1915, 84.

37 Marczel Kovács, „A polgári törvénykönyv törvényjavaslata”, *Jogállam* 6/1915, 436–437.

38 T. Fabinyi, 304.

It is clear from the above that under the RPP. system, caesura was only applied in the tribunal procedure. In the current procedural law, however, as a general rule, the sections cannot overlap, even in the simplified district court procedure, and there can be no question of changing the pleadings in the main hearing section.

5. BRIEF CONCLUSION

By studying this short article, the reader will have gained a general, descriptive – but, nevertheless, comprehensive view, which traces the historical framework of the current Code of Civil Procedure from the October Diploma of 1860 onwards, while at the same time outlining the main stages of the modern Hungarian judicial system and the codification of the civil procedure law.

The revolutionary events of the 19th century transformed Hungary from a traditional feudal state into a parliamentary state, a constitutional monarchy. And the symbolic power of civil transformation is extremely strong – it symbolises the Reform Era, the struggle for freedom, the Austro-Hungarian Compromise and the transformation, modernising Hungary. The process of civilisation necessarily involved the reform of organisation and legal rules, which together formed the fascinating experience through which the modern bourgeois Hungarian nation was born.

The modernisation process began with the introduction of Western legal principles and split systems into the Hungarian Civil Procedure Code. The reform of the civil procedure law, which began in 1869, culminated in the establishment of a four-tier court system of the Western type, finally abandoning the feudal courts, which constantly hindered the implementation of reforms. The transplantation of the Western organisation and established legal practice of foreign countries such as Austria, Germany, Italy and France was in line with the model of general jurisdiction in the courts, while at the same time placing strong emphasis on the consideration that the Tribunals, rather than the District Courts, should be the courts of first instance with general jurisdiction, in addition to the Royal High Courts, which were exclusively courts of appeal. It was important to emphasise this point, if only because in Hungarian jurisprudence the Tribunals, which functioned exclusively as royal courts of first instance, did not function as mixed appellate courts in civil cases until the 1890s, and therefore all district court cases were appealed to the Royal High Courts of Appeal and not to the Tribunals.

However, the Hungarian legislators' strategy was that only reforms at the lowest level could lead to a breakthrough in practical achievements.

They were right. The results of the presented codification drafts, which always emphasised the importance of the full implementation of the principles of verballity, publicity and immediacy, were concentrated in 1893 in the development of a complete regulation of the summary procedure. The summary procedure, under the jurisdiction of the District Court, was in every respect suitable for the implementation of Western legal principles and practice. The implementation of the main principles of procedural law – equality before the law, equality of arms, the principle of trial, the free system of evidence, publicity, verballity, immediacy, the unity of the trial – continued with the regulation of the summary procedure in 1893 and the unification of the higher courts based on the work of Plósz.

For almost two decades, a procedural structure that would correspond to a four-tier organisation was attempted at the lowest levels. In civil matters, the appellate jurisdiction was now vested in the Tribunals, which gradually became familiar with, and in some respects conjoined with, modern legal principles. And the methodology acquired by the Tribunals was channeled through the appellate system to the Royal High Courts – in this way, at the lowest level, the summary procedure was the vehicle for Western reforms.

The Se. as a „test law” and the later Rpp. regulation based on it – as components of Plósz’s codification work – were also aimed at the implementation of perconcentration in accordance with the principles of the Enlightenment. In the summary structure (1893), the first-instance proceedings were still divided into only two stages: (1) the stage of filing the action, (2) the stage of a unified substantive trial; but already at this point all preparations were concentrated on the unified trial, and it was therefore necessary to attach to the statement of claim all the exhibits and motions that could be viewed, if possible. And the concept of the unified oral trial formed the basis of the split structure of 1911 (the main trial model). Although in both systems the trial was a unified whole, in the split order, for reasons of concentration, Plósz not only divided the first-instance procedure into two elements, but also provided for three stages for a rapid trial: the „initiation of a lawsuit”, the „trial admission” and the substantive (evidence) stage, the latter two being separated by the „caesura”.

The rich history of Hungarian civil procedure law also includes the transition from the old civil procedure code to the modern system, as the divided procedural structure is once again found at the basis of the Hungarian procedural structure with the introduction of the current civil procedure code. Looking at the historical roots of Hungarian civil procedural law and the development of procedural principles, it can be seen that the current legal framework has been shaped by a combination of traditional Hungarian practices and contemporary European legal norms. The differ-

ences between the Rpp. and the existing procedural law are thus, as a brief conclusion of the thesis, most conspicuously reflected in 1. the „trial-caesura”, 2. the principles, 3. the content of the statement of claim, and 4. the jurisdiction of a judge.

1. In the new Cp., the parties are given the opportunity to present their arguments and requests in the form of statements of case during the „trial admission” stage. As a general rule, the parties may no longer amend their statements of case after the order closing the proceedings has been issued. Emphasis is placed on the „trial admission” because the principle of concentrated procedure and the principle of trial require the parties to set the framework for the substantive hearing through the admission of pleadings, supported by the intervention of the court at this stage.

2. In the tribunal procedure, the written form prevails: professional trial requires that the legal representative submit the statement of claim electronically, observing the rules of the Cp. and the e-Administration Act. With the entry into force of the new Cp., electronic correspondence with the court has become widely used due to its mandatory nature, in addition to the traditional paper filing of actions, either by parties acting through a legal representative or by businesses. The Cp. contains a separate chapter on electronic communication, which, in accordance with the e-Administration Act, contains special provisions that are necessary due to its specific nature; in view of this, the legislator did not intend to introduce a separate procedure depending on whether the communication in the given proceedings is made by paper or electronic means.

In comparison, the District Court procedure is a simplified procedure, with a greater emphasis on the verbal, but, for the sake of efficiency, the law provides that the statement of claim and certain statements of case may be made on a form.

3. In accordance with the Plósz „two-part” concept of the claim (the petition and the statement of facts must be consistent as to the ascertainability of the right), the district judge „invented” the „alleged” right based on the plaintiff’s pleading. The new rules provide for a „three-part” concept of the claim (the pleading must contain the petition, the statement of claim and the statement of facts) and strict formalism.³⁹ The statement of the claim forms the basis of the whole procedure. Hence, the most important thing is to be able to start the proceedings in accordance with the statutory criteria, and in this context it is essential that the person representing the party is able to draft a professional statement of claim, since the formalism of the new law may result in a procedure of proof in the

39 Zita Pákozdi, „A perindítás és a keresetlevél szabályai az új Pp.-ben”, *Jogtudományi közlöny* 7–8/2017, 345–350.

case which reveals that the plaintiff has a claim against the defendant, but has asserted the right in a wrong way, and has understood it to mean a different right.

4. The trial is managed by the judge in a scheduled way.⁴⁰ The new Cp., however, maintained the investigative principle, but only in a very narrow context. The court can only really decide the dispute, can only really make a just decision on the basis of the relevant substantive law, if it has the full facts of the case and can only ascertain the „material” truth. This is what must always be sought, although it is an impossible task for the judge to find out exactly what happened between the parties. Therefore, in the process of ascertaining the procedural – not the „material” – truth,⁴¹ the tribunal must bring to the attention of the parties the right to be heard, the right to a fair trial, equality of arms, equality before the law, must conduct the proceedings in accordance with the rules of the tribunal and must, as far as possible, on the basis of the motions of the parties, investigate the facts in accordance with the right of the parties to be heard. Procedural justice is the result of a fair and just proceeding conducted in accordance with procedural law and principles.

BIBLIOGRAPHY:

SOURCES:

Provisional rules of procedure:

Provisional Legislative Rules of 1861

Laws:

Act XX of 1836.

Act XV of 1848.

Act LIV of 1868.

Act LV of 1868.

Act IV of 1869.

Act VIII of 1871.

Act IX of 1871.

Act XXXI of 1871.

Act XXXII of 1871.

⁴⁰ Imre Szabó, „Szakértelem és felelősség”, *Jogtudományi Közlöny* 9/2017, 382–383.

⁴¹ Gergely Czoboly: *A polgári perek elhúzódása*, 766–777, https://jog.tk.hu/uploads/files/28_Czoboly_Gergely_perek.pdf last visited on 5 September 2024.

Act LIX of 1881.
Act XXV of 1890.
Act XXIX of 1890.
Act XVIII of 1893.
Act I of 1911.
Act LIV of 1912.
Act III of 1952.
Act CCXXII of 2015.
Act CXXX of 2016.

EXPLANATIONS FOR LAWS:

General Explanation of Act XXXI of 1871, Points 2-3.
General Explanation of Act XVIII of 1893, Title I.
Detailed Explanation of Arts 42-44 of Act XVIII of 1893.
Detailed Explanation of Article 200 of Law I of 1911.
General Explanation of Act CXXX of 2016, Title II, Point 3.
Detailed Explanation of Art. 20 of Act CXXX of 2016.

PROCEEDINGS OF THE HUNGARIAN PARLIAMENT:

Az 1878. évi október 17-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója,
Volume XV, Pesti Könyvnyomda – Részvény Társaság, Budapest 1880.
Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója,
Volume XXVII, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat
Könyvnyomdája, Budapest 1914.
Az 1910. évi június hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Főrendiházának irományai,
Volume III, Pesti Könyvnyomda – Részvény Társaság, Budapest 1911.

LAWYERS' ASSOCIATION PROCEDURE:

„Titkári jelentés a budapesti ügyvédi egyesület 1870. évi működéséről”, Vilmos Siegmund (ed.), *Magyar Themis. Egyetemes jogi közlöny*, Year 2, No 4., Rudnyánszky A. Könyvnyomdája, Pest 1871.

LITERATURE:

Tamás Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története (1867-1944/45).* Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2022.
Bence Bartha, *A tárgyalási szerkezet változásainak hatásai a polgári perben.*, Közjegyzői Akadémiai Kiadó, Budapest 2022.

- Imre Borsitzky, „A tárgyalási elnök jogköre a polgári perrendtartásban. [1.r.]”, *Jogállam* 1–2/1915, 84.
- István Csanády, „Törvényjavaslat a sommás eljárásról”, *A Jog*, Year 12, No. 20., Budapest 1893, 153.
- Gergely Czoboly, A polgári perek elhúzódása, https://jog.tk.hu/uploads/files/28_Czoboly_Gergely_perek.pdf, last visited on 5 September 2024.
- Lajos Degré, „Jogszolgáltatási szervezet”, Varga Endre (ed.), *A magyar bírósági szervezet és perjog története*, Levéltárak országos központja, Budapest 1961.
- Tihámér Fabinyi, *A polgári perrendtartás törvénye és joggyakorlata. 1911:I. t.-c., 1912:LIV. t.-c., 1925:VIII. t.-c. és 1930:XXXIV. t.-c.*, Volume I, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1931.
- Gusztáv Groisz, *Magyar polgári törvénykezési rendtartás. (1868: LIV. törvénycikk.)*, Stein János Erdélyi Muz. – Egyleti Könyvtár Bizománya, Kolozsvár 1870.
- Vilmos Szepesváraljai Haendel, „A polgári eljárási jog, főként a Pp. alakulása a csonka országban 1918-tól 1938-ig”, *Miskolci jogászélet* 15/1939, 160.
- Mihály Herczegh, *Magyar sommás eljárás és fizetési meghagyás. 1893: XVIII. és XIX. törvénycikkek*, Franklin Társulat, Budapest 1894.
- Miklós Kengyel, *Magyar polgári eljárásjog*, Osiris Press, Budapest 2014.
- Marczel Kovács, „A polgári törvénykönyv törvényjavaslata”, *Jogállam* 6/1915, 436–437.
- Ede Külley, „Érvényben van-e még az osztrák polgári perrendtartás?”, *Törvénytudományi közlöny* 18/1871, 70.
- Géza Magyary, *Magyar polgári perjog*, Franklin – Társulat, Budapest 1913.
- Artúr Meszlény (ed.), *Magyar magánjog. Törvények, rendeletek, szokásjog, joggyakorlat, magánjogi törvénykönyv szövegével és rendszerében, Volume I, Jogforrások, személyi és családi jog*, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1928.
- Zita Pákozdi, „A perindítás és a keresetlevél szabályai az új Pp.-ben”, *Jogtudományi közlöny* 7–8/2017, 345–350.
- József Papp, „Az új polgári perrendtartásról”, *Jogállam* 8/1907, 630.
- József Pap, „Lecture by József Pap”, Károly Szladits (ed.), *Magyar Jogászegyleti értekezések*, Vol. 24, Booklets 201–205, Budapest 1902, 203–205.
- Béla Richter, „A polgári per elaszticitása”, *Magyar Jogi Szemle* 20/1939, 196.
- Imre Szabó, „Szakértelem és felelősség”, *Jogtudományi Közönlöny* 9/2017, 382–383.
- Gyula Térfi, „A polgári perrendtartás előkészítő munkálatai”, Nándor Baumgarten, Zsigmond Gyomai, Károly Edvi Illés (eds.), *Jogállam, Jog- és Államtudományi Szemle* 1/1902, 308.
- Zsuzsa Wopera (ed.), *Kommentár a polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. Törvényhez*, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2017.

Анет ЂЕРИ*

ОЖИВЉАВАЊЕ ПРОЦЕСНИХ ТРАДИЦИЈА У МАЂАРСКОЈ: ПОДЕЉЕНА СТРУКТУРА ЛИТИГАЦИЈЕ, ПРЕ СТО ГОДИНА И ДАНАС

Сажетак

Рад се бави тренутном структуром мађарског судског поступка, то јест поновним увођењем подељеног суђења. Карактеристика која је обележила двадесети век у историји мађарског права била је „недостатак легитимитета” за стварање правних правила. Ово је довело до враћања прошлим традицијама и њиховом препороду у савременом законодавству у покушају да се њиме замени нежељено стање настало у другој пословини двадесетог века. Циљ ове студије је историјска и компаративна анализа грађанске процесне традиције која је утицала на доношење процесних закона Мађарске из грађанског доба, као и разматрање утицаја који су процесни закони из грађанског периода имали на савремено процесно законодавство Мађарске. Сумарно гледано у мађарском процесном праву могу се приметити два новитета: први, оживљавање „подељеног” типа поступка и други, транспозиција либералног западног процесног модела и аустријског судског система. Аутор истиче да постоји подударност у важним тачкама између јединственог сажетог поступка према прописима из 1893. и подељеног поступка према прописима из 1911. године, који је један од главних предмета анализе. Рад такође указује да су процесни прописи из 1911. послужили је као модел за садашње законодавство.

Кључне речи: *Подељени процесни поступак, Процесно право, Мађарски судски процесни поступак*

Рад приспео / Paper received: 12. 8. 2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 15. 9. 2024.

* Студент на Факултету за право и политичке науке Универзитета у Сегедину.
ygyori@gmail.com.

Мр Андрија Б. МИРОВИЋ*

НИКОЉДАНСКИ УСТАВ: УТИЦАЈ НАМЕСНИЧКОГ УСТАВА НА ОРГАНИЗАЦИЈУ ВЛАСТИ

Црна Гора је ушла без највишеї правної акциа у XX вијек. Књаз Никола је владао њуних 45 година без устѡва, као аїсолуїисїиички владар. Њеїови бројни савременици, међу којима се издваја њеїов ѡријателъ Симо Поїовић, свједоче да се књаз дуїо времена ѡроїивїо ѡтрансформацији своје личне владавине у устѡвну. Док је Црна Гора била „раїиички лоїор” у којем су владали наїу-рални односи и у којем се сїановниїиво бавило искључиво сїочарсїивом, а уз ѡо су Црноїорци водили консїанїиїне раїиове за ослобођење од османске власїи, овакво сїање је донекле било оїравдано. Међуїиим крајем XIX и ѡ-чейком XX вијека Црна Гора, након сїицања независносїи на Берлинском конїресу, ѡсїије држава у којој се развијају кайїиалисїиички односи, ѡро-дире иносїирани кайїиал, сїановниїиво ѡочиње да се школује у Беоїраду, а ѡечелбари се враћају из иносїирансїива доносећи идеје слободе и демокраїије. Ове грушїивене снаїе, удружене са сїариїим сенайїорима који су у књазу видјели заосїалої владара ѡкренуле су борбу за доношење устѡва и оїра-ничење књажеве власїи. На ѡравославни ѡразник Свеїої Николе, књаз Ни-кола је одлучио да народу ѡдари (окїироїше) ѡрви устѡв у исїиорији Црне Горе, који се збої даїшума када је донесен назива „Никољдански устѡв”. Као узор за Никољдански устѡв узетї је срїиски, Намеснички устѡв који је донесен на сїедници Велике народне скуїиїиїне 1869. године. Разлози зашїио је књаз Никола узео за узор Намеснички устѡв, а не мноїо либералниїи Устѡв Ср-бије од 1903. године вишесїируки су, а ѡавни је шїио књаз Никола није желио увођење ѡрламентїиаризма, већ је желио чиновничку владу која је само њему ѡїицињена.

Кључне ријечи: *Никољдански устѡв. – Намеснички устѡв. – Књаз Никола. – Орїанизација власїи.*

* Аутор је докторанд на Правном факултету Универзитета у Београду, *andrija.mirovic@unimediteran.net*. Овај рад је првобитно настао као мастер рад који је одбрањен 30.9.2024. године на Правном факултету Универзитета у Београду.

1. УВОД

Устав Књажевине Црне Горе из 1905. је први устав донесен у њеној историји, и уједно једини устав који је Црна Гора имала као монархија.

Неки од разлога зашто је Црна Гора добила свој први устав овако касно су: 1. укоријењена власт митрополита из династије Петровић-Његош, а потом и световних господара из ове династије; 2. друштвена и привредна заосталост; 3. непостојање друштвених снага које би водиле борбу за ограничавање апсолутизма.¹ Поред ових разлога ваља још напоменути да је Црна Гора вјековима водила борбу за ослобођење од османске власти, и да због тога није могла да се посвети доношењу највишег правног акта.

Црна Гора је ушла у XX вијек као једна од три европске државе које нијесу имале највиши правни акт. Осим ње, Русија и Османско царство дочекали су XX вијек без устава. Након револуције у Русији која се догодила 1905. године, руски император Николај II Романов био је принуђен да Русију претвори у уставну монархију. Сигурно да се књазу Николи није допадало да уз османског султана буде једини неуставни и апсолутистички монарх на европском континенту.²

У досадашњој литератури, која се бавила овим правноисторијским питањем, доминирају три констатације: 1. Устав за Књажевину Црну Гору из 1905. године донесен је на октроисан начин; 2. Устав је прије свега имао функцију да уставним нормама гарантује доминантан положај књазу Николи; 3. Устав је допринио стварању политичких странака и почетку демократске борбе за власт у Црној Гори.³ Уз ове три доминира и констатација да је Устав Књажевине Црне Горе из 1905. године копија Устава Књажества Србије из 1869. године, односно Намесничког устава.

1 Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Издавачка кућа Драганић, Београд 1997, 183-191.

2 Зоран С. Мирковић, *Српска правна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017, 204. Као изузетак ваља поменути Велику Британију. Иако Велика Британија нема устав у писаном облику, још од XIII вијека долази до постепеног ограничења монархове власти, тако да је на почетку XX вијека у Великој Британији постојао парламентарни систем власти, у којем је монарх имао церемонијалну улогу, и једина овлашћења која је имао су: да буде консултант, да подстиче и да опомиње. Сима Аврамовић и Војислав Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Универзитет у Београду - Правни факултет, Београд 2014, 266-267.

3 Љиљана Јокић, *Устав за Књажевину Црну Гору*, Правни факултет Универзитета Црне Горе, Подгорица 2005, 8.

Као битан извор за проучавање периода непосредно прије доношења Устава из 1905. године треба истаћи Мемоаре Гавра Вуковића,⁴ дугогодишњег министра спољних послова Црне Горе.

Уз ове мемоаре, треба још истаћи и значај *Мемоара* војводе Сима Поповића,⁵ дугогодишњег пријатеља књаза Николе. У његовој мемоарској грађи се наводе разговори са црногорским књазем око доношења устава, као и поглед књаза Николе на опозиционе акције појединих црногорских главара које су биле усмјерене на доношење устава.

О томе како су домаћи и регионални листови писали о првом црногорском уставу у вријеме када је донесен податке даје Невенка Богојевић-Глушчевић у раду под називом „Устав Црне Горе из 1905. године у домаћој периодици (‘Политика’, ‘Хрватске новине’ и ‘Српска ријеч’)”.⁶

У литератури се до сада овим питањем бавио већи број аутора. Први који се бавио питањем Устава Књажевине Црне Горе био је Јован Ђоновић, опозициони политичар из времена књаза и краља Николе. Ђоновић је у свом дјелу: „Уставне и политичке борбе у Црној Гори од 1905. до 1910. године”⁷ видио књажев покушај да обмане црногорско друштво и да Уставом само учврсти своју позицију апсолутистичког господара.

Насупрот Ђоновићу, Мијат Шуковић у свом дјелу „Устав за Књажевину Црну Гору од 1905” покушава да докаже тврдњу да је Устав био веома напредан и да се њиме у Црну Гору уводи парламентарни систем власти, за шта ћемо у наставку текста видјети да и није баш тачно. Аутор покушава да докаже да Устав Књажевине Црне Горе из 1905. није рађен по узору на Устав Књажества Србије од 1869. године,⁸ иако се готово сви други аутори који су обрађивали ову тему слажу да је Устав Србије од 1869. године био узор приликом писања Устава Књажевине Црне Горе.

Од аутора који су се на много објективнији начин бавили овом темом треба истаћи професорку Правног факултета Универзитета Црне Горе Љиљану Јокић, која је у својој монографији „Устав за Кња-

4 Гавро Вуковић, *Мемоари*, Обод, Цетиње 1996.

5 Симо Поповић, *Мемоари*, Издавачка кућа Цетиње, Цетиње 1995.

6 Невенка Богојевић-Глушчевић, „Устав Црне Горе из 1905. године у домаћој периодици (‘Политика’, ‘Хрватске новине’ и ‘Српска ријеч’)”, Мијат Шуковић (ур.), *Устав за Књажевину Црну Гору од 1905. године у свом времену*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2005, 193–211.

7 Јован Ђоновић, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905–1910*, Издавачка књижара Косте Ј. Михаиловића, Београд 1939.

8 Мијат Шуковић, *Устав за Књажевину Црну Гору од 1905*, Побједа, Подгорица 1995.

жевину Црну Гору” веома детаљно обрадила материју првог црногорског устава.⁹

Значајан је и рад аутора Луке Вукчевића, који је у својој проширеној магистарској тези „Никољдански устав 1905. и почеци уставног живота у Црној Гори” посветио велику пажњу периоду након доношења Устава и новинама које је он увео у друштво.¹⁰

2. ПРЕДУСТАВНИ ПЕРИОД И ОРГАНИЗАЦИЈА ВЛАСТИ ПРИЈЕ ДОНОШЕЊА НИКОЉДАНСКОГ УСТАВА

Иако је Црна Гора свој први устав добила тек на почетку XX вијека, у њеном законодавству XIX вијека постоје одредбе које имају уставни карактер. Законик књаза Данила I од 1855. године,¹¹ у свом првом члану каже да су сви Црногорци и Брђани једнаки пред законом, а у члану 2. гарантује да „Сваком Црногорцу и Брђанину по наслеђеној и до сад сачуваној слободи остаје и по данас и унапријед, чест, имуће, живот и слобода његова обезбјеђена, нити може и један Црногорац и Брђанин нити суд праведноме брату Црногорцу и Брђанину у ове светиње дирати”. Трећа одредба Законика говори о књажевим правима, па се констатује: „Књаз како данас тако и убудуће за вазда као Господар наше земље остаје неприкосновено лице, као светиња сваком Црногорцу и Брђанину, и као таковога дужан је сваки Црногорац и Брђанин почитовати и о њему ништа злога не говорити, нити кога против њега и зашто наговарати”. Уставну материју садржи још један члан Законика, и то члан 92. у коме се каже: „И ако у овој земљи нема никакве друге народности до једине србске и никакве друге вјере до једине православне источне, то опет сваки иноплеменик и иновјерац може слободно живити и ону слободу и ону нашу домаћу праву уживати како и сваки Црногорац и Брђанин што ужива”.

2.1. Државне реформе из 1879. године

Књаз Никола 1879. године најављује реформе, али наговјештава да те реформе неће бити радикалне и да се њима неће драстично

9 Љиљана Јокић, *Устав за Књажевину Црну Гору*, Правни факултет Универзитета Црне Горе, Подгорица 2005.

10 Лука Вукчевић, *Никољдански Устав 1905. и почеци уставног живота у Црној Гори*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица 1996.

11 Црногорски законици (1796–1916), Зборник докумената, књига 1, Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица 1998, 167–185.

промијенити племенско уређење црногорског друштва. У Извјештају о реформама државне управе од 9/21. марта 1879. године каже се: „Преустројство је извршено од највише до најниже, од сенаторске до сеоске власти, али ништа није унесено, што би било са свијем ново, стране, можда неприродно, него је оно управо поникло из духа народног и њиховијех потреба и остало у свему и свачему у складу са природом земље и народа, а у томе лежи најбоље јемство за будуће здраво развијање нашега државног живота”.¹² Дакле, црногорски главари не желе пренагљене и исхитрене промјене у погледу организације власти, али је изузетно занимљиво да они не желе ни нека страна решења за која сматрају да би била „неприродна”, већ одлучују да на основу народних потреба и укоријењене народне традиције приступе овом важном задатку.

У периоду прије 1879. године главни орган власти (поред књаза) јесте Сенат, па се у извјештају након скупштине главара констатује да је: „Наш сенат био (...) вршилац трију највиших звања: он је био књажевски савјет и највиша административна власт и највиши земаљски суд”.¹³ Из ове констатације сазнајемо да највиши представници власти разумију подјелу државне власти на три гране, што се види из њихове изјаве да је Сенат био вршилац трију највиших звања. Овом реформом је укинут Сенат, а његове функције преузимају три нова органа власти: Државни савјет, Министарство и Велики суд.

Након спроведених реформи Државни савјет је постао законодавно тијело и највиша државна надзорна власт. У његов састав улазе сви министри и лица која књаз именује из реда других виших државних званичника. Улога Државног савјета је прије свега да израђује законе и претреса законске предлоге који долазе од стране надлежних министара. Поред законодавне има и надзорну власт над цијелом државном управом, такође прима молбе и жалбе грађана и представника органа локалне самоуправе, и исте износи пред књаза. Савјет има и буџетску улогу, јер на крају сваке године саставља буџет. Његова улога је још и савјетодавна, јер има право давања савјетодавних мишљења која се односе на све послове који се тичу државе.¹⁴

Министарства која су уведена овом државном реформом нијесу сачињавала један колективни орган већ је свако од министарстава било самостално, али су сви министри били чланови Државног савјета. Министарства су била следећа: за спољне послове, за унутра-

12 Чедомир Богићевић *et al.*, *На врелима црногорске уставности*, Службени гласник Републике Црне Горе, Подгорица 2002, 300-303.

13 *Ibid.*

14 *Ibid.*

шње послове и грађевину, за просвјету, за правосуђе, за финансије, и војно.

Министре именује књаз, коме су једино и одговорни за обаљање своје дјелатности. Поред извршења закона из области које су им повјерене они имају право законодавне иницијативе, а дужни су на крају године подносити рачуне и извјештаје о својим приходима и расходима.¹⁵

Трећи орган уведен реформом био је Велики суд. Њега чине предсједник и четири члана. Он суди за дјела која су ван надлежности средских судова, и одлучује по жалби на њихове одлуке.¹⁶

Овим реформама су у највишој инстанци одвојене: законодавна, извршна и судска власт. Ипак, надлежности ових органа су се преплитале у функционалном смислу, али и у погледу личности које су биле дио тих органа. Дobar примјер томе јесте Државни савјет – у којем су сједјели министри који су, опет, обављали функцију у другом органу, у Министарству. Други примјер јесте однос Државног савјета и Великог суда, на чијем је челу била иста личност.¹⁷

Ван сумње је да је овом реформом проширен државни апарат и да је власт од једног органа прешла на три, али суштински овом реформом није постигнуто оно што је тражио нарастајући капиталистички и грађански слој, потпомогнут интелигенцијом која се школовала ван Црне Горе и неким старијим сенаторима – а то је било ограничење књажевог апсолутизма. Књаз је и даље остао недодирљива личност, која је фактички стајала на челу све три гране власти.¹⁸

2.2. Реформе из 1902. године

Опозиција која се борила против књаза Николе није била организована, нити је имала јасне циљеве своје политичке борбе.¹⁹ Ипак, у народу је све више јачало незадовољство књажевим апсолутизмом, па је књаз, увидјевши околности, одлучио да спроведе нове државне реформе.

15 *Ibid.*

16 У горе поменутом извјештају из марта 1879. године се за надлежност овог суда у жалбеном поступку користи занимљив термин: „призивни је суд за жалбе од средских судова”. *Ibid.*

17 Први предсједник Државног савјета и Великог суда био је војвода Божо Петровић, који је био близак књажев рођак. Види: Јагош Јовановић, *Историја Црне Горе*, ЦИД, Подгорица 2001, 256.

18 Љ. Јокић, 37-44.

19 *Ibid.*

Реформе су спроведене 1902. године у виду сета закона који су познати као „Никољдански закони”, под чим се подразумевају следећи закони: Закон о књажевој власти и Државном савјету, Закон о чиновницима грађанског реда, Закон о устројству судова, Закон о грађанској судској надлежности, Закон о кривичној судској надлежности и Закон о војној власти.

Њихов циљ је био да се изврши тродиоба власти, али и да се учврсти власт самог књаза.²⁰ По одредбама Закона о књажевој власти и Државном савјету прописано је да министре именује књаз, и да они одговарају књазу за неизвршење закона.

Реформе су биле усмјерене најприје на реорганизацију судства. У бесједи књаза Николе при проглашењу судских реформи речено је следеће: „(...) Све до удеса наше царевине скоро до дана данашњега, вршили су правду у овој земљи наши бољи јунаци, војводе, сердари и прваци земаљски, а потоња је ријеч била нас Господара (...) и тај исти начин суђења застао сам Ја и главом сам по њему доста пута поступао”.²¹ Већ у уводу бесједи књаз признаје да је судска власт у крајњој инстанци била у његовим рукама, а да су у нижим инстанцама правду дијелили њему потчињени службеници. У наставку књаз од судија захтијева да правду дијеле „тихо, по закону (...) у скромној и јевропској одјећи”.²² Занимљиво је да се књаз, у дијелу у којем говори да судије не треба да суде ни по страху од господара, позива на Душанов законик из XIV вијека: „(...) јер наш силни цар Душан у свом Законнику, величанственом споменику некадашње наше моћи рече у члану 172. „Сваке судије, да суде по Закону, право како пише у Закону, а да не суде по страху царства ми”...

Законом о устројству судова у Књажевини Црној Гори (ЗУС КЦГ) дошло је до установљавања следећих судова: сеоски кметови као примиритељне судије, капетански судови, пет обласних судова и Велики суд (члан 1. ЗУС КЦГ). Капетански судови су првостепени, обласни судови суде у првој и другој инстанцији, а Велики је суд последња и највиша инстанца у земљи (члан 2. ЗУС КЦГ). Капетански суд је инокосан (члан 3. ЗУС КЦГ), а обласни судови су колегијални и састоје се од председника и двоје судија гласача (члан 4. ЗУС КЦГ). Велики суд сачињавају председник и четири члана (члан 6. ЗУС КЦГ).

Законом о грађанској судској надлежности у Књажевини Црној Гори (ЗГСН КЦГ) и Законом о кривичној судској надлежности установљена је стварна и мјесна надлежност судова. У споровима за које

20 Л. Вукчевић, 95–96.

21 Ч. Богићевић *et al.*, 314–317.

22 *Ibid.*

су надлежни капетански судови тужба се не може примити уколико странке прије тога нијесу покушале да се поравнају пред сеоским кметом (члан 1. ЗГСН КЦГ). У случају да се странке поравнају пред сеоским кметом, саставиће се писмена нагодба која одмах постаје извршна (члан 4. ЗГСН КЦГ). Капетански судови су надлежни да суде све имовинске спорове до 100 круна изузимајући спорове о наследству, као и да суде све спорове о сметању посједа и о помеђашном послужју (члан 5. ЗГСН КЦГ). Алтернативно, капетански суд може судити спорове у вриједности до 200 круна, али једино ако се странке сагласе око његове надлежности (члан 6. ЗГСН КЦГ). Сви спорови који нијесу побројани у члану 5. биће у надлежности обласних судова као првостепених (члан 7. ЗГСН КЦГ). Обласни судови су надлежни да у другостепеном поступку решавају по жалбама изјављеним на одлуке капетанских судова (члан 8. ЗГСН КЦГ). На поступке по жалбама против одлука обласних судова надлежан је Велики суд као последња судска инстанца (члан 11. ЗГСН КЦГ). Против одлука Великог суда нема апелације, али уколико суд одуговлачи са доношењем одлуке заинтересована странка може се жалити министру правде (члан 14. ЗГСН КЦГ).

По Закону о кривичној судској надлежности капетански судови извиђају, суде и пресуђују: све преступе против имања у износу до 50 круна, увреде нанесене „рђавим ријечима, псовкама и дјелом”, и преступе против јавног реда и мира који обично не доносе вишу казну од 40 круна глобе, ни затворску казну дужу од једне седмице (члан 2. ЗКСН КЦГ). Уколико странка изјави жалбу на одлуку капетанског суда, биће надлежан обласни суд (члан 4. ЗКСН КЦГ). За све преступе који нијесу регулисаним чланом 2. поменутог закона у првом степену биће надлежан обласни суд (члан 5. ЗКСН КЦГ). У жалбеном поступку против одлука обласних судова биће надлежан Велики суд (члан 7. ЗКСН КЦГ).

Сет закона којима је књаз Никола реформисао судску грану власти био је, за оно вријеме, велики корак напријед. Јасно је раздвојен грађански од кривичног поступка, а и међу самим судовима је дошло до јасног дефинисања стварне надлежности. Иако су закони били добри, властима је било јасно да у Црној Гори не постоје учени људи који би могли да спроведу њихову садржину у пракси, па сам књаз у горе поменутој бесједи којом је прогласио Никољданске законе каже следеће: „У сваком случају, да не би ови допуњени закони мртвим словом остали, недостатком у нас млађијех сила, за вршење истих. Ја бих чак позвао из милог Ми српства и изван нашијех граница људи исто тако одушевљених и ревносних, а сви вјере српске, па које исповијести били, стручњака и научника, да браћи својој Црногорцима помогну”²³

23 *Ibid.*

Сет законских решења о судовима, нарастајући грађански стаљ, долазак образованих људи, нарочито из Србије – то су околности које су биле увертира за доношење првог црногорског устава. Уз то, након Мајског преврата и убиства краља Александра Обреновића, који је био самодржац као и књаз Никола, јасно је било да је аутократским и заосталим режимима у обје српске државе дошао крај. Србија под Петром I Карађорђевићем постаје парламентарна монархија, а у Црној Гори опозиција књазу, вођена идејама либерализма и загледана у слободе које су дошле у Србију након Мајског преврата, тражила је доношење устава и ограничење књажеве самовоље.

3. РАД НА ДОНОШЕЊУ ПРВОГ ЦРНОГОРСКОГ УСТАВА

3.1. Књажево противљење доношењу устава

Деведесетих година XIX вијека у Црној Гори долази до формирања покрета који се залагао за увођење устава и прекид са дотадашњом патријархалном и аутократском влашћу књаз Николе. Вође тог покрета, поред богатих трговаца и школованих људи, били су и стари црногорски сенатори и војводе, међу којима су се истицали војвода и писац Марко Миљанов Поповић и војвода Шако Петровић.²⁴ Књаз није био вољан да своју власт ограничи највишим правним актом. Да је тако било најбоље свједочи чланак који је изашао у „Гласу Црногорца” 19. 10. 1904. године, дакле само годину дана прије доношења устава. У њему се каже како Црна Гора нема устав – „нити га за сада желимо (...) Најбољи је устав правда и здрав разум! У нашој патријархалној монархији, ми се осјећамо мирни и срећни.²⁵ У намјери да земљу не претвори у уставну монархију књазу су давали подршку и неки његови конзервативни пријатељи и савјетници, а међу њима се највише истицао Сима Поповић. Средином 1905. године књаз Никола се састао са војводом Симом Поповићем и са њим подијелио своје мишљење о томе да Црној Гори хоће да „дарује” устав. У својим мемоарима Сима Поповић каже да ту књажеву вијест прима са великим чуђењем „знајући да је колико јуче одбацио и саме реформе, које би га много мање него Устав ограничиле у његовом самовлашћу”.²⁶ У даљем току разговора Поповић савјетује књазу да посао доношења устава препусти престолонаследнику Данилу када

24 Новица Ракочевић, „Први црногорски устав”, *Историјски часопис*, књига XXIX-XXX, Београд 1983, 437-444.

25 *Глас Црногорца*, бр. 43, 19. X 1904.

26 С. Поповић, 461.

он ступи на престо, јер „Црна Гора нема довољно ни стручних кадрова за спровођење уставних одредби”.²⁷ Биљешке о свом разговору са књазем завршава реченицом: „Познавајући добро Књаза знао сам, да он ако зблиља дадне устав неће учинити то искрено, из убјеђења о потреби устава и с тврдом одлуком да га одржи”.²⁸

Има аутора који сматрају да је негодовање Симе Поповића око доношења устава мотивисано другим разлозима.²⁹ Тако академик Шуковић тврди да је Сима Поповић наговарао књаза да не донесе устав због тога што је сматрао да треба сачекати да се „Српство прикупи наједно, а да се тада и Црна Гора тијем понови”. У овоме поменути аутор налази скривене намјере Симе Поповића, који наводно зна да ће устав учврстити Црну Гору и да ће то „увешати препреке прикупљању Српства наједно”.³⁰ У овом казивању академика Шуковића нема много тачности и вјеродостојности, јер је сам књаз Никола био велики заговорник уједињења свих Срба. Осим тога, нема никаквих назнака да је Сима Поповић имао скривене намјере да ликвидира државност Црне Горе, што најбоље свједочи чињеница да је књаз прво њему повјерио своју намјеру да донесе устав за Књажевину.

Књаз је чуо да је група незадовољника на челу са Марком Миљановим Поповићем и Шаком Петровићем у једном хотелу држала тајне састанке, а да су њима присуствовали и командир Радоје Контић и Томаш Вукотић. Књаз је сазнао за њихове састанке и за то да ће му они тражити устав, па је позвао Сима Поповића да се консултује са њим. Поповић у мемоарима пише да је књаз рекао: „И ријешити да ми у име народа траже устав. Како ти се ово слаже са њима? Пијани Шако, она букова глава испод Кома (мислећи на Марка Миљановог Поповића), онај вјетар испод Острошкијех греда (мислећи на Радоја Контића), они робијаш биоградски (мислећи на Томаша Вукотића). Они да ми траже устав! Нешто им се крива од мене, јер сам их учинио људима, и држим их што ниједан не мирита. Ја упропашћујем Црну Гору, а они је бране, спашавају, погански синови! Е, ма ћу им дати устав!”³¹ У даљем тексту, Сима Поповић каже да је књаз имао намјеру да обнови једну стару турску тврђаву и да у њу затвори опозиционаре који су тражили доношење устава, али га је у томе спречио Сима Поповић.³²

27 *Ibid.*

28 *Ibid.*

29 М. Шуковић, 79-87.

30 *Ibid.*

31 С. Поповић, 461.

32 *Ibid.*

Године 1894. краљ Србије Милан Обреновић, који се накратко вратио у Србију, стајао је иза државног удара којег је извршио његов син краљ Александар Обреновић. Тада је суспендован Радикалски устав из 1888. године, а на снагу је враћен застарјели Намеснички устав из 1869. године. Аустријски посланик на Цетињу, Милинковић, у свом реферату од 9. 3. 1894. пише да је књаз Никола, када је чуо за ту вијест, рекао следеће: „Када је тако лако радити са Уставом што се хоће, то ћу и ја мојим Црногорцима дати устав”.³³ Овај реферат аустријског посланика најбоље говори о томе како је књаз гледао на устав као на правни акт који треба да ограничи његову самовољу. И потоње реформе из 1902. године он је посматрао као израз своје воље, а не као правни акт којим ће се ограничити његова патријархална власт. Како је својом вољом спровео реформе, тако својом вољом може и да их укине.

Један деспотски владар какав је био књаз Никола није се мирио са идејом да народ, представљен посланицима у скупштини, може да ограничи његову власт. Он није хтио да народу подари ни минимум права учешћа у власти. Ипак, он је био прагматичан владар који је увидио да није могуће одржати стање на које је навикао и помирио се са чињеницом да устав ипак мора „даровати”, што је повјерио свом пријатељу Симу Поповићу средином 1905. године. Овом промјеном у књажевом схватању се отворио пут доношењу првог црногорског устава.

3.2. Појава опозиције која тражи доношење устава

Крајем XIX и почетком XX вијека у Црној Гори су се десиле промјене као што су стицање независности, појава капиталистичких односа, рађање грађанске класе, појава школоване омладине итд. Ипак све ове околности нијесу биле довољне, јер су биле тек у зачетку, да допринесу појави једне демократске опозиције са схватањима о либерално-демократској власти. Оно што је фалило овом опозиционом покрету било је јединство и боља комуникација са сиромашним сељацима, који су чинили највећи дио становништва. Почетком XX вијека у Црну Гору почињу да се враћају школовани људи, који су завршили универзитете углавном у Београду. Они се удружују са политичким емигрантима који су осјетили да је тренутак да се врате у земљу, као и са радницима који су се вратили из Сједињених Америчких Држава (печалбари) и који су тамо видјели

33 Никола Шкерковић, *Црна Гора на освијету XX вијека*, Српска академија наука и уметности, Београд 1964, 78.

како функционише демократска власт и шта представљају политичке слободе.³⁴

Овај покрет није био опозициони у класичном смислу ријечи. Основна функција опозиције је да смијени власт и да она сама преузме полуге одлучивања. Овај покрет, у том смислу, имао је друге намјере - прије свега може се дефинисати као један демократски покрет који није имао намјеру да са власти сруши књаза и његову владу, него да га присили на промјену државног уређења и на давање више политичких права свом становништву.³⁵

Највећи допринос овом покрету дали су школовани људи. Ови млади људи су се школовали ван земље, првенствено у Србији, без икакве државне стипендије. (Наравно, књажеви синови и синови других главара потчињених књазу су се школовали о трошку државних стипендија.) Из реда школованих људи који су се школовали без државне помоћи изнићи ће најјачи противник књажевом апсолутизму.³⁶ Вођом црногорске омладине и противником књажевог апсолутизма сматран је Милош Шаулић.³⁷ Он је изненада преминуо, а његове присталице су сматрале да га је књаз отровао.³⁸

Друга категорија становништва која се удружила са школованом омладином у покрет за демократизацију Црне Горе - били су печалбари. То су били економски мигранти који су напустили Црну Гору крајем XIX и почетком XX вијека. Они прије свега иду у Сједињене Америчке Државе гдје раде на најтежим пословима, нарочито на пословима у рудницима. Ван Црне Горе су остајали неко вријеме, и након што би успјели да стекну неку уштеђевину враћали би се у Црну Гору. Међутим, осим што су у земљу доносили уштеђевину, они су са собом доносили и нове погледе на свијет. У САД-у су видјели да власт може бити критикована ако не ради добро свој посао, да власт може бити чак и смијењена, и да власт треба да буде та која ће да ради у интересу грађана, а не обрнуто.³⁹

Ове околности ће довести до тога да се у народу рашири незадовољство књажевим апсолутизмом. Када је књаз коначно схватио да неће моћи да спута то народно незадовољство, одлучио се на доношење устава.

34 Д. Јанковић, М. Мирковић, 205-206.

35 Љ. Јокић, 59.

36 Н. Шкерковић, 57.

37 Љ. Јокић, 60

38 Ј. Ђоновић, 47.

39 Љ. Јокић, 62-63.

Поред унутрашњих фактора, на доношење устава утицали су и спољнополитички фактори. Црногорска интелигенција, која је била у повоју, угледала се на земље Западне Европе, али и на Србију која је тада била демократски уређена држава. Од појаве Црне Горе и Србије као независних држава у народу је владало убјеђење да је само питање дана када ће доћи до њиховог уједињења. Проблем који је стајао на путу ка остварењу овог идеала биле су двије династије, једна која је владала Србијом и друга која је владала Црном Гором. Међу њима је било константно трвење која ће од њих бити на челу државе када дође до уједињења.⁴⁰ Дуго времена књаз Никола је имао највећи углед у Српству, али временом – због аутократског карактера своје власти – он је тај углед почео да губи. Ипак је његов престиж у односу на Обреновиће био далеко већи, нарочито када се на челу Србије нашао краљ Александар Обреновић (1889–1903). Александрова везаност за Аустрију и лоши односи са Русијом довели су до тога да углед Србије у Српству почиње да опада, а да се уздиже углед Црне Горе и њеног књаза. Међутим, један догађај из маја 1903. године (Мајски преврат) довешће до обрта. Група завјереника предвођена Драгутином Димитријевићем Аписом је успјела да изврши државни удар и да са власти скине династију Обреновића, а да на власт доведе Петра I Карађорђевића (1903–1921).⁴¹ Овај догађај неће довести само до промјене династије на челу државе, већ и до корјенитих промјена у државној политици. На снагу ступа нови, либерални и демократски Устав од 1903. године (који је у суштини био у малим цртама измијењени Устав из 1888. године).⁴² Период од 1903. до 1914. године јесте период привредног, друштвеног, али прије свега демократског напретка Србије. Србија у том периоду постаје носилац либералних и демократских идеја на Балкану. У међународним односима она се ослобађа сервилне политике према Аустрији (која је била карактеристична за краља Александра Обреновића и његовог оца књаз/краља Милана Обреновића) и све више почиње да се ослања на Русију.⁴³

Када су Црногорци сазнали да је за краља Србије изабран Петар Карађорђевић обрадовали су се веома. Они су, неупућени у династичка трвења српских династија, вјеровали да ће односи између Србије и Црне Горе ићи узлазном линијом, јер су на челу двије српске

40 Љ. Јокић, 63.

41 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја Српског народа*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2014, 219.

42 *Ibid.*

43 *Ibid.*, 221–224.

државе били таст и зет. Али односи међу њима двојицом били су далеко од срдачних.⁴⁴

Мајски преврат, доношење Устава од 1903. године, увођење либералне демократије и окретање Србије ка Русији – довели су до тога да књаз Никола изгуби пређашњи значај који је имао не само код Срба него и код других Јужних Словена. Ово је негативно утицало на његову владавину и из разлога што су и сами Црногорци почели да у Србији виде светионик демократије, а књаза су почели сматрати противником демократских вриједности.⁴⁵

У оваквом развоју демократских слобода у Србији књаз Никола је видио опасност по опстанак своје династије. Покушавао је да спријечи долазак у Црну Гору оваквих идеја, које су нарочито долазиле преко школоване омладине која је своје студије похађала у Београду. Убрзо је схватио да народ не гледа на њега као на романтичног витеза који има задатак да сво Српство окупи око себе, већ као на тиранина који гуши сваки вид слободе у својој земљи.⁴⁶

Колико год је волио своје самовлашће, није могао да дозволи да остане предалеко од Србије у демократским реформама.

Књазу Николи није ишла на руку још једна спољнополитичка околност. Наиме, 1905. године у Русији избија буржоаско-демократска револуција која тежи ограничавању власти руског императора Николаја II Романова (1894–1917). Након што је руски император био принуђен на уступке и на проглашење устава, Црна Гора је уз Османско царство остала једина земља у Европи која није имала устав.⁴⁷ Пошто је књаз Никола у свему слиједио руског цара, било је питање времена када ће Црна Гора добити свој устав.⁴⁸

Ови унутрашњи и спољни фактори ће имати пресудни утицај на књаза Николу да „дарује” устав Црногорцима.

3.3. Лучинданска прокламација

Притиснут унутрашњим и спољашњим факторима, књаз Никола је – само дан пошто је руски цар Николај II објавио „Манифест о

44 Г. Вуковић, 788–789.

45 Љ. Јокић, 65.

46 *Ibid.*, 69.

47 Љ. Кркљуш, 252.; Велика Британија такође нема устав у кодификованом смислу, али она има тзв. Историјску уставност која се огледа у борби за ограничење власти круне. Види: Саво Марковић, *Ойшійа истјорија йрава II*, Универзитет Медитеран, Подгорица 2013, 55.

48 Н. Ракочевић, 440.

усавршавању државног поретка” за своју царевину⁴⁹ – издао народу проглас познат као „Лучинданска прокламација”.⁵⁰

На почетку прокламације књаз каже да просвијећен човјек мора бити и слободан. Даље, он каже: „Слобода, дух слоге и беспримјерна послушност вашијех ђедова спрам Мојијех, завргла је ову кршну нашу државицу, прославила је, те је данас љубљена и, Богу хвала, угледна и уважена од јаких и силнијех. А да би се не само одржала на овој висини, него да се и још више попнемо, треба нам удружити сву нашу моралну и физичку снагу и моћ за добро и напредак Домовине. То од нас захтијева и духу потребе сувремености.”⁵¹ Овдје књаз признаје аутократску власт својих предака и послушност њихових поданика према њима, али и потребу да се такво стање промијени како би Црна Гора могла да уђе у ред просвећених и савремених народа.

Прокламација се наставља ријечима: „О идућем Никољу дне, а преко вашијех посланика, слободно избранијех по начину, којим ће вас Моја влада упознати, слетите се око Мене, Моји витезови, да вас на то упутим, да заједно видимо, да заједно снађемо и изаберемо што је најбоље за нашу отаџбину и њен слободни развитак.”⁵² У овом дијелу књаз наговјештава да ће учинити нешто велико на следећи Никољдан, али не каже јасно шта ће тачно учинити. Речи „слетите се око Мене, Моји витезови” могу да показују како ће изгледати концепт те „заједничке” иницијативе – да ће она у потпуности бити у рукама књаза. Међутим, он први пут наговјештава да ће Црногорци моћи да бирају своје слободне представнике, али онако како их „његова влада упозна”.

Даље, књаз каже да је свом народу набавио много оружја – „сабаља, топова и џебане” – али да Црној Гори треба „и другога оружја, те сам се у четрдесет и пет година Мога трудног владања старао да јој узгојим синова, којима бих с поуздањем мога повјерити и то друго оружје за напредак миле ми Црне Горе. Вријеме је дошло, синови Моји, да вас и с тим упознам и наоружам у размјеру прилика, околности и културнога развитка нашега.”⁵³

Дакле, вријеме је дошло, каже књаз, да се Црна Гора од једног ратничког логора у коме се народ наоружавао искључиво оружјем, водећи непрестане ратове за ослобођење, овога пута „наоружа” културним напретком. Поново књаз не даје наговјештај да ће издати

49 Н. Ракочевић, 440.

50 Глас Црногорца, број 42, 22. X 1905. године.

51 *Ibid.*

52 *Ibid.*

53 *Ibid.*

устав, али се из овог види да жели Црну Гору промијенити. „Ми ћемо се за то послужити примјерима просвијећених и од нас напреднијех народа, и што год се буде тамо искуством доказало, да је боље у њиховом политичком животу, него ли у овом нашем патријархалном режиму, ми ћемо то полагамо примјењивати на наш живот.”⁵⁴ Овим се наговјештава да Црна Гора неће добити устав (да књаз наговјештава доношење устава још увијек се не зна) који је аутентичан, већ да ће се узети неки страни устав, неког од „просвијећених народа”, и да ће се он прилагодити црногорским приликама.

Овај пасус се наставља следећим ријечима: „Тијем прерадосан, а опијен ваздашњом жарком љубави наспрам вас и државе Ми, ја хоћу, из савршено слободне Ми руке, да вам дарујем извјесна права за ваше судјеловање у народним пословима и управи, остављајући Нашијем нашљедницима, да их вазда у духу времена и добро схваћеној народној потреби усавршавају и раширују.”⁵⁵ Први пут у прокламацији књаз каже да ће се радити о једном акту којим ће се народу дати већа права у управљању државом. Ту се назире да је у питању прокламација којом се обећава доношење устава, јер је управо устав онај акт који даје могућност грађанима да учествују у вршењу власти. Да је у питању октроисани устав јасно је из књажеве изјаве: „ја хоћу (...) да вам дарујем извјесна права”. Октроисани устав је устав који обично доноси монарх без сагласности са народом или народним представништвом. Монарх га доноси као израз своје милости, и може га промијенити или укинути кад год то зажели.⁵⁶

„За ови први пут раздашност Моја неће бити веома велика, али ни мања од вашег свјеснога очекивања. Јер сви, увјерен сам, мислите као и Ја, да у слободној земљи и слободнијем грађанскијем животом живимо, а да нам наш здрави и јуначки стан треба најбрижније сачувати од непромишљених скокова и заразних појмова, па ћемо тек онда бити једри и снажни.”⁵⁷ Књаз наглашава да промјене које ће услиједити неће бити велике и претјеране, већ умјерене, јер сматра да постојеће установе треба сачувати. Уз то он каже да његови поданици живе слободним и грађанским животом, што се на основу извора и литературе не може потврдити. Како смо у претходном дијелу рада видјели, књаз влада аутократски, без било каквог ограничења. Органи власти су, сви до једног, њему потчињени. На наговјештај било каквог опозиционог дјеловања он реагује плаховито. Како онда тврди да „у слободној земљи и слободнијем грађанскијем животом живимо”?

54 *Ibid.*

55 *Ibid.*

56 Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022, 53.

57 Глас Црногорца, број 42, 22. X 1905. године.

Прокламација се завршава на следећи начин: „Овај вам проглас издајем и упућујем данас, на Лучиндан, дан престављења Светога Петра, славнога Господара Црногорскога, молећи Му се, да закрили ваш заказани састанак и у Бога испроси Вишњи Његов благослов на наше родољубиве одлуке тога и свакојег дана за срећу, напредак и славу црногорску.”⁵⁸

Из прогласа се јасно види да је књаз одлучио да Црну Гору од апсолутистичке претвори у уставну монархију. Иако ограничава своју власт, он не жели да то ограничење буде претјерано. Уз то, он се представља као једини иницијатор увођења уставности у Црну Гору. Ипак, ова прокламација има и неке позитивне елементе. У њој се признаје да је досадашња власт била патријархалног типа и да она није у складу са просвећеним европским токовима, већ да заостаје за њима.

У литератури се покушало доказати да Лучинданским прогласом књаз Никола није обећао доношење устава.⁵⁹ Наводи се да књаз ни у једној реченици не помиње ријеч устав или уставност.⁶⁰ Ова тврдња је тачна, јер се заиста у прогласу нигдје *ad litteram* не наводи ријеч устав, али се из саме садржине прокламације јасно може уочити да је ријеч о највишем правном акту који даје могућност учествовања грађанина у власти, као и ограничења саме власти. Ово и јесте основна функција устава,⁶¹ тако да је јасно коју врсту акта је књаз Никола намјеравао да донесе.

Прокламација је наишла на негативно реаговање међу црногорском омладином која се школовала у Београду. Припадници универзитетске омладине су имали потребу да реагују на Лучинданску прокламацију и то своје реаговање су изнијели у облику прогласа који су назвали „Ријеч црногорске универзитетске омладине”, која је објављена 8. 11. 1905. године.⁶² У прокламацији омладина наводи: „Лучиндански проглас изазвала је пријека потреба за измјену личнога режима, који је деценијама ништио најелементарније услове за развитак бољег друштвеног и политичког живота. Проглас је дошао на заходу једнога режима из чијег даљег упорног и насилног одржавања неминовно су морали наступити крах и трзавице с кобним пошљедицама по опстанак наше отаџбине.” Студенти сматрају да је књаз био приморан да подари устав народу. У даљем тексту, они тврде да дотадашњи лични режим књаза није могао довести до развитка друштвеног и политичког живота.

58 *Ibid.*

59 М. Шуковић, 83–85.

60 *Ibid.*

61 Р. Марковић, 37.

62 Ј. Ђоновић, 53–54.

Студенти највише критикују октроисани начин доношења устава, па у том смислу кажу: „(...) омладина жали што јој се домовина налази у таквом стању, да се у њој поклањају права народу, који је њену слободу и независност бранио и очувао неуморном и херојском вјековном борбом.”⁶³ Они кривицу за то што народ не схвата политичке слободе налазе у управи која је владала, а не у самом народу. За сузбијање дотадашњег заосталог политичког живота омладина оптужује режим, а што је и сам књаз у неку руку признао у Лучинданској прокламацији.

„Омладина сматра обећања и уступке у прогласу као значајне и од стварне вриједности тек онда, ако се одмах, у почетку новог доба створе такве погодбе, којима ће се омогућити правилан развој у свестраном интелектуалном препорођају народа у Црној Гори, како би се досадашња аутократија са свима својима одликама и прелазима уништила правом уставношћу.”⁶⁴ Омладина не критикује *a priori* будуће одредбе устава, већ даје могућност овом акту да ријеша, по мишљењу чланова омладине, горуће питање у црногорском друштву, а то је интелектуални препород народа у Црној Гори. Они захтијевају да се аутократија замијени правом уставношћу.

Један од захтјева омладине је и амнестирање свих дотадашњих политичких оптуженика и осуђеника у Црној Гори.⁶⁵

Свој проглас закључују тежњом да се сваки сепаратизам и провинцијални интереси прилагоде идеји уједињења српства. У том смислу они кажу: „Здраво схваћање националних интереса у новом животу Црне Горе, учиниће да све сепаратистичке тежње, антагонизам и провинцијални интереси, уколико би се косили са стварним потребама српског народа морају устукнути пред идејом слободе и уједињења српства.”⁶⁶

Овим прогласом се осуђује аутократска власт књаза Николе, којег они сматрају главном кочницом напретка Црне Горе. Осим осуде његовог деспотског начина владања, омладина му замјера и његов (недовољни) српски патриотизам. У даљим политичким борбама ова прокламација ће служити као основна платформа за опозиционо дјеловање против књажевог режима.

3.4. Избори за Уставотворну скупштину

Књаз Никола је 19. 10. 1905. године издао указ којим је наредио изборе за Уставотворну скупштину. Скупштина је имала да се одр-

63 *Ibid.*

64 *Ibid.*

65 *Ibid.*

66 *Ibid.*

жи 6. 12. 1905. године. Овим указом је наређено министру унутрашњих дјела да изда наредбу којом ће се прецизирати како ће избори за посланике бити обављени. Наредбом је предвиђено да бирачи одређеног дана, у заказано вријеме, дођу на изборно мјесто и дају свој глас.⁶⁷ Избори су одржани 14. 11. 1905. године.

Овим актом је предвиђен начин на који ће бирачи остварити своје активно бирачко право. Прописано је да ће се гласати јавно. Активно бирачко право је било предвиђено за пунољетне мушкарце који су држављани Црне Горе. Лица која су била под старатељством, на одслужењу затворске казне или под стечајним поступком, била су лишена активног бирачког права. Дакле, за разлику од многих тадашњих земаља, у Црној Гори се није тражио имовински цензус за остварење активног бирачког права.

За пасивно бирачко право били су предвиђени строжи услови. Пасивно бирачко право је имао црногорски држављанин са навршених 30 година живота, а поред тога морао је да испуњава услов у погледу имовинског цензуса, односно да плаћа дацију од најмање 30 круна годишње. У складу са оновременим европским правилима жене нијесу имале ни активно ни пасивно бирачко право. Наредба о избору народних посланика не предвиђа проценат изашлих на изборе да би се ти избори сматрали легитимним.

Изборне јединице су биле капетаније и општине. Како је тада било 56 капетанија и 6 општина, то значи да су грађани у Уставотворну скупштину слали 62 посланика. Поред њих предвиђени су и посланици по положају, у које су спадали: митрополит црногорски, „арцибискуп” барски, црногорски муфтија, предсједник и чланови Државног савјета, предсједник Великог суда, предсједник Главне државне контроле и три бригадира која је именовано књаз.⁶⁸ У Уставотворну скупштину је ушло укупно 76 посланика, а како су (осим духовних поглавара) сви посланици по положају били књажеви поданици и следбеници, влада је аутоматски имала предност од 14 посланика прије почетка избора.

Од 56 посланика које је бирао народ у капетанијама, изабрано је: 23 племенска капетана, један бригадир, два обласна управитеља, три војводе, девет командира и поткомандира, девет судија, два свештеника, два учитеља, два чиновника, два трговца и један сељак.⁶⁹

67 Наредба о избору народних посланика, Министарство унутрашњих послова, фасцикла 24, број 4453, Државни архив, Цетиње, 21. X 1905. године.

68 Л. Вукчевић, 110.

69 Ј. Јовановић, 279.

Како тада није било политичких партија, учесници избора своје „програме” заснивају на братственичким и племенским заслугама које представљају својим блиским рођацима и саплеменицима, у нади да ће их они због тога подржати.⁷⁰

Избори су одржани уз велики број неправилности. Негдје су бирачка мјеста касније отворана него што је било прописано, негдје уопште нијесу ни отворена. Полицијски начелници су надзирали сам ток избора на бирачким мјестима, чиновници су константно вршили агитацију на сам дан избора итд.⁷¹

Уз све ове околности, није ни чудо што су готово сви изабрани посланици били државни службеници. Када им додамо 14 књажевих посланика, односно посланика по положају, јасно је да је влада могла рачунати на апсолутну подршку у Уставотворној скупштини.

3.5. Пријестона бесједа на Никољдан 1905. године

Рад на писању уставног текста повјерен је спском новинару и конзервативцу Стевану Турчићу. Турчић је био велики пријатељ књаза Николе, и у том периоду је био уредник *Београдских новина*. За основу свог нацрта узео је Устав Књажества Србије из 1869. године, познат као Намеснички устав. Књаз Никола је унио ситне измјене у Турчићев нацрт, и након тога могло се приступити формалном проглашењу устава.⁷²

Посланици изабрани од народа (на основу резултата избора одржаних 14. 11. 1905. године) и они постављени по положају – састали су се на сједници Уставотворне скупштине која је одржана 6/19. 12. 1905. године на Цетињу. За предсједника Уставотворне скупштине изабран је поп Симо Радуловић, најстарији од свих посланика.⁷³

Пошто је сједница Уставотворне скупштина одржана на православни празник Светог Николе, позната је под називом „Никољданска скупштина”. Датум њеног одржавања има и симболичку улогу, из разлога што је одржана на имендан црногорског књаза Николе.

Прије почетка скупштинског засиједања књаз је распустио владу Божа Петровића. Божа Петровић је био на челу црногорске владе још од доношења државних реформи из 1879. године.⁷⁴ За предсјед-

70 Љ. Јокић, 77-78.

71 *Ibid.*

72 Н. Ракочевић, 437-444.

73 М. Шуковић, 139-143.

74 Л. Вукчевић, 110-111.

ника нове владе изабран је Лазар Мијушковић, који је уједно вршио и функцију министра спољних послова.⁷⁵

Скупштина је почела засиједање тако што је књаз Никола прочитао пријестону бесједу. На почетку пријестоне бесједе књаз се позвао на Лучиндански проглас, што значи да је он тим прогласом најавио доношење устава.

Поједини писци су покушали да назив Лучинданска прокламација припишу *великосрпским националистима*,⁷⁶ а не књазу Николи. Међутим чињеница да се сам књаз у својој бесједи позива на Лучиндански проглас, довољан је аргумент да је то оригинални назив, а не каснија промјена.

У наставку пријестоне бесједе књаз каже: „Облик Врховне Државне Управе био је до сад у овој земљи облик Самодржавја”.⁷⁷ Иако признаје да је његова власт и власт његових претходника из династије Петровић била аутократска, књаз сматра: „Ми нијесмо били деспоти, но мученици за народно добро”.⁷⁸ Оправдање за овакав облик власти књаз Никола проналази у историјским околностима. Он каже да су његови преци успјели да ослободе земљу од „потурчењака”, да сузбију крвну освету, да учврсте власт и победије племенску самовољу. Након тога каже да су радили на проширењу граница и међународном признању Црне Горе. У том правцу каже: „Самодржавје није кочило напредак овој земљи; оно је њој, напротив, потребито до данашњег дана било”.⁷⁹

Књаз жели да се покаже као једини и добровољни давалац устава. „И нека свак увјерен буде да овај Устав није дјело једне ноћи, или резултат подржавања данашњим политичким приликама, као што би то непосвећени помислити могли – он је искључиво чедо Мога срца, чедо Мог личног убјеђења, предмет Моје давне жеље и нашљеђе Ми слободоумних појмова Мојих у Богу почивших Предака; јер коме су слободе милје биле но њима, и ко их је више распаљивао у српским срцима?”⁸⁰ Осим позивања на славне претке и оправдања њиховог и његовог апсолутизма, књаз размишља и о будућности Црне Горе, па са поносом истиче да ће овим актом његов наследник ићи стазом напретка, онако како цијели цивилизовани свијет функционише.

75 *Ibid.*

76 М. Шуковић, 81-83.

77 Ч. Богићевић *et al.*, 334-353.

78 *Ibid.*

79 *Ibid.*

80 *Ibid.*

У бесједи се може видјети да књаз препознаје двије групе црногорских грађана. Једна група су они за које он сматра да су му вјерни следбеници, и њима се обраће директно: „Ви, и сви уопште српски родољуби, прихватићете је [мисли се на његову одлуку да донесе устав, *прим. ауиј.*] са оном истинском вјером, која ју је и надахнула - вјером да ће она бити успјешна и срећна за развитак и напредак Домовине.”⁸¹ У другу категорију сврстава оне за које сматра да су његови политички противници. Увјерен је да ће они његову одлуку схватити као „оружје штете и ослабљења”.⁸²

Књаз је, вођен идејом да је овај устав „чедо срца његовог”, био спреман да га по сваку цијену заштити од евентуалних непријатеља. Он у пријетећем тону каже: „Пође ли се стрампутицом, а на штету трудом и муком зарађених тековина, нека свак зна данас унапријед да ћу се вазда наћи са цијелим и најбољим елементом ове земље на бранику праве уставности, спреман да свим средствима заштитим свете народне тековине.”⁸³ Поставља се питање да ли је књаз Никола по сваку цијену хтио да заштити овај устав, или је то само била политичка игра и плашење опозиције у друштву да ни не помишља на неке даље кораке у борби против књажеве власти.

У осталом дијелу пријестоне бесједе књаз Никола излаже своје домањаје на пољу унутрашње политике, економског развоја, реорганизације војске, рада на јачању просвјете итд. У једном свом дијелу пријестона бесједа има карактер неког експозеа који предсједник владе, у парламентарним системима власти, чита пред окупљеним посланицима. Књаз говори како ће се Црна Гора убудуће развијати и какву ће спољну политику водити.

Пријестона бесједа се завршава књажевом заклетвом да ће се придржавати Устава: „Пред лицем Господа Бога, свијех анђела и светитеља и пред Представништвом Мога драгога Народа заклињем се да ћу по Уставу и земаљским законима владати и да ћу у свима Мојим дјелима тежити за благо и срећу Мога Народа. Како се право заклињем, онако ми Бог помогао, коме ћу на страшноме суду одговор дати. Амин.”⁸⁴

На овај начин је завршена „Уставотворна скупштина”. Књаз је прочитао своју бесједу и изашао из скупштинске сале. Након тога посланицима је прочитан текст Устава - и Скупштина је завршила своје засиједање.

81 *Ibid.*

82 *Ibid.*

83 *Ibid.*

84 *Ibid.*

Уставотворне скупштине су карактеристичне по томе што се у њима воде расправе о уставним начелима, о појединачним одредбама, о облику владавине који ће тим уставом бити загарантован. Овде ничег од тога није било. Не само да ова скупштина није била уставотворна, каква је требало да буде, већ она није била ни савјетодавна. Изгледа да је једина активност посланика била да дођу на скупштинско засиједање, послушају шта књаз има да им каже, и да се разиђу.

Начин на који је донесен Устав Књажевине Црне Горе из 1905. године јасно говори да је у питању октроисани устав. На сличан начин и Србија је добила свој први устав - Сретењски устав - који је народу подарен од стране кнеза Милоша Обреновића 1835. године.⁸⁵

Оваквим поступањем књаз Никола је погазио оно што је обећао у Лучинданској прокламацији. Тада је наговјестио да ће донијети први устав заједно са Скупштином - а из горе наведеног види се да он није имао никакве консултације са посланицима, већ да га је до-нио на своју руку.

Највјероватнији мотив за овакво поступање књаза је да је он, на наговор владе, одлучио да се избјегне било каква расправа око уставног текста. Чланови владе су били свјесни да књаз не би одустао од свог предложеног текста, па колико код јаки аргументи били против таквог предлога.⁸⁶

Поједини аутори су мишљења да је књаз одбио било какву расправу о доношењу устава из разлога што би многи посланици били инспирисани текстом „Ријеч црногорске универзитетске омладине”, која је у благом али веома јасном тону критиковала књажеву аутократску владавину.⁸⁷ Књаз је био сујетан човјек и сигурно да га је поменута „Ријеч” - односно проглас црногорских студената из Београда - веома погодила. Из тог разлога постојала је бојазан да ће неко од посланика прекорачити границе пристојног (макар онако како је књаз сматрао) и да ће тиме доћи до онемогућавања доношења устава.

На октроисан начин донесен је претежан број устава којима су апсолутистичке монархје замијењене уставним.⁸⁸ Један од одговора

85 Још од времена Првог српског устанка у Србији се радило на доношењу устава (или како се тада говорило, „конституције”). Кнез Милош Обреновић је предузимао акције за доношење првог српског устава. Неколико предлога је имао пред собом, али их је одбацио јер није био задовољан њима. Избијање Милетине буне довело је до убразања процеса за октроисање Сретењског устава. Види: Сима Аврамовић, „Сретењски устав - 175 година после”, *Анали Правног факултета у Београду*, Година LVIII, 1/2010, Београд 2010, 36-65.

86 Љ. Јокић, 83.

87 Н. Ракочевић, 437-444.

88 М. Шуковић, 143.

на питање зашто је књаз Никола на овакав начин донио први црногорски устав може бити – јер је у тренутку његовог доношења сва власт је била у рукама књаза, он је једини имао право да прописује државно уређење, тако да је он сам био надлежан за доношење устава. Ипак, октроисани начин доношења устава је недемократски, јер искључује народно представништво из процеса његовог доношења. Поготово ако се узме у обзир чињеница да је књаз обећао да ће донијети устав заједно са народним представништвом.

4. ОПШТЕ КАРАКТРИСТИКЕ И САДРЖИНА НИКОЉДАНСКОГ УСТАВА

Према класичној подјели устава, у основи уставни се могу подијелити на: писане и неписане; кодификоване и некодификоване, и чврсте и меке. У историјском смислу постоји и подјела устава према њиховом доносиоцу.⁸⁹

У том смислу Устав Књажевине Црне Горе могао би да се опише као: писани, кодификовани, чврсти и октроисани устав.

Он је *писани устав* из разлога што читаву своју материју излаже у писаном облику.

Кодификован је због тога што цијелу материју излаже у једном правном документу, за разлику од некодификованих устава који своју материју излажу у више правних аката.

Према начину како се могу укинути или промијенити, уставни се дијеле на чврсте и меке. У овој подјели устава, први црногорски устав се сврстава у категорију чврстих. Иако је у овом уставу био предвиђен поступак за његову промјену, он је био толико сложен да је готово онемогућавао његову промјену, што ћемо видјети у наставку текста.

Иако је, са модерне тачке гледишта, подјела устава према доносиоцу превазиђена, на овом мјесту морамо класификовати Устав Књажевине Црне Горе од 1905. године – из разлога што је он ипак историјски, а не важећи устав. У том смислу Устав Књажевине је октроисан јер га је владар подарио народу, без договарања са њим или са његовим представништвом.

Устав Књажевине Црне Горе је *устав дисконтинуитетна*, због тога што мијења дотадашњи политички систем.⁹⁰ Устави континуитета не мијењају политички и друштвени систем, већ мијењају поје-

89 Р. Марковић, 48-53.

90 Љ. Јокић, 85.

дине норме које су застарјеле или једноставно не одговарају тренутној ситуацији. За разлику од њих, уставни дисконтинуитета мијењају у потпуности политички и друштвени систем. Тако је и Устав Књажевине Црне Горе промијенио дотадашње стање апсолутистичке монархије и увео стање уставне монархије.

Устав Црне Горе из 1905. године није ни оригинални уставни текст.⁹¹ Није оригиналан – јер за своју основу има устав друге земље. Он се у потпуности ослањао на Устав Србије из 1869. године.⁹² Овакве примјере позајмљивања и преузимања правних института, у овом конкретном случају уставноправних, из једног правног система у други, Алан Вотсон је назвао правним трансплантима.⁹³ Тако је и Јован Ристић,⁹⁴ креатор Намесничког Устава од 1869. године, за образац уставног уређења Србије узео њемачке државице, које су имале уставност али не и парламентаризам, у којима је постојала јака бирократска влада, коју је Ристић одлучио да „трансплантује” у Србију.⁹⁵

Према свом обиму Никољдански устав спада у ред обимнијих устава. Има 222 члана, који су подијељени у 16 дјелова. Ти дјелови су следећи:

1. Облик владавине, књаз господар, државна област и државна вјера
2. Народно представништво
3. Круг власти Народне скупштине
4. Министри
5. Државни савјет
6. Војска
7. Црква, школа и добротворни заводи
8. Судска власт
9. Државне финансије

91 *Ibid.*

92 Нина Кршљанин, Урош Станковић (ур.), *150 година од доношења Устава Србије из 1869 године*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2021, 181–218.

93 С. Аврамовић, В. Станимировић, 26.

94 Као основ за писање Намесничког устава узет је нацрт устава који је сачинио Радивоје Милојковић 1867. године. Он је био председник Апелационог суда и добио је задатак од кнеза Михаила Обреновића да приступи писању уставне реформе, али је трагично убиство кнеза у Кошутњаку спријечило усвајање овог нацрта. Мирјана Стефановски, *Посљанак Намесничкој Устави*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2016, 13.

95 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, Књија прва: 1868–1878*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1926, 75.

10. Државно имање
11. Главна државна контрола
12. Општине и правна лица
13. Државна служба
14. Уставна права црногорских држављана
15. Устав државни и
16. Прелазна наређења

У свом садржају Устав предвиђа тродиобну подјелу власти на: законодавну, извршну и судску.

Иако је рађен по Уставу Србије од 1869. године - обимнији је од њега. Устав Књажевства Србије садржи 133 члана. Обимност Устава Црне Горе од 1905. године не може ићи у прилог тврдњама да он није рађен по узору на Устав Србије од 1869. године, како се у литератури покушало доказати.⁹⁶ Разлика у обиму није фактор разликовања ова два устава, јер им је садржина, која је много битнији фактор, готово идентична.

4.1. Облик владавине и положај књаза

4.1.1. Облик владавине

Устав Књажевине Црне Горе у свом првом дијелу уређује облик владавине, положај „Књаза Господара”, „Државну Област” и „Државну Вјеру”.⁹⁷

Већ је у првом члану одређено какав је облик владавине који се уводи Уставом: „Књажевина Црна Гора нашљедна је уставна монархија са народнијем представништвом” (члан 1).

Историјски гледано монархија има три етапе у свом развоју. За прву етапу је карактеристично да је монарх неограничена и неодговорна личност (и кривичноправно и политички). Његова власт није спутана ни формалним прописима. У другој фази монархија из апсолутистичке прелази у уставну. У њој је монарх и даље јака фигура (могло би се рећи доминантна) у политичком животу, али је његова власт спутана уставом. У трећем облику монархије (или етапи у развоју монархије) долази до успостављања парламентарне монархије на чијем је челу владарска личност која готово да нема полуге власти у својим рукама, већ има више церемонијалну улогу.⁹⁸

96 М. Шуковић, 235-238.

97 Момчило Вујошевић (прир.), *Црногорски уставни 1905-2005*, Службени гласник Републике Црне Горе, Подгорица 2005, 9-36.

98 Будимир П. Кошутић, *Увод у јуриспруденцију: основи теорије права*, ЦИД Подгорица, Подгорица 2008, 86.

Прије доношења Устава од 1905. године Црна Гора је била класична апсолутистичка монархија, гдје власт владара није била ни формално ограничена. Након доношења Устава Црна Гора постаје уставна монархија, што је био велики корак напријед у њеном развоју.⁹⁹

На питање да ли је Никољданским уставом ограничена књажева власт или је она само озакоњена, наилазимо на опречна мишљења. Јован Ђоновић, један од најактивнијих опозиционара књаза Николе, тврди да је Никољданским уставом само озакоњена књажева готово неограничена власт, и да Устав није представљао никакав корак напријед. Његово виђење се своди на то да Уставом ништа није промијењено у дотадашњем политичком животу Црне Горе.¹⁰⁰

На другој страни имамо мишљење Мијата Шуковића, који тврди да је Уставом од 1905. године уведен парламентарни систем власти, односно парламентарна монархија.¹⁰¹

Из наведеног можемо закључити да су тврдње и једног и другог становишта претјеране.

Иако је Никољдански устав дао широка овлашћења књазу, само његово доношење је било јасан показатељ промјена које су наступиле. Можда Устав, сам по себи, није умногоме ограничио књажеву власт, али то ће учинити уставни живот који ће наступити након његовог усвајања. Народна скупштина је радила све оно што је мислила да је за добро народа. Она је све више, својим радом, изазивала неповјерење књаза према њој.¹⁰² У прилог томе да је Скупштина фактички, ако не по Уставу, добила велику власт говори и чињеница да је она 6. 11. 1907. године успјела да обори владу Лазара Мијушковића (коју је изабрао књаз) и да примора књаза да за новог премијера постави Марка Радуловића, који је имао повјерење већине посланика у Скупштини.¹⁰³

Исто је важило и у Србији након доношења Намесничког устава. Након смрти Миливоја Петровића Блазнавца, кнез Милан Обреновић је повјерио Јовану Ристићу, либералном прваку, да састави министарство. Међутим, Ристић није саставио владу у складу са вољом политичких странака, већ је саставио владу од бирократа који су се понашали као његови секретари, а не као министри. Уз одређене спољнополитичке околности, незадовољство странака условило је пад Ристићеве владе и долазак конзервативаца на власт у Србији.¹⁰⁴

99 Љ. Јокић, 93.

100 Ј. Ђоновић, 26.

101 М. Шуковић, 162.

102 С. Поповић, 485.

103 Ј. Ђоновић, 79.

104 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 165–172.

Управо је увођење народа у политику и могућност организовања у политичке странке један од главних доприноса које је имао Намеснички устав.¹⁰⁵

Против становишта да је Црна Гора постала парламентарна монархија након доношења Никољданског устава говоре многе чињенице. Суштина парламентаризма је у томе да владу бира народно представништво, да влада одговара народном представништву, и да народно представништво једино има право да је обори.¹⁰⁶ У наставку текста видјећемо да народно представништво није имало ниједну од набројаних надлежности.

Дакле, може се закључити да је Уставом од 1905. године уведена уставна монархија, али без парламентаризма.

И Устав за Књажество Србију од 1869. године почиње истом одредбом о облику владавине као и Устав за Књажевину Црну Гору од 1905: „Књажество је Србија уставна и наследна монархија са народним представништвом” (члан 1. Устава Србије од 1869. године).

Уставом Србије од 1869. године такође није уведен парламентарни систем власти. Министре није бирала Народна скупштина већ их је постављао кнез, којем су они и одговарали. По одредбама овог устава министри нијесу били народни посланици већ бирократе, и представљали су кнежев орган власти.¹⁰⁷

Дакле, и овим уставом је било предвиђено једно компромисно решење: власт књаза (кнеза) је била прописана уставним нормама, али парламентаризам није био уведен. Њиме је уведена чврста власт књаза и њему подређене владе.¹⁰⁸

Из овога произилази зашто је књаз Никола за облик владавине узео овај који је постојао по одредбама Устава Србије из 1869. године, а не по одредбама много либералнијег устава који је у том тренутку био на снази у Србији.¹⁰⁹

105 Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, 117-118.

106 Б. Коштућ, 115.

107 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 63.

108 Нина Кршљанин, „Пре свега, Књаз? Анализа прве главе устава из 1869. године”, Нина Кршљанин, Урош Станковић (ур.), *150 година од доношења устава Србије из 1869. године*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2021, 65-100.

109 У Србији је тада на снази био Устав од 1903. године, који је био прерада Устава од 1888. године, а који је предвиђао парламентарну владу која је за свој рад одговарала посланицима у народном представништву, а не краљу.

4.1.2. Положај владара

4.1.2.1. Књажева власт

Прије доношења Никољданског устава књаз је био неограничена личност – неограничена у смислу да његова самовоља није била ничим спутана, сем законима које је он сам доносио.¹¹⁰

Иако је Уставом његова власт ограничена, већ се у члану 2. Устава каже: „Књаз Господар поглавар је државе и као такав има сва права државне власти, а врши их по одредбама овог Устава. Његова је личност неприкосновена и неодговорна: Он не може бити тужен.” По овој одредби књаз је централна фигура у чијој је личности сконцентрисана већина власти. Осим тога књаз је неодговоран за дјела која учини, а којима би прекршио Устав или неки други акт нижи од Устава.

На исти начин ову област решава и Устав Србије од 1869. године. У члану 3. се каже: „Књаз је поглавар државе, и, као такав, има сва права државне власти, а извршава их по опредељењима устава. Његова је личност неприкосновена и неодговорна.”

Упадљиво је да је у Црној Гори задржана титула „Књаз Господар”, титула која је карактеристична за једног апсолутистичког монарха.¹¹¹

Члановима 3. и 4. регулисана је надлежност књаза у области законодавства. Чланом 3. се каже: „Књаз Господар врши законодавну власт са Народном Скупштином”. Ово је био корак напријед у односу на дотадашње, безуставно стање. До тада доношење закона је било искључиво у рукама владара, а од доношења Никољданског устава књаз је дужан да законодавну власт дијели са Народном скупштином. У погледу доношења закона ова два органа су равноправна.

Право законодавне иницијативе припадало је само влади, али у свим монархијама владар има право законодавног предлога и право потврђивања закона.¹¹²

Милош Врачар сматра да равноправност Скупштине и владара не ремети ни уставна одредба која дозвољава књазу да у ратним или другим ванредним околностима може наредити све оно што је потребно за заштиту земље, а те наредбе добијају законску снагу. Овакве наредбе ће се само прочитати Народној скупштини, из разлога јер она није на окупу.¹¹³

110 Љ. Јокић, 97.

111 Н. Ракочевић, 437–443.

112 Милош Врачар, „Устав Књажевине Црне Горе”, *Правни Зборник* 3/1961, 63–91.

113 *Ibid.*

Исто је било прописано и чланом 4. Устава Србије од 1869. године: „Књаз врши законодавну власт са народном скупштином”. Прије доношења Намесничког устава, Скупштина у Србији није имала право доношења закона. До његовог доношења о законима су решавали кнез и Савет, а Скупштина се само саслушавала. Од доношења Устава из 1869. године о законским решењима одлучују кнез и Народна скупштина.¹¹⁴

Чланом 4. ставовима 1. и 2. Устава Књажевине Црне Горе прописано је да: „Књаз Господар потврђује и проглашава законе. Никакав закон не може важити докле га Књаз Господар не потврди и прогласи”. Ово је друго овлашћење које има у законодавној власти, а то је проглашење закона. На исти начин члан 5. Устава Србије од 1869. године решава ово питање.

Осим тога, по одредбама Устава за Књажевину Црну Гору књаз сваке године сазива Скупштину у редовни или ванредни сазив (члан 17. став 1), а још моћније оружје у његовим рукама је право да распусти Народну скупштину (члан 17. став 2). Ту његову одлуку треба да премапотпишу сви министри. И сама пријетња да ће Скупштина бити распуштена довољно је моћна пријетња да посланици морају пазити на своје поступке како не би навели књаза на овакав корак. Уз то, он има право да отвара и закључује сједнице Народне скупштине, лично или указом (члан 65).

Када одложи засиједање Народне скупштине, књаз то може учинити најдуже на три мјесеца (члан 66. став 1). Уколико распусти Скупштину, књаз мора наредити избор посланика најдаље у року од четири мјесеца, а нови сазив Народне скупштине мора бити сазван најдуже након шест мјесеци од дана распуштања претходног скупштинског сазива (члан 66. став 2).

Иако је у области законодавства Устав дао књазу широка овлашћења, он се више не може понашати као самодржац. Истина, може одложити почетак скупштинског засиједања без неког образложења, али такво стање не може трајати унедоглед, већ само три мјесеца. Такође, када распушта Скупштину може то учинити по свом нахођењу, али Устав предвиђа један механизам за ограничење самовоље књаза ако се одлучи на овакав корак. Тај механизам је премапотпис министра. Предвиђен је још један механизам – јер како су министри постављени од књаза и одговарају њему, тако ће се тешко одлучити да противрече његовој вољи. Тај други механизам је поново временско ограничење оваквог стања. Избори се морају расписати најдуже четири мјесеца након распуштања Скупштине, а нови скупштински сазив се мора сазвати најдуже након шест мјесеци од дана њеног распуштања.

114 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 62.

Устав Србије од 1869. године регулише отварање скупштинских сједница, одлагање истих, распуштање Скупштине и расписивање нових избора (чланови 76–79). Једина је разлика у томе што по одредбама Устава Србије од 1869. године књаз може одложити скупштинско засиједање најдуже за шест мјесеци (члан 77), док по уставу Књажевине Црне Горе књаз може учинити исто али одлагање не може бити дуже од три мјесеца.¹¹⁵

Осим што Устав Црне Горе даје књазу широка овлашћења у погледу законодавне власти, он га, у погледу извршне власти, ставља на чело управе.

По одредбама Устава Књажевине Црне Горе од 1905. године књаз је врховни заповједник војске (члан 5). Заштитник је свих признатих вјероисповјести (члан 6). Представља земљу у међународним односима, проглашава рат и закључује мир (члан 7). Приликом закључења оваквих међународних уговора књаз има обавезу само да их саопшти Народној скупштини. Ипак, ставом 2. поменутог члана, којим је регулисано закључење уговора који су трговинске природе или чије закључење изискује неко плаћање из државне касе, књаз мора тражити одобрење Скупштине. Ово је велики корак напријед у погледу ограничења књажевих овлашћења у области располагања државном имовином.

Ово решење је класична копија решења које предвиђа члан 8. став 2. Устава Србије од 1869. године. И по његовим одредбама књаз је командант све земаљске силе, а има иста овлашћења и у погледу закључивања међународних уговора, проглашења рата и закључивања мира (чланови 7. и 8).

Даље, књаз поставља све државне чиновнике (члан 8); даје војне чиновне (члан 9); има право ковања новца (члан 10); даје титуле, ордене и друга одличја (члан 11). Такође, књаз поставља и разрјешава министре (члан 104). Исто је прописано и у Уставу Србије од 1869. године. Чланом 99. је прописано да књаз именује министре који њему одговарају; чланом 6. је предвиђено да књаз поставља све државне чиновнике који су њему одговорни.

115 По одредбама Устава Краљевине Србије од 1903. године, у члану 54. је одређено да краљ може најдуже на два мјесеца да одложи скупштинско засиједање, а да то право не може два пута искористити у току истог скупштинског засиједања (без пристанка Народне скупштине). Такође су и рокови када распушта Скупштину и расписује нове изборе за посланике краћи него у црногорском Уставу од 1905. или у Уставу за Србију од 1869. године (Намесничком уставу). Ти рокови износе: два мјесеца за расписивање избора и три мјесеца за сазивање новог скупштинског сазива.

Члановима 12. и 13. прописана су књажева овлашћења која задиру у судску грану власти. Овим одредбама је предвиђено да књаз има право амнестије према лицима која су окривљена и осуђена пред надлежним судовима, а такође има право помиловања у погледу кривичних дјела. Он има право да казну: претвори у блажу, смањи је, или је у потпуности укине. Он нема право да прекида истраге и суђења у поступцима за неполитичка кривична дјела. Правда се изриче у књажево име (члан 142), а судије поставља књаз (члан 145).

Иако је вршење судске власти повјерено судијама, књаз је и у односу на ову грану власти имао одређене ингеренције. Правда се изрицала у његово име, а све судије је постављао он лично. Судије није су могле бити премјештане или отпуштене осим по закону, али ако се има у виду да је књаз у законодавној сфери имао велики утицај, он је могао индиректно да утиче на премјештање и отпуштање судија.¹¹⁶

Дакле, књаз по одредбама Устава Књажевине Црне Горе има и законодавну и управну власт, а на судску грану власти има велики утицај.

4.1.2.2. Ограничења књажеве власти

Иако има оволико права и овлашћења, књазу се постављају и неке обавезе и ограничења.

Једно од њих је да књаз и његов дом морају бити источно православне вјере (члан 14). Овај члан завређује малу анализу. Питање се поставља за чланове владарског дома. Чланом 18. ставом 2. и 3. се набраја ко све чини владалачки дом. Ту се убрајају: „Владалац, Владарка, Престолонашљедник, Престолонашљедница”; „отац и дјед Владаочев, преци Владаоци, и у правој линији; затијем: синови, браћа, снахе, кћери, сестре, синовци, унуци и унуке”. Ово је *numerus clausus* систем, што значи да нико ко није набројан у поменутом два става члана 18. не може бити сматран за члана владаочевог дома. То се јасно и каже у ставу 4. поменутог члана. Ако приступимо циљном тумачењу овог члана, чини нам се да би они чланови владаочевог дома који би одступили од православне вјере – били искључени из владаочевог дома.

Устав Србије од 1869. године предвиђа мало другачије решење. За почетак је чланом 11. став 1. прописано да књаз мора бити источно православне вјере – али се нигдје не каже да и чланови његовог дома морају бити православне вјере. Велика скупштина која је усвојила Устав Србије од 1869. године одбацила је предлог да књагиња мора бити православне вјере. Чланом 10. став 2. предвиђено је да, у

116 М. Врачар, 63–91.

случају ако би књаз Милан преминуо без мушког потомства, новог књаза ваља бирати између мушких потомака кћери Милоша Обреновића. Слободан Јовановић сматра да се овим отворила могућност не само да Србија добије неправославну књагињу, већ и да за књаза добије странца, јер су Милошеви унуци били угарски држављани. Он даље сматра да Устав није дао никакве гаранције да ће владалачки дом задржати српско и православно обиљежје.¹¹⁷ Ова норма је у Намеснички устав уведена из разлога што је у вријеме његовог доношења књаз био петнаестогодишњак, и морало је проћи још времена како би он стеко законито потомство.¹¹⁸

Зашто је књаз Никола, који је у свему готово *ad literam* преузима одредбе Намесничког устава, овдје одступио? Мишљења смо да је, погођен прогласом црногорске универзитетске омладине, хтио да докаже да су њихове тврдње да се он одриче српског патриотизма погрешне. Иако се нигдје не каже да члан владалачког дома мора бити српске националности – из одредбе да мора бити православне вјероисповјести, а и набрајањем ко све може бити члан владалачког дома, јасно је да је он хтио да заштити владалачки гом од мијешања са припадницима других нација, а нарочито других вјероисповјести.

Следећа обавеза коју је књаз имао била је да стално мора боравити у земљи (члан 16). Уколико мора да напусти земљу, њега ће мијењати наследник пријестола; а у случају да је и он спријечен да обавља дужности док је књаз одсутан, управљање државом ће преузети Министарски савјет, који ће управљати по упутствима која му књаз одреди.

Исту обавезу има и књаз Србије по одредбама Устава Србије од 1869. године (члан 9). Нина Кршљанин тврди да је ова одредба донесена из разлога да би књаз већину времена провео у земљи, како би се на најбољи начин посветио управљању Србијом.¹¹⁹

Аналогним тумачењем можемо закључити да је црногорски уставописац имао исту намјеру приликом састављања одредби члана 16. Устава Књажевине Црне Горе.

4.1.2.3. Насљеђивање пријестола и намјесништво

У погледу насљеђивања пријестола прописано је да књаза насљеђује његово мушко потомство по принципу примогенитуре (члан 19).

117 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 71.

118 Н. Кршљанин, *Пре свега Књаз?*, 76.

119 *Ibid.*, 72.

Устав Црне Горе нема одредбу којом прописује шта ће се десити уколико књаз нема мушке наследнике.

Устав Србије од 1869. године прописује да ће за престолонаследника бити изабран мушки потомак Милана Обреновића, рођен из пуноважног брака (члан 10. став 1).

Уколико књаз Милан нема мушког потомства, онда га наслеђују мушки потомци књаза Милоша Обреновића, који су рођени од кћери његових (став 2).

Уколико не би било ни њих, онда народ бира себи за књаза оног Србина у кога има највише повјерења (став 4).

У ставу 4. поменутог члана Устав Србије предвиђа да никада за књаза не може бити изабран неко ко је од фамилије Карађорђевића.

У Црној Гори није било међудинастичких сукоба, тако да није ни било потребе да се у Уставу нађе одредба која би експлицитно онемогућила неку династију да дође на њено чело, за разлику од Србије у којој је постојао ривалитет између двије династије: Обреновића и Карађорђевића.

Када дође до смрти књаза, наследник одмах прима владу као „Књаз Господар Црне Горе” (члан 21). Он је у обавези да сазове Народну скупштину у року од 30 дана после смрти свог претходника. Ако би Скупштина раније била распуштена, а није изабрана нова, сазваће се већ распуштена Народна скупштина, пред којом ће нови књаз прочитати Уставом прописану заклетву.

Устав не прави разлику уколико до смјене на пријестолу дође у случају смрти књаза или у случају његове абдикације.

У Уставу Србије од 1869. године није предвиђен рок у коме нови књаз мора сазвати Скупштину након смрти свог претходника. Такође је прописано да пред Скупштином мора положити заклетву.

Поставља се питање: шта ће се дешавати ако књаз премине или абдицира, а наследник пријестола није пунољетан?

У таквом случају предвиђа се формирање намјесништва, које ће вршити власт до престолонаследниковог пунољетства.

По одредби која је прописана чланом 23. Устава Књажевине Црне Горе намјесништво је састављено од три лица. И члан 13. Устава Србије од 1869. године предвиђа трочлано намјесништво.

Предвиђени су различити начини како се бира намјесништво. У члану 24. Устава Књажевине Црне Горе предвиђено је да намјеснике именује књаз тестаментом, а ако то није учинио онда их бира Народна скупштина. Књаз тестамент мора својеручно написати и потписати. Ради обезбјеђивања вјеродостојности тестаamenta, на ње-

говој полеђини се морају потписати чланови Министарског савјета. Тестамент мора бити сачињен у три примјерка, од којих се један даје на чување Државном савјету, други Великом суду, а трећи чувару државног печата (члан 25). Уколико књаз није именовано намјеснике, уставну власт ће вршити Министарски савјет који има обавезу да сазове Скупштину, најкасније у року од мјесец дана од смрти књаза, на којој ће се изабрати намјесници (члан 26). Устав Србије од 1869. године такође одређује да ће услед малолетства престолонаследника власт у земљи вршити Министарски савјет, који у року од мјесец дана има да сазове Велику народну скупштину (члан 12). Члан 13. Устава Србије предвиђа да ће намјеснике бирати Велика народна скупштина.

Следеће питање које се поставља је: ко ће бити намјесници уколико их књаз није именовано тестаментом?

Уколико је жива „Књагиња Мати”¹²⁰ она мора бити један од три члана, а друга два ће изабрати Народна скупштина (члан 27). Намјесници могу бити само црногорски држављани, који су рођени у Црној Гори. Такође, морају бити православне вјероисповјести, морају имати најмање 40 година живота, уживати сва грађанска права. Осим тога, они морају обављати одређене функције као што су: министри, државни савјетници, акредитовани посланици код страних дворова, предсједник Великог суда, предсједник Главне државне контроле или бригадири. Такође, намјесници могу бити и лица која су обављала ове функције, али их из неког разлога не обављају више (члан 28). Устав Србије од 1869. предвиђа краћу листу лица између којих могу да се изаберу намјесници. То су: министри, чланови Државног савјета, и судије виших судова. А такође могу бити бирана и лица која су беспрекорно обављала неку од ових функција у прошлости (члан 13).

Даље, оба устава предвиђају плату коју ће намјесници примати док обављају намјесничку дужност, а то је једна петина од цивилне листе књаза, коју дијеле на равне дјелове (члан 30. Устава Књажевине Црне Горе; члан 15. Устава Србије).

Оба устава предвиђају да су намјесници обавезни да положи заклетву пред Народном скупштином (односно Великом народном скупштином у Уставу Србије).

Предвиђене су и одредбе које регулишу шта ће се дешавати у случају да неки од намјесника, у току обављања своје дужности,

120 Овдје се може видјети утицај Октроисаног устава Краљевине Србије од 1901. године. У члану 21. је прописано: „Ако је у време смрти Краљеве престолонаследник малолетан, уставну краљевску власт вршиће до Његовог пунолетства, у име Његово, а у својству Краљевског Намесника, удова Краљица.” Устав Краљевине Србије, *Државна шћамјарија Краљевине Србије*, Београд 1901.

премине или буде спријечен да обавља своју дужност. По одредбама Устава Књажевине Црне Горе њега ће замијенити предсједник Државног савјета (члан 32), а по одредбама Устава Србије њега ће замијенити нови намјесник кога ће изабрати преостала два намјесника у договору са члановима Државног савјета (члан 16). Устав Србије ово питање много детаљније разрађује јер предвиђа да, уколико се један од намјесника разболи, а три љекара именована од стране чланова Државног савјета закључе да је болест таква да не може обављати своју функцију - остала два намјесника ће наставити да обављају своје дужности док трећи намјесник не оздрави. Такође, два намјесника могу пуноважно обављати функцију намјесништва и у случају да из пријекне потребе трећи намјесник мора да отпутује из земље. Међутим, он ће бити дужан да остави писмену изјаву да унапријед прихвата сваку одлуку коју донесу друга два намјесника.

Устав Књажевине Црне Горе предвиђа и случај када књаз премине, а књагиња у вријеме његове смрти буде трудна (члан 34). Тада ће, привремено, књажевску власт вршити: предсједник Министарског савјета, предсједник Државног савјета и предсједник Великог суда. Њима функције престају након што се књагиња породи, а након тога ће се приступити избору намјесника у складу са чланом 28. Устава.

У члану 10. Устава Србије од 1869. године прописано је да ће у овом случају власт вршити Министарски савет.

Када ће престати функција намјесницима у Уставу Црне Горе се не каже. У Уставу Србије у члану 18. се предвиђа да ће функција намјесницима престати када Књаз постане пунољетан. Аналогним тумачењем, а знајући природу намјесништва, може се закључити да се ова правна празнина у Уставу Црне Горе може попунити на исти начин.

4.2. Народна скупштина

Народна скупштина се први пут уводи Уставом од 1905. године. Прије тога у Црној Гори су постојали скупови који су подсећали на народне скупштине, али њихов дјелокруг није био одређен правним нормама већ обичајима.¹²¹

Сва црногорска племена су имала своје скупове, који су се називали „зборови”, а одлуке које су они доносили нијесу имале обавезујући карактер. Намјера уставотворца је била успостављање институције државне власти, односно уређење историјских скупова

121 Љ. Јокић, 107.

уставним нормама.¹²² И сам Устав у члану 41. став 2. каже за Народну скупштину: „Она замјењује: досадашње народне зборове, састанке и вијећа у Црној Гори”. Народно представништво се у Уставу назива Народна скупштина. Састав, избор и сједнице Народне скупштине регулисане су у другом дијелу Устава, у члановима 41–70, а дјелокруг њене власти у трећем дијелу у члановима 71–103.

4.2.1. Састав и сједнице Народне скупштине

Књаз има право сазивања Народне скупштине у редовни сазив сваке године на Лучиндан (18/31. октобра). Он такође одређује мјесто гдје ће се Народна скупштина састати, а може је сазвати и у ванредни сазив (члан 42).

Већ смо видјели да, поред права сазивања Скупштине, књаз има право и њеног распуштања.

И чин отварања скупштинског засиједања резервисан је за књаза (члан 65).

Из наведеног се види да је читав оквир скупштинског засиједања у рукама књаза: он сазива и отвара скупштинско засиједање, а такође има право распуштања Народне скупштине, што Народну скупштину ставља у подређен положај у односу на књаза.

Народна скупштина је једнодомно тијело. Састављена је од двије врсте посланика. Први су посланици који су изабрани од стране народа, а други су они који на мјесто посланика долазе на основу свог положаја и који се називају *вирилни*. Вирилни посланици су: митрополит црногорски, „арцибискуп барски и Примас српски”, муфтија црногорски, предсједник и чланови Државног савјета, предсједник Великог суда и предсједник Главне државне контроле, као и три бригадира које именује књаз (члан 45).

Само увођење вирилних посланика има бројне недостатке. Први недостатак је што осим од народа изабраних посланика у ред Народне скупштине улазе и они по положају. Ако је скупштина *народна*, онда у њој треба да се нађу само представници народа. Вирилни посланици то нијесу, већ на мјесто посланика долазе само због тога што заузимају одређени положај или имају наклоност владара. У монархији која први пут у својој историји уводи институт народног представништва јасан је разлог зашто се уводи и ова друга категорија посланика. Он лежи у томе да се књаз плашио да ће народ изабрати оне посланике који ће му бити опозиција, и по сваку цијену је желио да

122 Дражен Церовић, „Устројство државне власти по Уставу за Књажевину Црну Гору 1905. године”, Мијат Шуковић (ур.), *Устав за Књажевину Црну Гору у свом времену*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2005, 139–155.

има почетну предност прије сваког скупштинског сазива. Та почетна предност су били управо вирилни посланици, који су њему били потчињени.

И Народна скупштина Србије по одредбама Устава од 1869. године има категорију посланика који се за ту позицију именују од стране владе, а не бирају се од стране народа. На свака три посланика који је изабран од народа књаз је имао право да изабере једног свог, тако да је однос у скупштини био $\frac{3}{4}$ народних посланика (изабраних) и $\frac{1}{4}$ владиних. Разлоге због којих су уведени владини посланици Уставом Србије од 1869. године објашњава Слободан Јовановић, који каже да за народне посланике нијесу могли бити бирани ни чиновници ни адвокати,¹²³ а како су они били једини образовани људи у Србији – интелигенција није могла наћи своје мјесто у народном представништву. Замјена за интелигенцију су били управо владини посланици. Дакле била је пожељна интелигенција, али она која је била послушна влади.¹²⁴

Сви посланици су имали мандат у трајању од четири године. По одредбама Устава Србије од 1869. године мандат посланика траје три године.

По одредбама Устава Књажевине Црне Горе избори за народне посланике су непосредни. Гласање се вршило лично у капетанији или вароши у којој је бирач уписан. И капетаније и вароши су давале по једног посланика. Устав није прописао начин гласања, односно да ли је оно јавно или тајно. У пракси је оно било јавно. У литератури се оправдава овако недемократско решење на начин што се тврди да је тајно гласање било увреда за Црногорце, јер су они сматрали да је скривање свога мишљења срамотно.¹²⁵

Сваки црногорски држављанин који је пунољетан имао је активно бирачко право, односно право да бира своје представнике без обзира на то колико плаћа дације (члан 48). Застанимо за тренутак на

123 Разлог због којег адвокати и чиновници нијесу могли ући у састав Скупштине, макар не изабрани од стране народа, лежао је у томе што је народ био незадовољан њиховим радом. Прије доношења Намесничког устава законодавну власт су дијелили књаз и Савет. У Савет су улазили прије свега чиновници и адвокати. У Никољском одбору, који је радио на изради Устава, говорило се о дводомом систему. Један дом би сачињавали посланици изабрани од народа, а други интелигенција. На Великој скупштини која је усвојила Устав није прихваћен предлог о дводомом систему, јер су посланици сматрали да законодавна власт треба да припадне њима, а не да је дијеле са чиновницима. Види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 62.

124 *Ibid.*, 62-63.

125 Љ. Јокић, 111.

овом мјесту и анализирајмо ову одредбу. У дијелу литературе се наводи како је ова одредба изузетно демократска и како је много напреднија чак и од оне у Уставу Србије од 1903. године, јер се за активно бирачко право не тражи имовински цензус.¹²⁶ У поменутом члану 48. Устава Књажевине Црне Горе се каже: „ (...) без обзира на то колико плаћа дације”, а у члану 179. Устава се каже: „ (...) општинске органе могу бирати само држављани који су плаћали дацију или порез”. Дакле, активно бирачко право јесте било ограничено плаћањем дације, али само за локалне изборе, док се за парламентарне изборе имовински цензус није тражио. За избор локалних органа власти Уставом није одређен износ пореза који мора бити плаћен. И у Уставу Србије од 1869. године је прописано да активно бирачко право имају пунољетни грађани Србије који плаћају порез, али се износ пореза ни овдје не наводи (члан 46).

Изборни систем је био већински. За народног посланика биће изабран онај који је добио апсолутну већину гласова у капетанији или вароши. Ако ниједан од кандидата не добије апсолутну већину, онда ће се одржати поновни избори између два кандидата који су остварили највећи број гласова у тој изборној јединици. Ако у другом кругу оба кандидата имају исти број гласова, представник те капетаније или вароши бираће се коцком.

Ако се установи да је избор посланика у некој изборној јединици био незаконит, или посланик премине, или поднесе оставку – тада се мора приступити новом избору посланика, а најдуже један мјесец након што је посланичко мјесто постало упражњено.

Народни посланици представљају цијели народ а не само оне који су их бирали, тако да они не могу добити никаква обавезна упутства од стране лица која су их изабрала.

У члану 49. Устава Књажевине Црне Горе таксативно се набраја која лица немају активно бирачко право, а то су лица која су: 1. осуђена на тамницу, док не поврате грађанска права; 2. која су осуђена за пријеступе на губитак грађанске части, за вријеме док траје та казна; 3. која су под стециштем; 4. која су под старатељством; 5. која су без допуштења црногорске власти ступила у службу стране државе.

Осим њих активно бирачко право (као и пасивно) немају активни официри, подофицири и војници стајаће војске.

Право гласа немају ни жене. Да жене немају активно бирачко право није ништа неуобичајено у Европи почетком XX вијека. Водеће земље Западне Европе су женама дозволиле да гласају тек након

126 Д. Церовић, 139–155.

Првог свјетског рата. Тако је у Енглеској право гласа за жене уведено тек 1918. године.¹²⁷ У Сједињеним Америчким Државама жене добијају право гласа XIX Уставним амандманом од 1919. године.¹²⁸ Осим Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, и у Русији је женама омогућено право гласа почетком XX вијека, конкретно 20. јула 1917. године.¹²⁹

Ко нема активно бирачко право не може имати ни пасивно. Активни официри, подофицири и војници стајаће војске не могу бити бирани за народне посланике. За народног посланика може бити изабран само онај ко има црногорско држављанство; ко има минимум тридесет година живота; ко стално живи у Црној Гори; ко ужива сва грађанска права; и ко плаћа минимум петнаест круна годишње на рачун пореза и дација (члан 53). По одредбама Устава Србије од 1869. године предвиђени су исти услови за пасивно бирачко право, с тим што износ годишњих пореза износи шест талира.

Сједнице Народне скупштине могу бити јавне или тајне. У начелу оне су увијек јавне, а тајне могу постати када то захтијева председник Скупштине, влада или 10 посланика (члан 68). Овдје постоји недореченост Устава, јер се каже да председник, влада или 10 посланика захтијевају претварање јавне сједнице у тајну, али се не каже да ли већина посланика треба да се изјасни за такав захтјев да би скупштинска сједница постала тајна.

И Устав Србије од 1869. предвиђа могућност тајне сједнице. Услови су слични: захтјев председника, министара или три члана Народне скупштине али, за разлику од црногорског, Устав Србије прописује да се за тај предлог мора изјаснити бар још четвртина присутних чланова како би одлука била пуноважна (члан 85).

Кворум постоји онда када је на сједници Скупштине присутно више од половине посланика (члан 69). Устав Србије од 1869. године предвиђа много већи кворум, који износи $\frac{3}{4}$ од укупног броја посланика који морају бити присутни на сједници да би Скупштина могла да доноси било какве одлуке (члан 82).

Да би неки предлог био усвојен за њега се морала изјаснити половина посланика плус један, а исту одредбу прописује и Устав Србије од 1869. године.

Посланици су гласали тако што су сједали и устајали. Изузетак је предвиђен када се гласа о избору председника Скупштине (тада

127 С. Аврамовић, В. Станимировић, 270.

128 *Ibid.*, 289.

129 Jad Adams, *Woman and the vote: World history*, Oxford University Press 2014, 259.

је гласање тајно) и када се бирају намјесници (поново је у питању тајно гласање).

На почетку засиједања Народна скупштина бира предсједника, потпредсједника и два секретара. Устав Књажества Србије предвиђа да књаз бира скупштинско руководство између шест кандидата које му Скупштина предложи (члан 53).

Дужина мандата предсједника Скупштине везана је за дужину трајања скупштинског сазива, дакле четири године.

За пуноважан избор предсједника Скупштине битно је да кандидат добије апсолутну већину гласова посланика. Ако ниједан кандидат није добио апсолутну већину, ићи ће се у други круг гласања. Ако и тада оба кандидата буду имала исти број гласова, аналогно избору посланика, предсједник Скупштине биће изабран коцком.

У надлежности предсједника Скупштине спадају: старање о одржавању реда у Скупштини; даје ријеч пријављеним говорницима; поставља питање у Народној скупштини о начину како ће се претресати и гласати о ономе о чему Народна скупштина расправља; оглашава резултате гласања и води бригу о изради скупштинских одлука.¹³⁰ Предсједник не може учествовати у скупштинским дебатама.

4.2.2. Надлежности Народне скупштине

4.2.2.1. Законодавна власт

Устав Књажевине Црне Горе прописује које су надлежности Народне скупштине.

Најзначајнија улога народног представништва јесте учествовање у доношењу закона. И то је једна од најважнијих новина које је увео Устав. До тада, законодавна власт је била искључиво у рукама владара.

Иако је Уставом загарантована законодавна власт Скупштине, она је није могла вршити самостално, већ је дијелила са књазом (члан 71). Штавише, књаз је био моћнији чинилац у погледу доношења закона од Скупштине

Устав каже: „Никакав закон не може бити без пристанка Народне скупштине: издат, укинут, намијењен или обавезно протумачен” (члан 73). Међутим, формални предлози закона могу проистећи само од владе (члан 78). (У земљама парламентарног система власти, без обзира да ли су монархије или републике, скупштине имају право законодавне иницијативе; и у овим системима владе могу предложити неки законски пропис, али у њима скупштини ово право није ускраћено.)

130 Љ. Јокић, 113–114.

На исти начин је и Устав Србије од 1869. године подијелио законодавну власт између књаза и Народне скупштине. Ни по одредбама Устава Србије – Скупштина није имала право законодавне иницијативе, већ је то право било искључиво намијењено влади.

Законодавни поступак, по одредбама Устава Књажевине Црне Горе, текао је на следећи начин. Прво је влада предлагала доношење одређеног закона. Након што председник Народне скупштине прими законски предлог, он га шаље надлежном скупштинском одбору на претресање. На сједницама одбора било је обавезно присуство министра или владиног повјереника, који су износили и бранили законски предлог. Након што се у скупштинском одбору оконча претрес, законски предлог се шаље на скупштинску сједницу. Прво је ријеч узимао извјестилац скупштинског одбора, након њега ријеч је добијао владин представник, и након његовог излагања могла је отпочети скупштинска расправа. Скупштинским засиједањима могли су присуствовати сви министри и они су имали право учешћа у дискусији, али нијесу имали право гласања за усвајање законског предлога. Посланици су имали право да захтијевају објашњења од чланова владе. Ипак, чланови владе су могли ускратити давање одговора из разлога: 1. ако би одговор био штетан по државне интересе, јер је у питању државна тајна или 2. ако би се таквим одговором наудило користима Црне Горе, јер је нешто саопштено прије времена (члан 86).

Закон је бивао усвојен ако се за њега изјасни половина од присутних посланика. Гласање је било јавно. Уколико предлог не добије потребну већину, влада више нема право подносити такав законски предлог истом скупштинском сазиву. Међутим, ако влада изврши неке измјене и допуне законског предлога, она га може упутити истом скупштинском сазиву на поновно усвајање. Исто прописује и Устав Србије од 1869. године у члану 62.

Скупштина је имала право измијенити или допунити законски предлог, али влада је имала право да повуче законски предлог све до тренутка док закон није коначно усвојен.

Мишљења смо да је ово било јако оружје у рукама владе. Уколико би увидјела да јој скупштинска расправа не иде у прилог и да нема већину за усвајање свог законског предлога, или да посланици уносе измјене и допуне које нијесу у њеном интересу, влада је могла свој предлог повући из скупштинске процедуре.

Усвојени закон морао је прогласити књаз. Ово је значило да се књазу даје право вета,¹³¹ што је још један показатељ надмоћи књаза у односу на Народну скупштину.

131 Љ. Јокић, 119.

Осим Народне скупштине, законе може доносити и сам књаз. Њему је ово право ускраћено у редовним приликама, али му се омогућава у ванредним. По члану 75. Устава Књажевине Црне Горе књаз има право да, на предлог Министарског савјета, изда наређење за заштиту земаљске безбједности, а таква наредба добија законску снагу. Када се састане Народна скупштина, пред њом се овакав закон само саопштава. Она не може ни накнадно, када се поново састане, овакав закон укинути.

И Устав Србије од 1869. године предвиђа могућност доношења закона у ванредним приликама. У члану 56. је прописано да у оваквим случајевима књаз има право издавати наредбе, на предлог министара, које ће имати законску снагу. За разлику од Устава Књажевине Црне Горе, у Уставу Књажевства Србије поменути чланом 56. прописано је да ће Скупштина, када се поново састане, имати право да одобри овакав закон.

Битна новина коју Устав Књажевине Црне Горе уноси јесте принцип законитости. У хијерархији правних аката Устав је највиши правни акт, а након њега слиједе међународни уговори који су ратификовани и закони који морају бити у сагласности са Уставом. Нижи правни акти од закона, као што су уредбе које доноси влада, морају бити у сагласности са законима, а индиректно и у сагласности са Уставом.¹³²

Чланом 74. Устава Књажевине Црне Горе, у ставу 2. прописано је да се приликом издавања наредби мора именовати закон на основу којег је издата наредба. Овакав принцип законитости постоји и у Уставу Србије од 1869. године у члану 55.

4.2.2.2. Буџетско право

У земљама парламентарне демократије – право да скупштина усваја буџет за једну календарску годину је један од најјачих механизма контроле владе. Буџетом влада предвиђа годишње приходе и расходе. Ако се скупштини ово право ускрати она остаје без ефикасне контроле над финансијама које води влада. Самим тим, влада је дужна да на крају фискалне године поднесе скупштини завршни рачун из којег ће се видјети какви су били приходи, а какви расходи за претходну годину.

Како Уставом Књажевине Црне Горе није уведен парламентарни систем, и само буџетско право било је непотпуно.

У члану 158. предвиђено је да Народна скупштина сваке године одобрава буџет, који вриједи само за годину дана. Буџет се подноси

132 Р. Марковић, 22-24.

на усвајање на самом почетку рада Народне скупштине, заједно са завршним рачуном за претходну годину (члан 159). (И данас у земљама парламентарне демократије предлог буџета проистиче из владе, а скупштина га усваја или одбацује.) По одредбама Устава Књажевине Црне Горе, Народна скупштина није могла у потпуности одбацити буџет који јој је влада предложила. У члану 91. ставу 2. прописано је да Скупштина може поједине суме смањити или их одбити, али без штете по државу.

Влада овакве приговоре испитује и оцјењује. Ако влада одбије овакве приговоре, шаље их на поновно одлучивање Скупштини. Ако Скупштина и други пут одбије овакав захтјев владе, онда се продужава претходни буџет и за следећу годину. Од услова се једино тражи да књаз изда наредбу коју ће премапотписати сви министри (члан 92).

На овакав начин влада је могла продужавати буџет сваке године све док не би добила онај који би јој у потпуности одговарао. Управо је у овоме крња улога Народне скупштине у погледу буџетских права.

У парламентарним режимима постоји још један механизам којим скупштине контролишу владе, а то је могућност скупштине да обори владу због неусвајања буџета. У члану 90. Устава Књажевине Црне Горе се каже: „Народна скупштина не може за одобрење буџета условљавати друге предмете, који с њим не стоје ни у каквој вези”. Ово је још једно битно ограничење које Црну Гору удаљава од парламентарног система власти.

У погледу финансијских права, без Народне скупштине се не може никакав порез, прирез или дација установити или измијенити (члан 77). Такође, без пристанка Народне скупштине не може се држава задужити (члан 93). Ипак, како то на већини мјеста у Уставу бива, за права којима се Скупштини дају широка овлашћења обавезно се уносе изузеци који ово основно право сужавају и у већини случајева обесмишљавају. У ставу 2. поменутог члана 93. књазу се даје могућност да се задужи до 200 хиљада круна без одобрења Скупштине. У ставу 3. књазу се даје могућност да у ванредним приликама из државне касе може исплатити новчану вриједност до 50 хиљада круна. Ставом 4. се у потпуности поништава генерално правило из става 1. јер се каже да ће влада следећој Народној скупштини само изложити узроке због којих се приступило оваквим мјерама, а да Скупштина нема право да овакве издатке одбаци.

Намеснички устав, у члановима 63–66, на истовјетан начин регулише буџетска права Народне скупштине. Од самог усвајања буџета, преко тога да се буџет не може у потпуности одбацити, па преко пос-

тупка поновног расправљања о стварима које је Скупштина одбацила, до могућности продужења буџета унедоглед – Устав Књажевине Црне Горе је у свему овоме вјерна копија свог узора који је написан 36 година прије њега.

4.2.2.3. Промјена Устава

Промјена устава се најчешће додјељује законодавцу, али је поступак за промјену устава знатно компликованији од поступка доношења закона.¹³³

Дијелећи уставе према томе да ли се мијењају лакшим или тежим путем постоји подјела на меке и чврсте уставе.

Устав Књажевине Црне Горе од 1905. године, као и Устав Књажества Србије од 1869. године, спадају у ред чврстих устава јер је начин њихове промјене био изузетно компликован.

Чланом 218. Никољданског устава, којим почиње петнаести дио Устава, прописано је да се Устав не може обуставити ни у цјелини ни у појединим дјеловима, али се следећим чланом (219) предвиђа могућност његове измјене. Поступак предвиђен чланом 219. је веома сложен.

Како књаз и Народна Скупштина дијеле законодавну власт, предлог промјене Устава може потећи од оба органа власти. У предлогу за промјену појединог дијела Устава јасно се морају навести одредбе које се желе промијенити.

У дијелу који се бави промјеном Устава (чланови 218–220) нијесу прописана никаква ограничења у погледу његове промјене.

За предлог уставне промјене захтијевала се двотрећинска већина од присутних посланика (члан 220). Већ овом одредбом се види да је уставна промјена много компликованија од промјене обичног закона. Осим тога, отежавајућа околност приликом уставне ревизије представља и чињеница да за овакав предлог морају гласати још два заустопна скупштинска сазива, дакле укупно три.

Овакав поступак уставне промјене сврстава Никољдански устав у категорију чврстих устава.

Што се тиче ревизије устава, она се помиње још само у једном члану и то у оном дијелу Устава који се односи на намјесништво. Чланом 31. је прописано да се промјена Устава не може вршити за вријеме књажевог малољетства.

Ревизија Намесничког устава прописана је у једном члану (131) који садржи три става.

133 Р. Марковић, 55–56.

У првом ставу се констатује исто оно што се констатује и у Никољданском уставу – да право подношења предлога за промјену Устава припада равноправно и књазу и Народној скупштини.

У другом ставу члана 131. Намесничког устава прописано је да ће предлог бити усвојен ако се за њега изјасни двије трећине присутних посланика. За такву одлуку морају се изјаснити и будућа два скупштинска сазива. Дакле, поступак истовјетан оном из Никољданског устава.

За разлику од Никољданског устава, Намеснички устав прописује још једну фазу у поступку уставне ревизије. Након што се испуне сви, ионако претешки, услови долази се пред Велику народну скупштину, која ће се изјаснити у коначном да ли предложене измјене прихвата или не. Уз све ово тражи се и књажево потврђивање промјена. Дакле, књазу се давало и право вета на промјену Устава.¹³⁴

Устав Књажевине Црне Горе није увео институт Велике народне скупштине. У Србији је Велика народна скупштина први пут уведена Намесничким уставом. Године 1858, након повратка династије Обреновић на власт, поставило се питање промјене тзв. Турског устава од 1838. године. Устав од 1838. године Србији је „дарован” од стране Порте. Како је промјена устава компликованија од промјене обичног закона, поставило се питање ко ће донијети нови устав. До Устава од 1869. године у Србији је донесено више основних закона који су у потпуности промијенили суштину Турског устава. Ипак, како је још раније уочено да треба направити разлику у поступку доношења обичних и органских или уставних закона то се морало наћи решење како ће се доносити органски закони, и у крајњем како ће доћи до промјене самог Устава. Решење је било увођење Велике народне скупштине.¹³⁵

Једна од карактеристика Велике народне скупштине је што у њу нијесу могли ући владини посланици, већ су сви посланици бирани искључиво од стране народа.¹³⁶ Можда је то један од разлога зашто у Никољдански устав није уведена Велика народна скупштина.

134 Иначе, Намеснички устав је донесен у поступку који је био препун формалних недостатака. По параграфу 14. Закона о Народној скупштини никаква уставна промјена није могла да се изврши за вријеме књажевог малољетства. Како је књаз Милан тада био малољетан, Намјесништво је погазило ову одредбу Закона о Народној скупштини и ипак донијело Устав. Види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 56.

135 Слободан Јовановић, *Велика Народна Скупштина*, Штампарија Светозара Николића, Београд 1900, 7–9.

136 *Ibid.*, 26.

4.3. Министарски савјет

4.3.1. О министирима и Министарском савјету

Члановима 104–117. Никољданског устава уређени су избор, положај, смјена и одговорност министара.

Већ у првом члану овога дијела Устава прописано је да министре поставља и разрјешава књаз.

У земљама које имају парламентарни систем власти министре не поставља монарх (или предсједник државе, уколико говоримо о државама републиканског уређења) већ их бира парламент. Јасно је да Никољдански устав није увео парламентарну већ чиновничку владу, исту онакву каква је постојала и у Намесничком уставу.¹³⁷

На челу једног ресора државне управе стајао је министар. Сви министри су сачињавали Министарски савјет. На челу Министарског савјета стајао је један од министара као његов предсједник. Њега је именовао књаз (члан 106). Министри су дужни да положи заклетву књазу и да се придржавају Устава и закона (члан 107).

Иако је књаз био водећа фигура, за своје одлуке морао је имати премапотпис надлежног министра (члан 108). Ово је посредно ограничење књажеве власти. Како књаз не може бити одговоран за дјела која учини (ни политички ни кривично), неко је умјесто њега морао сносити одговорност. То су били министри. Уколико министар сматра да не треба да премапотпише неки акт, из разлога што он због њега може бити гоњен, имао је право да то одбије. Ако би одбио да потпише неки акт, такав акт не би могао да ступи на снагу.

Никољданским уставом није предвиђен број министара, већ је њихов број, као и ресори који ће бити у саставу Министарског савјета, зависио од воље књаза. У првој влади образованој након доношења Устава било је седам министарстава: Министарство за унутрашње послове, Министарство за спољне послове, Министарство правде, Министарство црквених послова и просвјете, Министарство финансија, Војно министарство и Министарство народне привреде и грађевина.¹³⁸

Поставља се питање: да ли су министри могли бити и народни посланици? У самом Уставу немамо одредбу која решава ово питање, али тумачећи члан 81. Устава, у којем се каже да министри и владини

137 Слободан Јовановић каже да „по Уставу из 1869. министри су требали да буду бирократе а не парламентарци”. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 63. Путем аналогije, ове ријечи Слободана Јовановића везане за Намеснички устав могу се примијенити и на Никољдански устав.

138 Љ. Јокић, 129.

повјереници не могу гласати у Народној скупштини ако нијесу истовремено и посланици - може се закључити да су министри могли да обављају, упоредо са својом министарском дужношћу, и дужност народних посланика.

По одредбама Намесничког устава министри нијесу могли бити истовремено и народни посланици.¹³⁹

4.3.2. Министарска одговорност

Одговорност министара може бити двојака. Први облик министарске одговорности јесте кривична одговорност, а други облик министарске одговорности је политичка.

Разлика је у томе што код кривичне одговорности министри могу бити оптужени уколико учине неко дјело које се гони по службеној дужности, а које је везано за обављање њихове функције.

Политичка одговорност не произилази из неке противзаконите радње министара, већ то значи да министар, уколико изгуби подршку парламентарне већине (у земљама парламентарног система власти) мора одступити са своје дужности.

У члану 108. став 1. Никољданског устава прописано је да су министри одговорни књазу и Народној скупштини за своја службена дјела. Ријеч је о кривичној, а не политичкој одговорности.

Даље, у члану 111. таксативно се набрајају случајеви када министар може бити кривично гоњен. То су следећи случајеви: 1. када учини издају према књазу или земљи; 2. када повриједи Устав; 3. када прими мито; 4. када оштети државу из користољубља и 5. када повриједи законе у случајевима које прописује Закон о министарској одговорности.

Законом о министарској одговорности предвиђени су следећи случајеви када министар може бити кривично гоњен: 1. када министар подручним властима изда наредбу да повриједе одредбе изборног закона којима је обезбијеђена слобода бирачког права; 2. када министар злоупотребом своје власти спријечи вршење закона или законодавних решења или извршења судских пресуда, ако је тим неизвршењем нанесена штета државним интересима; 3. када је министар злонамјерно поднио лажни извјештај књазу или Народној скупштини, због чега је дошло до доношења законодавих одлука штетних по државу.

Чланом 112. Никољданског устава прописано је да министра може оптужити књаз или Народна скупштина. Ако га оптужује

139 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 63.

књаз, предсједник Министарског савјета биће дужан да поднесе оптужницу Народној скупштини; а ако га оптужује Народна скупштина, оптужницу мора потписати најмање једна трећина народних посланика. Скупштина и књаз имају право да подигну оптужницу против окривљеног министра најдуже пет година након учињеног кривичног дјела, у супротном његово гоњење застаријева (члан 113).

Намесничким уставом су прописана иста кривична дјела за која министар може бити оптужен. Чланом 102. предвиђено је да министра може оптужити Народна скупштина, и да оптужницу мора потписати најмање 20 посланика. О томе да ли књаз може оптужити министра Намеснички устав ништа не говори, али Законом о министарској одговорности од 1870. године прописано је да министра може оптужити и књаз.¹⁴⁰

По одредбама Никољданског устава да би министар могао бити „стављен под суд” потребно је да се изјасни најмање двије трећине присутних посланика (члан 114). Исто прописује и члан 103. Намесничког устава.

Када дође до покретања судског поступка против окривљеног министра, за тај случај се образује посебан „Државни суд” састављен од чланова Државног савјета и чланова Великог суда (члан 115. Никољданског устава). Осуђеног министра књаз не може помиловати, а не може прекинути ни истрагу која се повела против тог министра. Изузетак је предвиђен ако Народна скупштина предложи прекид истраге (члан 116).

И Намеснички устав у члану 104. каже да ће окривљеном министру судити Државни суд, али не прописује састав тог суда. Састав овог специјалног суда или суда специјалне намјене, а та намјена је суђење оптуженом министру, регулисао је Закон о министраској одговорности Србије од 1870. године. У њему је предвиђено да ће Државни суд имати двадесет чланова, а да ће се чланови бирати коцком између судија Касационог и Апелационог суда и чланова Народне скупштине.¹⁴¹

Политичка одговорност министара по одредбама Никољданског устава постоји само пред монархом, а не и пред народним представништвом. Овај облик министарске одговорности прописан је чланом 104. Устава, у коме се каже да књаз поставља и разрјешава министре. Већ раније смо нагласили да су сви министри „стајали под Књазом”.

О томе да ли министри одговарају пред Скупштином, Никољдански устав не говори ни ријеч.

140 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 67.

141 *Ibid.*

Тумачећи одредбе Устава, јасно је да књаз није морао водити рачуна о расположењу Скупштине приликом постављања или разрешења министара. У земљама парламентарног система власти ово је немогуће. У таквим земљама министри су политичке личности које бира скупштинска већина и који за свој рад одговарају парламенту, а не шефу државе. Уколико министар изгуби повјерење шефа државе то не значи да ће морати да отступи са свог министарског мјеста; али ако изгуби повјерење парламента, он аутоматски није више министар.

Из овога јасно произилази због чега књаз Никола није желио устав који предвиђа парламентарни систем. Да се увео такав систем власти министри не би били његови чиновници, већ политичке личности које бира и разрјешава парламент и који за свој рад одговарају парламенту, а не њему.

Иако није уведена политичка одговорност министара (према Народној скупштини), овиме је учињен корак напријед. Корак напријед јер се установила каква-таква одговорност министара, па била она „само” кривична.

4.4. Судска грана власти

Никољдански устав смјешта материју која се односи на судску грану власти у осми дио свог текста.

Чланом 142. Устава, којим почиње дио Устава који се односи на судску грану власти, каже се да је судска власт независна. Већ на почетку овог дијела Устава уводи се демократски систем подјеле власти, у којем судска грана власти има независан положај у односу на друге двије гране власти.

Правда се изрицала у име књаза (члан 142. став 2). Ова одредба је била у складу са оновременим европским стандардима, као и у складу са монархијским обликом уређења.¹⁴²

У члану 143. Устава прописано је који судови постоје на територији Црне Горе, а то су: капетански судови, обласни судови и Велики суд. У односу на Закон о устројству судова од 1902. године уводи се само једна новина, а то је да Устав не предвиђа сеоске кметове као примирителне судије. Највјероватнији разлог због којег се прибјегло укидању кмета као примирителног судије јесте жеља за професионализациом судске власти.¹⁴³ Ипак, ова правна празнина из Устава попуњена је Законом о устројству судова од 1910. године, који поно-

142 М. Шуковић, 207.

143 Младен Вукчевић, *Судска власт у нововјековној држави Црној Гори до 1914. године*, SARS, Подгорица 2006, 195.

во помиње сеоске кметове као примирителне судије.¹⁴⁴ У варошима, првостепену судску власт ће вршити општински судови (члан 144).

У члану 145. долази до противурјечности са чланом 142. Подсјећања ради, чланом 142. је прописано да је судство независно. У члану 145. се каже да све судије поставља књаз. Поставља се питање: како ће судије независно вршити власт и изрицати правду ако њих поставља шеф државе? Одговор се даје сам од себе: веома тешко. Ако један орган власти (у овом случају књаз) има право да постави односно изабере други орган власти (у овом случају судије) јасно је да онај ко поставља има много већу моћ од онога који је постављен. У таквом односу снага не може се говорити ни о равноправности, а камоли о независности судија.¹⁴⁵

Овакав однос снага покушава се ублажити другим ставом овог члана, који прописује да се судије не могу премјештати, отпуштати или пензионисати осим по Закону о судијама. Већ смо видјели да је књаз у области законодавства моћнији орган од Народне скупштине, па самим тим ће увијек моћи да издејствује да се донесе закон који би му омогућио несметано отпуштање, премјештање или пензионисање судија. Чак и када би Скупштина имала већу моћ у доношењу одлука у односу на шефа државе, то би било неспојиво са независношћу судске гране власти.

На овај начин се покушало увести начело независности судства, поготово у односу на извршну власт, али анализирајући члан 145. увиђамо да судска независност није била потпуна.

У доношењу својих пресуда судије су дужне да се држе слова закона, односно да „суде по законима земаљским” (члан 146). Јасно је да се овим установљава начело законитости у раду судова. Начело законитости уводи се са још два члана: чланом 148. којим се забрањује увођење нових судова, осим путем закона, и чланом 151.

144 *Ibid.*, 204.

145 У Уставу Краљевине Србије од 1903. године такође је прописано да све судије именује краљ, али у ставу другом истог члана је прописано да он предједнике првостепених судова може изабрати само са листе коју су предложили Касациони и Апелациони суд; предједнике и чланове Касационог и Апелационог суда може изабрати само са листе коју су предложили Државни савјет и Касациони суд (став трећи); судије првостепених судова краљ може изабрати са листе коју предлаже министар правде са предједницима Касационог и Апелационог суда (став пети). Уз све то, број кандидата на листама мора бити два пута већи од броја упражњених мјеста. Ова околност говори у прилог томе да књаз Никола није желио да поставља судије у складу са оновременим европским стандардима парламентарне демократије, већ да је за себе задржао моћ постављања судија без било какве сарадње са другим органима власти. Овакво стање је карактеристично за апсолутистичке, али не и за парламентарне монархије.

којим се прописује да се у свакој пресуди и сваком решењу које доноси суд морају навести законске одредбе на основу којих је таква одлука донијета.

Начело забране ретроактивности је прописано у члану 147. Начело забране ретроактивности значи да никаква измјена или допуна или доношење новог закона не могу утицати на раније стечена права.

Начело јавности суђења је прописано чланом 150. А изузетак постоји „ради морала или ради реда”.

Корак напријед у односу на дотадашње стање представља могућност оптуженог да сам изабере свог браниоца. Ако не би одредио свог браниоца, постављан му је бранилац по службеној дужности (члан 152). Овим је оптуженим грађанима стајала на располагању могућност да ангажују адвоката који би штитио њихова права. На овај начин су у правни живот први пут уведени адвокати као јемци да ће судски спор, а у коначноме и пресуда, бити објективни. Прије доношења Никољданског устава у Црној Гори није постојала функција адвоката. Заступање странака у спору имало је племенске карактеристике. Странку је најчешће заступао неки од сродника који је био вичан бесједништву, а велики значај је имала припадност братству из којег је „заступник” долазио.¹⁴⁶

Члановима 153. и 154. предвиђа се забрана крвним сродницима да буду чланови истог суда. Сродство се рачунало у правој линији до било ког кољена. У побочној линији до четвртог кољена (осми степен сродства), а по тазбинском сродству до другог кољена (четврти степен сродства) (члан 153). Мишљења смо да је ова одредба уведена из разлога што је Црна Гора тада бројала једва 320 хиљада становника, па су становници исте општине или капетаније имали веома блиске везе због племенског начина живота у којем су живјели до тада. Када би се изузеће судија због крвног сродства ублажило, тешко да би могло доћи до објективног суђења.

Да би неко постао судија морао је испуњавати све услове које испуњава лице које ради у државној служби и још неке додатне услове. Један од услова је био завршен правни факултет. У обласним судовима судија може бити онај који је навршио 25 година живота и радио двије године у судској струци. У Великом суду, судија је могао бити онај који је навршио 30 година живота. За предсједнике обласних судова тражило се да су судили најмање четири године у обласном суду, или да су били секретари Министарства правде или Великог суда. За предсједника Великог суда тражило се да је судио најмање шест година као судија обласног суда (члан 154).

¹⁴⁶ *Ibid.*, 206.

Уставотворцу је било јасно да је веома тешко попунити судове са судијама који испуњавају горе наведене услове, па је у члану 221. Устава прописао да ће се судови попуњавати и мимо ових услова, али да ће овакво стање моћи да траје до краја друге скупштинске периоде. Ако се узме у обзир да једна скупштинска периода, односно за-сиједање, траје најдуже четири године, овакво стање је имало да се ријеша до 1911. године. Власт је злоупотребљавала ову могућност. За судије су постављана лица која не само да нијесу завршила правни факултет, већ нијесу имала ни завршену средњу школу. Са друге стране, тада је у Црној гори било дипломираних правника, али су они због свог опозиционог дјеловања морали да се баве адвокатуром.¹⁴⁷

Што се тиче Намесничког устава, његова садржина је веома слична.

Чланом 108. Намесничког устава предвиђа се вишестепеност судова, али се не прописује који су то судови.

И у Намесничком уставу, који је био узор Никољданском, прописано је да се правда изриче у књажево име, а такође је прописано (у истом члану) да су судови независни и да не стоје под било каквом влашћу осим под влашћу закона (члан 109). Овим се прописује начело законитости. У следећем члану (110) јасно је извршена подјела власти. Никаква друга власт не може вршити судску власт, а ни судска власт не може вршити ниједну другу грану власти. У погледу крвног сродства, а везано за рад у истом суду, нижи су степени него у Никољданском уставу: не могу бити судије у истом суду лица било ког степена праве линије крвног сродства, лица до четвртог степена побочног сродства и лица до другог степена тазбинског сродства. Ни по одредбама Намесничког устава судије нижих судова не могу бити лица која нијесу навршила 25 година живота, а судије виших судова не могу бити лица која нијесу навршила 30 година живота. Устав не предвиђа, за разлику од Никољданског, да судије морају имати завршен правни факултет. Мишљења смо да Намеснички устав не тражи завршен правни факултет за судије из разлога што је у Србији, у вријеме доношења Устава, било мало правнички школованих људи. Судија неправник је био стандард у друштву у коме се судило по здравом разуму. Такви људи су у потпуности могли да одговоре захтјевима који су пред њих долазили.¹⁴⁸ Тек је Законом о судијама од 1881. године предвиђено да кандидат за судију мора имати завршен правни факултет.¹⁴⁹ Уставописац Намесничког устава је правилно разумио ситуацију са недостатком правнички образованог кадра,

147 Љ. Јокић, 141.

148 З. С. Мирковић, 188.

149 *Ibid.*

па је ова норма изостала у Намесничком уставу. Како је већ речено, иако у Црној Гори 1905. године није било довољно школованог кадра уставописац је предвидио да судије морају имати завршен правни факултет; одмах након усвајања Устава јасно је било да је овакву норму немогуће спровести у живот, па се одлучило да се сачека све до 1911. године како би ова норма могла да заживи.

Као битне разлике ваља истаћи да Намеснички устав при изрицању правде предвиђа судијско вијеће од три члана (члан 114) што не постоји у одредбама Никољданског устава, али у следећем ставу овог члана Намеснички устав каже да спорове мање вриједности суди судија појединац (члан 144. став два). Још једна разлика је та што Намеснички устав предвиђа поротни начин суђења за кривична дјела: разбојништва, опасне крађе и паљевине (члан 117). Након усвајања Закона о кривичном поступку из 1865. године, власти у Србији су увидјеле да због доказне теорије преступници често избјегавају казне. Судија није могао на основу слободног судијског увјерења да донесе пресуду чак и ако је било очигледно да је оптужени крив. Начин на који су власти у Србији ријешиле овај проблем био је увођење пороте. Примарни разлог због којег је порота уведена јесте остварење праведности у судском поступку. Из ових разлога порота је нашла своје мјесто и у Намесничком уставу од 1869. године.¹⁵⁰ Црна Гора у вријеме доношења свог првог устава није још увијек дошла до оваквог степена правног развитка.¹⁵¹ Реформе кривичног поступка дошле су пет година након доношења Никољданског устава, када је 1910. године изгласан Законик о поступку судском у казним дјелима. Овај законски текст је био вјерна копија Законика о кривичном поступку који је донесен у Србији 1865. године.¹⁵²

5. ЗАКЉУЧАК

СТИЦАЊЕ ПОТПУНЕ НЕЗАВИСНОСТИ, ПОЈАЧАН ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ, ПРОДОР ДЕМОКРАТСКИХ ИДЕЈА КОЈЕ СУ ДОЛАЗИЛЕ ИЗ СРБИЈЕ НАКОН МАЈСКОГ ПРЕВРАТА 1903. ГОДИНЕ – ЈАСНО СУ СТАВИЛИ ДО ЗНАЊА ДА ЈЕ САМОДРЖАВЉУ КЊАЗА НИКОЛЕ ПЕТРОВИЋА ДОШАО КРАЈ.

Књаз Никола није имао излаза из овакве ситуације, морао је да попусти и да донесе Устав.

Први црногорски устав био је октроисан. Октроисани начин доношења устава није нека специфична карактеристика Црне Горе,

150 З. С. Мирковић, 181.

151 М. Шуковић, 207.

152 З. С. Мирковић, 214.

њега познају и друге монархије. Рецимо унук књаза Николе, југословенски краљ Александар Карађорђевић, 1931. године је октроисао Устав Краљевини Југославији. Тако да се о квалитету неког устава не може говорити на основу начина доношења.

Црногорски владар није хтио доношење устава, сматрао је да Црна Гора треба да остане оно што је и до тада била, патријархална монархија са њиме на челу, и без ограничења његове власти. Али друштвене околности су биле јаче од његове тежње за очувањем апостулистичке монархије.

По одредбама Никољданског устава књаз је једино био ограничен Народном скупштином, и то на начин што је са њом дијелио законодавну власт. Истина, овиме се мијења дотадашње безуставно стање и народном представништву се даје право доношења закона. Да ли је законодавна власт била у потпуности предата у руке Народној скупштини већ смо видјели. Иако има право да доноси законе, она нема право да их предлаже. То право припада једино влади. Осим тога књаз има право да распусти Народну скупштину, што њу ставља у подређен положај према њему. А у крајњем, Никољански устав омогућава књазу вето на све скупштинске одлуке, јер ниједан закон не може ступити на снагу ако га књаз не потврди. Када се на све ово додају и вирилни посланици, које није бирао народ већ су на функцију посланика долазили по положају, и по правилу морали су имати симпатије књаза – јасно је да се књаз Никола свим расположивим средствима трудио да онемогући опозиционо дјеловање у Народној скупштини или да га сведе на најмању могућу мјеру.

Никољдански устав није увео ни парламентарни систем власти. Влада се није бирала од стране скупштинске већине, већ ју је именовао књаз. Влада није одговарала Скупштини за свој начин вођења политике, већ само књазу. Скупштина није могла покренути поступак разрјешења владе или појединог министра. Дакле, влада није била политичко тијело произишло из воље већине у Народној скупштини – па индиректно проистекло из воље народа који је бирао народне посланике, који би пак бирали владу – већ је влада била једно чиновничко тијело, одговорно једино књазу.

Судској грани власти је дата начелна независност, али смо видјели да су судије биране од стране књаза што, опет, судије доводи у подређен положај књажевом ауторитету.

Ако се уз све ово узме у обзир и то да је у Никољданском уставу титула монарха у Црној Гори била „Књаз Господар”, јасно је о коликом напретку се ради. Господар је титула карактеристична за један патријархални и брђански менталитет, која није био својствена европским монархијама на почетку XX вијека.

Али колике год недостатке да је имао, Никољдаски устав је ипак значајан корак напријед у односу на дотадашње безуставно стање.

Какво год да је било народно представништво и колико год да је било потчињено књазу, путем непосредних избора у њега су могли ући опозициони представници. Коначно је могао да се чује глас опозиције у неком органу јавне власти, што је до тада било незамисливо.

Устав је пробудио критички начин размишљања код становника Црне Горе. Јасно је да књаз ово није желио, али Устав је сам од себе, без књажеве воље, наметнуо овакво стање ствари.

Минстарска одговорност уведена Уставом била је само кривичноправна али не и политичка – мада је и то био корак напријед у односу на стање када министри нијесу полагали никакве рачуне.

Устав је омогућио отварање политичког ринга у којем више није било могућности за одступање. Присталице књаза Николе су покушавале свим средствима да се изборе са надолазећим опозиционим врећем. Опозиција није тражила ништа друго до увођење демократских слобода и парламентарног начина управљања државом. Овакав недовољно развијен устав управо јој је то и омогућио.

Никољдаски устав од 1905. године, уз све горе наведено, био је вјерна копија Намесничког устава Књажества Србије од 1869. године.

Најјачи утицај се види у области дејлокруга Народне скупштине, а поготово у погледу законодавне власти.

У тексту наведене сличности, или негдје готово истовјетности, говоре о томе да је Намеснички устав и структурно и идејно био водиља црногорском уставописцу. Систем власти, надлежности народног представништва, врста министарске одговорности, чиновничка влада, у суштини подређеност свих друштвених чинилаца вољи књаза – јасно стављају до знања зашто је књаз Никола као узор за Устав Црне Горе из 1905. године узео управо Устав Кнежевине Србије из 1869. године, који је у Србији постао превазиђен и као такав постао дио правноисторијског истраживања.

Од првог устава у историји једне земље каква је била Црна Гора на почетку XX вијека можда се није ни могло очекивати више. Црна Гора је те 1905. године више личила на једну заосталу, апсолутистичку монархију него на уређену европску државу XX вијека. Натурални привредни односи, велика неписменост међу становништвом, неуређеност правног система, концентрација све три гране власти у рукама књаза, недостатак образоване и просвијећене интелектуалне елите – условили су да је и овакав устав, у суштини недемократски, био велики корак напријед за ондашњу Црну Гору.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

Чедомир Богићевић, Милован Шћепановић, Радомир Прелевић и Драган Радиновић (прир.), *На врелима црногорске усџавносџи*, Службени лист Републике Црне Горе, Подгорица 2002.

Глас Црногорца, бр. 43, 19. X 1904. године.

Глас Црногорца, бр. 42, 22. X 1905. године.

Државни архив Цетиње, Наредба о избору Народних Посланика, Министарство унутрашњих послова, фасцикла 24, бр. 4453, 21. X 1905. године.

Устав Књажевине Црне Горе из 1905. године, у: Момчило Вујосевић (прир.), *Црногорски усџави 1905–2005*, Службени лист Републике Црне Горе, Подгорица 2005.

Устав Књажества Србије из 1869. године, у: Нина Кршљанин, Урош Станковић (ур.), *150 џодина од доношења Усџава Србије из 1869 џодине*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2021.

Устав Краљевине Србије из 1901. године, *Државна шџамџарија Краљевине Србије*, Београд 1901.

Устав Краљевине Србије из 1903. године, *Државна шџамџарија Краљевине Србије*, Београд 1903.

ЛИТЕРАТУРА:

Невенка Богојевић-Глушчевић, „Устав Црне Горе из 1905. године у домаћој периодици (‘Политика’, ‘Хрватске новине’ и ‘Српска ријеч’)”, Мијат Шуковић (ур.), *Усџав за Књажевину Црну Гору од 1905. џодине у свом времену*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2005, 193–211.

Милош Врачар, „Устав Књажевине Црне Горе”, *Правни зборник* 3/1961, 63–91.

Гавро Вуковић, *Мемоари*, Обод, Цетиње 1996.

Лука Вукчевић, *Никољдански Усџав 1905. и џочеци усџавној живоџи у Црној Гори*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица 1996.

Младен Вукчевић, *Судска власџи у нововјековној држави Црној Гори до 1914. џодине*, SARS, Подгорица 2006.

Јован Ђоновић, *Усџавне и џолиџичке борбе у Црној Гори 1905–1910*, Издавачка књижара Косте Ј. Михајловића, Београд 1939.

Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државнојравна исџорија Јуџославије*, Издавачка кућа Драганић, Београд 1997.

Јагош Јовановић, *Исџорија Црне Горе*, ЦИД, Подгорица 2001.

- Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, Књижа прва, 1868–1878*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1926.
- Слободан Јовановић, *Велика Народна Скупштина: студија о уставојворној власти*, Штампарија Светозара Николића, Београд 1900.
- Љиљана Јокић, *Устав за Књажевину Црну Гору*, Правни факултет Универзитета Црне Горе, Подгорица 2005.
- Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2014.
- Нина Кршљанин, „Пре свега, Књаз? Анализа прве главе Устава из 1869. године”, у: Нина Кршљанин, Урош Станковић (ур), *150 година од доношења Устава Србије из 1869. године*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2021.
- Саво Марковић, *Општа историја права II*, Универзитет Медитеран, Подгорица 2013.
- Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2022.
- Зоран С. Мирковић, *Српска правна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017.
- Сима Аврамовић и Војислав Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2014.
- Симо Поповић, *Мемоари*, Издавачка кућа Цетиње, Цетиње 1995.
- Новица Ракочевић, „Први црногорски Устав”, *Историјски часопис*, књига XXIX-XXX, Београд 1983, 437-444.
- Дражен Церовић, „Устројство државне власти по Уставу за Књажевину Црну Гору 1905. године”, Мијат Шуковић (ур.), *Устав за Књажевину Црну Гору у свом времену*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2005, 139-156.
- Никола Шкерковић, *Црна Гора на освијку XX вијека*, Српска академија наука и уметности, Београд 1964.
- Мијат Шуковић, *Устав за Књажевину Црну Гору од 1905*, Побједа, Подгорица 1995.
- Jad Adams, *Woman and the vote: World history*, Oxford University Press 2014.

Mr Andrija B. MIROVIĆ*

THE ST. NIKOLSDAY CONSTITUTION, THE
INFLUENCE OF THE REGENCY CONSTITUTION
ON THE ORGANIZATION OF THE ORGANIZATION
OF GOVERNMENT

Summary

Montenegro entered the dawn of the 20th century without the highest legal act. Prince Nikola ruled for 45 years without a Constitution, as an absolutist ruler. His numerous contemporaries, among whom his friend Simo Popović stands out, testify that for a long time the prince opposed the transformation of his personal rule into a constitutional one. While Montenegro was a „warrior’s camp” where natural relations ruled and where the population was engaged exclusively in animal husbandry, and in addition Montenegrins waged constant wars for liberation from Ottoman rule, this state of affairs was to some extent justified. However, at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, after gaining independence at the Congress of Berlin, Montenegro became a country where capitalist relations developed, foreign capital penetrated, the population began to study in Belgrade, and Pečelbari (economic migrants) return from abroad bringing the ideas of freedom and democracy. These social forces, united with older senators who saw the prince as a backward ruler, started the struggle for the adoption of a constitution and the limitation of the prince’s power. On the Orthodox holiday of St. Nicholas, Prince Nikola decided to give the people the first constitution in the history of Montenegro, which is called Nicholas Day because of the date it was adopted. As a model for the St. Nicholas Constitution, the Serbian Regency Constitution, which was adopted at the session of the Great National Assembly in 1869, was taken. The reason why Prince Nikola took this constitution as a model, and not the much more liberal Constitution of Serbia from 1903, is multiple, and the main one is that Prince Nikola did not want the introduction of parliamentarism, but wanted a bureaucratic government subordinated only to him.

Keywords: *St. Nicholas day Constitution. – Regency Constitution. – Prince Nicholas. – Organization of Government.*

Рад приспео / Paper received: 18. 8. 2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 12. 9. 2024.

* The author is a doctoral student at the Faculty of Law of the University of Belgrade, andrija.mirovic@unimediterran.net.

This paper is adapted from the master thesis that was defended on 30.9.2024. at the Faculty of Law of the University of Belgrade.

СТУДЕНТСКИ ПРЕВОДИ

UDC: 94(439.2:497.5-89)

CERIF: H220, 230, H240, H271, H300

Милица Ж. КУРИЦА*

Л. В. БЕРЕЗИН, „ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ТРОЈЕДНЕ КРАЉЕВИНЕ И УГАРСКЕ”, ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА НАРОДНАГО ПРОСВЂЩЕНИЯ CLXVIX/1873

УВОД

Леонид Васиљевич Березин (*Леонид Васильевич Березин*) рођен је у Санкт Петербургу 1835. године. Ту је завршио гимназију и затим одсек за оријенталне језике Петербуршког универзитета, убрзо је послат у руски конзулат у Битољу као секретар и драгоман, а 1862. године постављен је на место вицеконзула у Риједи. Свега седам година касније, постаје конзул Краљевине Хрватске и Славоније.

Позиција конзула му олакшава марљиво сакупљање етнографских и статистичких података о локалним Словенима, које је и објављивао, што је крунисано књигом у 2 тома „Хрватска, Славонија и Далмација и Војна граница” (*Хорваџиия, Славония и Далмация и Военная љраница*). Сав тај труд му је донео ордене од влада Аустрије, Италије, Србије и Црне Горе.

Његови „Политички односи између Троједне краљевине и Угарске”, на свеобухватан начин приказују политичке, друштвене и административне односе на простору Хрватске и Славоније, обухватајући период од првобитне организације Словена и најранијих владара, па све до половине XIX века када је за хрватског бана једногласно изабран Јосиф Јелачић.

* Студенткиња треће године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду, kuridza.milica03@gmail.com

Хронолошки су приказане династије, сабори, интерни и екстерни конфликти, компликованост односа са папством, улога и утицај племића и страних сила на избор владара, као и промену савеза. Березин највећи акценат ставља на проблеме који су морили Троједну краљевину, на напоре које су владари улагали на одржавању њеног територијалног и политичког јединства, као и на изазове и спољашње претње са којима су се суочавали. Аутор истиче односе пре свега са Угарском, касније и Хабзбуршком монархијом, Турском, Венецијом, али и Босном.

Надаље, истражујући сложену политичку историју, говори о процесу интеграције Хрватске у хабзбуршке структуре и важности *Прајмајичне санкције*, али и убрзо, значајном смањењу самосталности и постепеном политичком слабљењу Троједне краљевине и њеном потискивању, као и слабљењу хрватске националне идентификације унутар Краљевине. Закључује тиме да је, поред свега, остала велика неспособност Угара да изграде неки дугорочнији систем и говори о коначном потпуном одвајању Хрвата од угарског утицаја.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ТРИЕДИНОГО КОРОЛЕВСТВА К ВЕНГРИИ¹

Древняя родовая организация Славян придала и самому административному их устройству особый отпечаток, вполне отличный от строя жизни остальных народов. Так у древних Славян вообще, и между прочим у Хорватов, семейство (породица) служило основанием общине, а община – жупанству (жупания), которое, в свою очередь, давало начало государству. Дом (кутя) выбирал своей главой (доматин или куте-господар или же куте-хазда) преимущественно того члена из семейств, живших в доме, который и хорошим своим поведением, и пониманием хозяйства снискал себе всеобщее уважение. Глава дома не был ограничен в своей власти, то-есть, не смел самопроизвольно действовать, но должен был сообразоваться с интересами и выгодами всего дома; в противном же случае был отставляем, и на его место уже выбирался другой. Главным условием домашней жизни было то, что семейства, связанная близкими узами родства, должны были жить вместе и суммы, заработанные их членами, шли в одну общую кассу, из коей уже производились расходы на содержание всего дома. Когда же вследствие размножения семейств, не находилось им помещения в старом доме, то пристраивали новые дома, и обыкновенно таким образом, что старый дом занимал средину площадки, вокруг которой строились новые дома. Так мало-по-малу из нескольких больших семейств (задруга) образовалось село.² Несколько сёл составило общину, которая управлялась старейшинами; несколько же общин составили уже собою жупанство, которое было вверено управлению жупана. Посреди села стоя-

1 Кроме личных моих наблюдений, источниками, при составлении настоящей статьи, служили мне следующие сочинения:

1. Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastiji (u Већу 1861 g.) д-ра Рачког
 2. Nase Pravice (u Zagrebu 1868 g.) г. Шулека
 3. Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen, von Fessler
- 2 Задруги послужили начальном делению Хорватского народа на племена, число коих было 12. Племена подразделялись на общины, состоявшихся из родственных семейств, что явствует из настоящих названий общин: Оршича, Цветковачи, Влашичи и т. д.

ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ТРОЈЕДНЕ
КРАЉЕВИНЕ И УГАРСКЕ¹
(Превод)

Древна родовска организација Словена оставила је и у њиховом административном устројству посебан траг, у потпуности различит од уређења живота других народа. Тако је код старих Словена уопште, између осталих и код Хрвата, задруга (породица) била основа за настанак сеоских заједница, а сеоска заједница – основа за жупу (жупанију), која је, затим, представљала зачетак државе. Укућани (кућа, дом) су бирали главу куће (домаћин или господар куће, или управо газда куће), првенствено оног од чланова породице, који живе у дому, који је и својим добрим понашањем и разумевањем домаћинства завредио опште уважавање. Глава куће био је ограничен у својој власти, то јест није смео да делује према сопственом нахођењу, већ је морао да се прилагођава интересима и користима целог дома; у супротном случају био би уклањан са функције и на његово место би се бирао други. Главни услов живота укућана било је то што су породице, повезане блиским родбинским везама, морале да живе заједно, и своте новца зарађене од стране њихових чланова, одлазиле су у једну заједничку касу, из које су већ даље распоређивани расходи за издржавање целог дома. Када због умножавања породица није више било места у старој кући, тада су се додавале нове куће, и то обично тако да је стара кућа заузимала средину плаца, а око ње су подизане нове. Тако се мало-по-мало од неколико великих породица (задруга) образовало село.² Неколико села је чинило општину,

1 Осим мојих личних запажања, као извори, при састављању овог чланка, служила су ми следећа дела:

1. Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije (у Већу 1861 г.) д-ра Рачког

2. Nase Pravice (у Zagrebu 1868 г.) г. Шулека

3. Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen, von Fessler

2 Задруге су послужиле почетној подели хрватског народа на племена, којих је било 12. Племена су се делила на општине, састављене од сродних породица, што се види из садашњих имена општина: Оршићи, Цветковићи, Влашићи итд.

ла липа; под него задруги выбирали доматина общины, старейшину, а жупанства–жупана (если народ бивал им доволен, то, по смерти его, выбирали в жупаны его сына, так что достоинство жупана становилось, наследственными в известном роде); под него же и судили виноватого, —наибольшим наказанием считалось, если его при-суждали к изгнанию из дома. Под липой выбирали и воеводу–в том случае если была опасность от вторжения неприятеля. Впрочем, по миновании опасности, воевода слагал с себя достоинство и при сем должен был отдать отчёт в своих действиях.

Внешние политические события не позволили византийскому императору Гераклию первом прийти на помощь Далмации, опустошаемой Аварами. Поэтому византийский император и поспешил обратиться к Хорватам, которые уже оставили древнюю свою родину, восточную часть нынешней Галиции, известную под именем Белой Хорватии, и населивши север Паннонии, успели прославиться свою воинскую доблесть в походах против Аваров. Так мы видим, что в начале седьмого столетия Хорвати, вытеснив Аваров из Далмации, заняли территорию, приблизительными границами коей служили с одной стороны–реки Сава, Вербас и Цетина, с другой же–восточные берега Адриатического моря, начиная от г. Ценгь (Сенья) и вплоть до г. Алмисса (Омишь). Хотя означенная территория и сделалась по-земельную их собственностью, все-таки, по силе договора, они признавали над собой власть Византии, которая могла бы быть вполне уподоблена власти нынешнего турецкого султана над придунайскими княжествами. Завоеванная Хорватами территория, которая стала известна под именем Далматинской Хорватии, получила ад-министративное устройство, основанное на народном начале. Дал-матинская Хорватия состояла из одного банства, которая составляли Лика, Крбава (на восток от Лики, где главное место Удбина) и Галка, и 11 жупанств: Ливно, Цетина, Имочка, Плива, Везента (на север от Яййе); Приморье (между Цетина и Крка), Брибирштина (между Крка и озеромь Каринь), Нинь (Нона), Сидрага (вблизи Зара-Веккиа), Нина (на р. Зерманя) и Книнь. Города же Рагуза (Дубровник), Трау (Трогирь), Зара (Задарь) и острова: Арбе (Рабь), Велья (Кркь) и Керсо (Осорь) остались в полной зависимости от византийских императоров. Как великий жупан, главный управитель всех 11 жупанств, так и бань, начальник банства, были выбираемы народом и непосред-ственно подчинены византийскому правительству. Каждый жупан для обсуждения вопросов, касающихся вверенного ему жупанства, приглашал к себе, смотря по надобности, старейшин и доматиновь, –такое собрание называлась–скупштиной. В свою очередь, и вели-кий жупан созывал к себе на совещания жупановь, старейшинь, до-матиновь уже всех жупанств, и это-то народное собрание тогда уже

којом су управљале старешине; неколико, пак, општина је већ чинило жупанију, чија управа је била поверена жупану. Усред села била је липа; испод ње задругари су бирали домаћина општине, старешину, а жупанства – жупана (уколико је народ био задовољан њиме, онда је, после његове смрти, бирао за жупана његовог сина, тако да је титула жупана постала наследна у одређеном роду); под њом су такође и судили окривљеном – највећом казном се сматрало уколико га осуде на протеривање из куће. Под липом су бирали и војводу – у случају да је постојала опасност од продора непријатеља. Међутим, када би опасност прошла војвода је напуштао ту функцију и морао је да положи рачуне за своје поступке.

Спољнополитички догађаји нису допустили византијском цару Ираклију I да притекне у помоћ Далмацији, опустошеној од стране Авара. Зато је византијски цар пожurio да се окрене Хрватима који су већ напустили своју прадомовину, источни део данашње Галиције, познату под именом Бела Хрватска, и који су, населивши север Паноније, успели да прославе своју војничку одважност у походима против Авара. Тако видимо да су на почетку седмог столећа Хрвати, протеравши Аваре из Далмације, заузели територију чије су приближне границе биле с једне стране – реке Сава, Врбас и Цетина, с друге пак – источне обале Јадранског мора, почевши од града Ценга (Сења) све до града Алмиса (Омиш). Премда је назначена територија постала њихова земљишна својина, и поред тога, на основу силе договора, признавали су врховну власт Византије, која би могла да се потпуно упореди са влашћу садашњег турског султана над дунавским кнежевинама. Територија коју су Хрвати освојили, а која је постала позната под именом Далматинска Хрватска, добила је административну структуру засновану на народном начелу. Далматинска Хрватска састојала се из једне бановине, коју су чиниле Лика, Крбава (источно од Лике, где је главно место Удбина) и Гацка и 11 жупанија: Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Везента (северно од Јајца); Приморје (између Цетине и Крке), Брибирштина (између Крке и Карина), Нин (Нона), Сидрага (у близини Зара Векија), Нина (на реци Зрмањи), и Книн. Градови, пак, Рагуза (Дубровник), Трау (Трогир), Зара (Задар) и острва: Арбе (Раб), Веља (Крк) и Керсо (Осор), остали су у потпуној зависности од византијских императора. Као и велики жупан, главни управитељ свих 11 жупанија, тако је и бан, челник бановине, био биран од стране народа, и непосредно су били потчињени византијској управи. Сваки жупан је за решавање питања која се тичу њему поверене жупе позивао код себе, зависно од потребе, старешине и домаћине, и такво окупљање се називало скупштина. На исти начин, велики жупан је позивао код себе на саветовање жу-

получало название Соборь. Из этого видно, что форма правления у Хорватов была вначале демократическая. Не известно, страсть ли к добыче, или какой-либо другие причины побудили Хорватов продвигаться далее на север, заняв при семь пространство земли между реками Дравой, Савой, с притоком Кульпой, и реку Арса (в Истрии). Страна эта, получившая название Посавской Хорватии, составляла самостоятельную провинцию, независимую от Далматинской Хорватии; впрочем, она приобрела административное устройство наподобие сей последней провинции.

В исходе VIII века, Франки покорили не только всю территорию Хорватов, но и вообще все владения Византийской империи в Далмации. По договору, заключённому с византийским императором Никифором, Карл Великий уступил ему приморскую часть Далмации, остальные же покорения земли составили собою графство и были преданы во власть графа Фриулского. Впрочем, Посавская и Далматинская Хорватия сохранила свое прежнее административное устройство.

Главной причиной легкого покорения Франками хорватских провинции послужило полное разобщение, отсутствие великой солидарности государственных и общественных отношений между Хорватами Посавскими и Далматинскими. Мысль о приятии формы монархическо-ограниченной, как единственное средство упрочить внешнее и внутреннее положение Хорватов, принадлежит великому жупану Далматинской Хорватии Порине, который, объявивший себя независимым князем и уставший приобрести под свою власть Посавскую Хорватию, провозгласил себя в 836. году хорватским князем (Dux Croatorum). Впрочем, по смерти его преемника Мойслава, Посавская Хорватия была покорена немецкими князьями. Таким образом, вторично пресеклась государственная связь между Хорватами Далматинскими и Посавскими, что и отразилось на самобытность существования самих Хорватов. В это время нападают на Далмацию Сарацины. Велики жупан Далматинской Хорватии – Домагой, вполне теперь изолированный, принуждён бить, по силе обстоятельства, искать себе помощи у византийского императора Василия I. Не лишним будет при сем заметить, что, по разделения церквей на восточную и западную, были весьма часто отправляемы из Рима миссионеры в Далмацию, с целью, без сомнения, упрочить, с одной стороны, влияние там Рима, с другой – подорвать значение Византии вдоль восточных берегов Адриатического моря.

Император Василий I, вместе со своим войском, поспешил отправиться в Далмацию и двух епископов для епархии: Спалатской (Сплетской) и Нинской (Нонской). Василий I, желая, без сомнения, еще более расположить в себя Далматинских Хорватов, дозволил их великому жупану – Седеславу, преемнику Домагоя, принять титул

пане, старешине, домаћине из свих жупа, и то народно окупљање је већ тада добило назив Сабор. Из овога се види да је облик владавине код Хрвата у почетку био демократски. Није познато јесу ли страст за пленом или некакви други разлози подстакли Хрвате да се померају даље на север, заузимајући при томе пространства међу рекама Дравом, Савом, са притоком Купом, и реком Арса (у Истри). Та земља, која је добила назив Посавска Хрватска, чинила је самосталну провинцију, независну од Далматинске Хрватске; међутим, стекла је административну структуру налик на ову последњу.

Крајем осмог века Франци су покорили не само целу хрватску територију, већ и уопште све поседе Византијског царства у Далмацији. Према договору закљученом са византијским царем Нићифором, Карло Велики му је уступио приморски део Далмације, док су преостале покорене земље формирале грофовију и прешле под власт грофа фриулског. Међутим, Посавска и Далматинска Хрватска сачувале су своје претходно административно уређење.

Као главни разлог лаког поковања хрватских провинција од стране Франака послужила је потпуна разједињеност, одсуство сваког вида солидарности у државним и друштвеним односима између посавских и далматинских Хрвата. Мисао о увођењу монархистичког ограниченог облика, као јединственог средства за ојачавање спољашњег и унутрашњег положаја Хрвата, припада великом жупану Далматинске Хрватске Порину, који је, прогласивши себе независним кнезом и успевши да добије под своју власт Посавску Хрватску, прогласио себе 836. године хрватским кнезом (*Dux Croatorum*). Међутим, после смрти његовог наследника Моислава немачки кнезови су покорили Посавску Хрватску. На тај начин је по други пут прекинута државна повезаност између далматинских и посавских Хрвата, што се и одразило на самобитно постојање самих Хрвата. У то време Сарацени нападају на Далмацију. Велики жупан Далматинске Хрватске Домагој, сада потпуно изолован, био је принуђен, стицајем околности, да тражи помоћ од византијског цара Василија I. Неће бити сувишно напоменути да су, после поделе цркве на источну и западну, веома често били слати мисионари из Рима у Далмацију, са циљем, без сумње, да се тамо појача утицај Рима, са једне стране, а са друге - да се пољуља значај Византије дуж источних обала Јадранског мора. Цар Василије I је, заједно са својом војском, пожурио да пошаље у Далмацију и два епископа за епархије: Спалатску (Спљетску) и Нинску (Нонску). Василије I, желећи, без сумње, да још више придобије далматинске Хрвате, дозволио је великом жупану Седеславу, Домагојевом наследнику, да узме титулу кнеза и да убира

князя и взывать с городов Спалато (Сплеть), Трау (Трогирь), Зара (Задарь) и с островов Керсо (Осорь), Венья (Кркь) и Арбе (Рабь) подати, незначительную часть коих, как знак зависимости означенных земель от империи, надлежало бы отправлять в Византию. Впрочем, означенные города хотя и платили подать Хорватам, но при всем том управлялись по своим муниципальными статутам.

По смерти Седеслава, религиозный вопрос не мало препятствовал развитию государственной и общественной жизни у Хорватов. Римский миссионеры, не находя опасными для себя соперниками представителей православия в Далмации, успевали мало по малу готовить там почву для упрочения римского-католического учения. Они даже склонили на свою сторону Бранимира, преемника Седеслава, советуя ему объявить себя независимым князем и обещая защиту папы. Действительно, поддерживаемый папой Иоанном VIII, Бранимир провозгласил себя в 879 году независимым князем, согласившись при всем, в угоду папе, на назначение римского епископа в Нинскую епархию. Впрочем, подчинение Нинской епархии зависимости Рима не прошло без кровопролития. Архиепископ спалатский, со всем епархиальным духовенством, остался, однако, верен православию.

Положение дел в Посавской Хорватии было весьма бедственное: местное население жило в постоянной вражде со своею немецкую властью; притом с 899 г. начали делать туда набеги Венгрии. Мутимир, преемник Бранимира, воспользовавшись бывшего там анархией, покорил 907 г. Посавскую Хорватию, и затем принял титул *Dei gratia dux Croatorum*, который ясно доказывает независимость и политическую самостоятельность Хорватского государства. Впрочем, таковое независимое положение хорватского князя продолжалось не долго: он подпадал то влиянию Рима, то Византий. Так, преемник Мутимира, Томислав, под влиянием Рима, созвал в 925 г. собор в Сплете, на котором было положено вывести из церковной службы язык славянский и заменить его латинским. Между тем внешняя события были мало благоприятны Хорватам: им приходилось воевать то с Сарацинами, то с Венецианцами, то с Болгарами. Много помогло Хорватам то, что теперь они составляли одно целое государство.

Народная династия королей хорватских начинается Держиславом, который в 999 г. был выбран князем хорватским. Он сумел округлить свои владения через покорение восточной части Славонии–Срема и узкой полосы земли вдоль Адриатического моря, начиная от Дубровника до устья реки Наренты (Неретва). С целью, без сомнения, еще более упрочить свою власть на означенной территории, не преминул он вступить в дружественные отношения с византийскими императорами–Василием и Константином которые прислали ему в 994 г. знаки королевского достоинства как-то: коро-

порез од градова Спалато (Сплет), Трау (Трогир), Зара (Задар) и острва Керсо (Осор), Веља (Крк) и Арбе (Раб); а незнатан део тих пореза, као знак зависности назначених територија од царства, требало је послати Византији. Међутим, поменути градови, иако су плаћали порез Хрватима, ипак су се, при свему томе, управљали према својим општинским статутима

После смрти Седеслава, религиозно питање је у великој мери ометало развој државног и друштвеног живота у Хрвата. Римски мисионари, не налазећи себи опасне супарнике у представницима православља у Далмацији, успевали су мало-помало да припремају терен за јачање римокатоличког учења. Чак су придобили на своју страну Бранимира, Седеславовог наследника, саветујући му да се прогласи независим кнезом и обећавајући му папину заштиту. Заиста, подржан од стране папе Јована VIII, Бранимир се прогласио за независног кнеза 879. године, пристајући, да угоди папи, на именовање римског епископа у Нинску епархију. Ипак, потчињавање Нинске епархије Риму није прошло без крвопролића. Архиепископ сплитски, са свим епархијским свештенством, остао је ипак веран православљу.

Ситуација у Посавској Хрватској била је веома тешка: локално становништво је живело у непрекидном непријатељству са својом немачком влашћу; притом, од 899. године почеле су да се дешавају најезде Мађара. Мутимир, Бранимиров наследник, искористивши анархију која је тамо постојала, покорио је 907. године Посавску Хрватску, и затим узео титулу *Dei gratia dux Croatorum*, што јасно доказује независност и политичку самосталност хрватске државе. Међутим, такав независан положај хрватског кнеза није дуго потрајао: потпадао је под утицај час Рима, час Византије. Тако је Мутимиров наследник Томислав, под утицајем Рима, сазвао 925. године сабор у Сплиту, на ком је одлучено да се избаци словенски језик из црквене службе и да се он замени латинским. Међутим, спољни догађаји нису били баш наклоњени Хрватима: морали су да ратују или са Сараценима, или са Млечанима или против Бугара. Хрватима је много помагало то што су они сада већ имали јединствену државу.

Народна династија хрватских краљева започиње Држиславом, који је 990. године изабран за хрватског кнеза. Он је успео да заокружи своје поседе путем покорвања источног дела Славоније – Срема и уског појаса земље дуж Јадранског мора, почевши од Дубровника до ушћа реке Наренте (Неретве). У циљу, без сумње, да још више ојача своју власт на назначеној територији, није пропустио да ступи у пријатељске односе са византијским царевима – Василијем и Константином, који су му 994. године послали ознаке краљевског

ну, скиптерь, державу и знамя; при том же, как бы в выражение ещё более к нему милости, они передали власти Держеслава некоторые далматинские города, признавшие до того времени власт Византии. Города эти, пользовавшиеся особыми льготами, опасалась утратить оныя, не хотели подчиниться власти Хорватов и искали себе помощь у Венецианцев. Эти последние покорили города Зару (Задарь), Трау (Трогирь), Спалато (Сплеть), Рагузу (Дубровникъ) и острова Керсо (Островь), Велья (Кркь), Арбе (Рабь) и Паго (Пагь); а затем дож венецианский принял титул *Dux Dalmatiae*. Хорватский король Пётр Крешимир IV (1054–1074) удачно вёл войну с Венецианцами, покривший часть владения, некогда принадлежавших Далмации; в 1067 г. принял он титул *Res Croatorum Dalmatinorumque*. Много обязаны папе за его вооруженное содействие во время войны с Венецианцами, Крешимир IV устроил две римский епархии—Биоградскую и Книнскую; а как язык славянский все-таки оставался языком церковном богослужений. В 1075 г. королём хорватским был единодушно избран бан хорватский Дмитрий Звонимирь (1075–1087), женатый на сестре венгерского короля Ладислава. Папа Григорий VII прислал ему знаки королевского достоинства с абатомъ Жебивопомъ, который и короновал его в г. Спалато, 9-го октября 1076 г., при чем Звонимир присягал за себя и за своих наследников в верности и послушании папе. Вскоре после коронации был созван сеймъ в г. Тнине, и здесь король подтвердил все права и привилегии, дарованный Хорватам его предшественников. Со времени Звонимира, папы начали прислать знаки королевского достоинства хорватским королям и через то самое усиливать свое значение в королевстве. Поддерживаемое кознями римско-католическаго духовенства, политическое разобщение между католиками Хорватами и православными Сербами начало сильно обозначаться.³ Со смертью сына Крешимира IV и преемника Звонимира—Степана II (1087–1090 г.) прекратилась династия народных королей.

Внутренняя и внешняя политическая события много влияли и на расширение или сужение границ Хорватского—далматинского королевства. По прекращении династии Держислава, королевство это обнимало собую пространство от Адриатического моря до Дуная и от р. Нарента до рр. Драва, Мура и Арса (Раша) в Истрии. Означеная

3 Римское учение, как видно, диаметрально противоположно духу славянской народности: в то время, как Хорваты, при политической своей самостоятельности, стали утрачивать народния начала, Сербы свято хранили их. Хорватские историки, которые мне лично знакомы, далеко не проникнуты иезуитскими началами. Поэтому мне странным кажется, почему они, в своих исторических наследованиях, проводят мнение, что Звонимир был первым хорватским королем. Не потому ли, что он первый получил знаки королевского достоинства из Рима, тогда как Держиславу они были присланы из Византий?

достојанства, а то су: круна, скиптар, златна кугла са крстом на врху и застава; притом још, како би му изразили још већу милост, предали су Држиславу у власт неколико далматинских градова који су до тада признавали византијску власт. Ти градови, који су уживали посебне повластице, плашећи се да их не изгубе, нису хтели да се потчине хрватској власти и тражили су помоћ од Млечана. Ови последњи су покорили градове Зару (Задар), Трау (Трогир), Спалато (Сплит), Рагузу (Дубровник) и острва Керсо (Осор), Веља (Крк), Арбе (Раб) и Паго (Паг); а затим је венецијански дужд узео титулу *Dux Dalmatiae*. Хрватски краљ Петар Крешимир IV (1054–1074) успешно је водио рат против Млечана, освојивши деоседа који су некада припадали Далмацији; 1064. године узео је титулу *Rex Croatorum Dalmatinorumque*. Захвалан папи за његову оружану помоћ током рата са Млечанима, Крешимир IV је основао две римске бискупије – Биоградску и Книнску; а пошто је словенски језик ипак остао црквени језик, упркос одлуци Сплитског сабора од 925. године, Крешимир IV је 1059. године сазвао други сабор у Сплиту, на којем је строго забрањено употребљавање словенског језика у црквеним богослужењима. Године 1075. једногласно је за хрватског краља изабран хрватски бан Дмитар Звонимир (1075–1087), ожењен сестром угарског краља Ладислава. Папа Гргур VII послао му је ознаке краљевског достојанства по опату Жебизону, који га је и крунисао у граду Сплиту 9. октобра 1076. године, при чему се Звонимир закleo на верност и послушност папи у своје име и у име својих наследника. Убрзо после крунисања сазван је сабор у г. Тинине, и ту је краљ потврдио сва права и привилегије које је његов претходник даровао Хрватима. Од Звонимировог времена, папе су кренуле да шаљу ознаке краљевског достојанства хрватским краљевима и тим путем да повећавају свој значај у краљевству. Подржавано сплеткама римокатоличког свештенства, политичко раздвајање између Хрвата католика и Срба православаца постајало је све израженије.³ Смрћу сина Крешимира IV и Звонимировог наследника Стјепана II (1087–1090) прекинула се династија народних краљева.

Унутрашњи и спољашњи политички догађаји много су утицали и на проширење или сужавање граница Хрватско-далматинског краљевства. По прекиду Држиславове династије, ово краљевство

3 Римско учење, као што се види, дијаметрално је супротно духу словенског народа: у то време, док су Хрвати, својом политичком самосталношћу, кренули да губе своја народна начела, Срби су их свето чували. Хрватски историчари које лично познајем далеко су од тога да су прожети језуитским принципима. Зато се мени чини чудним, на основу чега они, у својим историјским студијама, провлаче мишљење да је Звонимир био први хрватски краљ. Је ли то зато што је он први добио ознаке краљевског достојанства из Рима, док су Држиславу оне биле послате из Византије?

территория была разделена на семь банств, как это видно из одного исторического памятника XI века, где поименование семь банов: banus Croatiae, banus Bosniensis, banus Slavoniae, banus Pogegeae, banus Podramae, banus Albaniae и banus Srrmae. Настоящее административное разделение Триединого королевства на семь жупанств не имеет ли в основании это древнее его разделение на семь банств? Банства были разделение на жупанства, а эти, в свою очередь, –на общины, задруги. В иерархическом отношении, за баном следовали жупаны, которые имели 2-х помощников–поджупана и сатника, затем старейшины и т. д. Форма правления была монархическое-ограниченная; впрочем феодальное немецкое начала не мало содействовало тому, что демократизм стал уступать место аристократизму. Во главе управления стоял король. Хорватский престол был наследствен, хотя такое право наследственности скорее основывалось на обычае, получившем силу закона, чем на самом законе. В случае же, если кто отказывался от престола, или умирал без наследников, то предстояло собору заняться выбором короля, чему ясным доказательством служить выбор Дмитрия Звонимира. Король был окружен доверенными ему лицами, которые составляли, так сказать, королевский двор, обыкновенно пребывавши в Биограде (Зара-Веккиа). Эти лица известны под следующими названиями: 1) дворский жупан (palatii ripanus, comes), 2) дворский судаж (curiae regiae iudex), 3) канцелар (cancellarius), 4) дворский капеллан (curiae regiae capellanus), 5) дедь (Majordomus), 6) постельник (camerarius), 7) убрусарь (dapiferorum magister), 8) пекарникь (pincernarius), 9) конюх (cavaliarius), 10) буздованарь (masccharius) и 11) штитонша (armiger). Власть короля была ограничена Соборомъ, который созывался королем под личным своим представительством и на коем принимали участие баны, жупаны, духовенство, дворянство (племиги) и представители народа. Кроме выбора королей, собору принадлежало право выбирать банов и жупанов, составлять законы, заведывать финансами королевства и служить высшего судьбеною инстанцей.⁴

Относительно законодательства в Хорватско–Далматинская королевстве следует заметить, что Хорваты, поселившись вдоль берегов Адриатического моря, принесли с собою и свои древние обычаи, принявшие форму закона, которые, по некоторым изменениям на соборах, смотря по нуждам и потребностям страны, получали уже силу закона для всего королевства. Но общи кодекс законов, имевши силу для всего королевства, едва ли существовал. Впрочем, когда был введенъ в Хорватии принцип монархического-ограниченного

4 Заведывание же делами жупанств было предоставлено жупанинским скупштинам, созывавшиеся по инициативе жупанов и под их председательством

је заузимало пространство од Јадранског мора до Дунава и од реке Неретве до река Драве, Муре и Арсе (Раше) у Истри. Назначена територија била је подељена на 7 бановина, како се види из једног историјског споменика из XI века, где је набројано по имену седам бановина: *banus Croatiae*, *banus Bosniensis*, *banus Slavoniae*, *banus Pogegeae*, *banus Podramae*, *banus Albaniae* и *banus Sremae*. Нема ли садашња административна подела Троједне краљевине на седам жупанија у основи њену древну поделу на седам бановина? Бановине су биле подељене на жупанства, а она, опет на сеоске заједнице, задруге. У хијерархијском смислу, за баном су следили жупани, који су имали по два помоћника – поджупана и сатника, затим старешине итд. Облик владавине је био монархистички ограничен; међутим, феудални немачки принципи нису мало допринели томе да је демократија почела да уступа место аристократији. На челу управе стајао је краљ. Хрватски престо је био наследан, премда се такво право наслеђивања заснивало више на обичају који је добио снагу закона, него на самом закону. У случају да се неко одрекне престола, или умре без наследника, сабору је тада предстојало да се бави избором краља, што јасно доказује избор Дмитра Звонимира. Краљ је био окружен лицима у које је имао поверења, која су чинила, такорећи, краљевски двор, који је обично пребивао у Биограду (Зара-Векија). Та лица су позната под следећим именима: 1) дворски жупан (*palatii ripanus, comes*), 2) дворски судач/судија (*curiae regiae iudex*), 3) канцелар (*cancellarius*), 4) дворски капелан (*curiae regiae capellanus*), 5) дјед (*Majordomus*), 6) постељник (*camerarius*), 7) убрусар (*dapixerorum magister*), 8) пехарник (*pincernarius*), 9) коњушар (*cavaliarius*), 10) буздованар (*macecharius*) и 11) штитоноша (*armiger*). Краљева власт је била ограничена сабором, који је краљ сазивао као лично председавајући, и на којем су учествовали банови, жупани, свештенство, дворјани (племићи) и представници народа. Осим избора краља, сабору је у надежност поверено и право бирања банова и жупана, сачињавање закона, руковођење финансијама краљевства и служба више судске инстанце.⁴

Што се тиче законодавства у Хрватско-далматинском краљевству, примећује се, да су Хрвати, населивши се дуж обала Јадранског мора, донели са собом и своје древне обичаје који су добили форму закона и који су после неких измена на саборима, у зависности од потреба и захтева земље, добили већ силу закона за цело краљевство. Али општи кодекс закона који је имао снагу за цело краљевство једва да је постојао. Међутим, када је у Хрватску уведен принцип мо-

4 Руковођење пословима жупанија било је поверено жупанским скупштинама, које су се сазивале на иницијативу жупана и под њиховим председавањем.

правления, и когда города в особенности приморские, стали приобретать полное самоуправление, то немедленно затем и появилось отдельное законоположение обозначенных городах. Так, существуют законники Каставский, Сеньский, Кркский, Загребский и т. д. Наиболее древний памятник, который по сие время сохранился, есть Винодольский законник, изданный в 1280 году. Все эти законники писаны на хорватском языке, за изъятием Загребского и Сеньского, которые писаны на латинском.

Господствующей религией в королевстве была религия римско-католическая. Вся территория Хорватско-Далматинского королевства была разделена на девять епархий: Осорскую, Кркскую, Рабскую, Задарскую, Нонскую, Стонскую, Биоградскую, Трогирскую и Сплетскую. Епископы бывали избираемы духовенством и народом и утверждались папой.

После Степана II начинается междуцарствие, которое продолжалось двенадцать лет. В этот период времени явилось не мало соискателей короны, что и послужило причиной междуусобных войн. Неминуемо при сем пало право наследственности, уступивши свое место началу избирательному. Чтобы положить конец этой междуусобной войне, которая много облегчила покорение Венецианцами приморской части Далмации и принадлежащих ей островов, Посавские Хорваты предложили в 1091 году королевскую корону Венгерскому королю Ладиславу; но Далматинский Хорваты не признали за ним королевское достоинство. Таким образом, избрание Ладислава содействовало только поселению вражды между Далматинскую и Посавскую Хорватией и их взаимному политическому разобщению. Как Посавская Хорватия в церковном отношении не представляла никакого устройства, и дела по предметам веры были обсуждаемы епископами далматинскими, то Ладислав, не могши утвердить политическую целость Далматинской и Посавской Хорватии, пожелал отделить эту последнюю и в церковном отношении от Далмации, и учредил в 1092 году Аграмскую епархию.

Анархия в среде Хорватов оставалась во всей своей силе; число соискателей королевской короны не уменьшалось: они успели своими кознями вооружить Хорватов против Мадярь и вытеснить с их последних из Посавской Хорватии. Тогда Коломан, преемник Ладислава, следуя чрез Посавскую Хорватию, проник в 1097 году с войском до г. Зара Веккиа (Биоград). Хотя он и понес поражение, однако, вопреки всякого ожидания, отправил он в 1102 году своих послов к Хорватам, предлагая им изложить условия, на коих они готовы были бы избрать его своим королем. Внутренние раздоры стали уже сильно ослаблять страну. Воспользовавшись сими предложениями Коломана, Хорваты

нархистичког ограниченог управљања, и када су градови, посебно приморски, почели да добијају потпуну самоуправу, тада су се одмах појавили и посебни законски прописи у означеним градовима. Тако постоје Каставски законик, Сењски, Крчки, Загребачки итд. Најстарији споменик који се сачувао до данас је Винодолски законик издат 1280. године. Сви ти законици су писани на хрватском језику, са изузетком Загребачког и Сењског који су писани на латинском.

Владајућа религија у краљевству била је римокатоличка. Цела територија Хрватско-далматинског краљевства била је подељена на девет бискупија: Осорску, Крчку, Рабску, Задарску, Нинску, Стонску, Биоградску, Трогирску и Сплитску. Бискупе су бирали свештенство и народ, и били су потврђивани од стране папе.

После Стјепана II започиње међувлашће (*interregnum*) које је трајало 12 година. У том временском периоду јавља се не мало кандидата за круну, што је и послужило као разлог међусобних ратова. Неизбежно у свему томе се изгубило право наслеђивања, уступивши место изборном начелу. Како би ставили крај на ту међусобну борбу, која је умногоме олакшала Млечанима освајање приморског дела Далмације и припадајућих јој острва, посавски Хрвати су предложили 1091. године краљевску круну угарском краљу Ладиславу; али му далматински Хрвати нису признавали краљевско достојанство. Тако је избор Ладислава допринео само стварању непријатељства између Далматинске Хрватске и Посавске Хрватске, и њиховом узајамном политичком разједињавању. Како Посавска Хрватска није у црквеним односима представљала никакву организацију, и послови по питању вере били су разматрани од стране далматинских бискупа, то је Ладислав, не могавши да учврсти политичко јединство Тако је Далматинске и Посавске Хрватске, желео да одвоји ову другу и по питању црвених односа од Далмације, и основао је 1092. године Аграмску бискупију.

Анархија међу Хрватима остајала је у свој својој снази; број кандидата за круну није се смањивао; успели су својим сплеткама да наоружају Хрвате против Мађара и протерају ове последње из Посавске Хрватске. Тада је Коломан, Ладиславов наследник, пролазећи кроз Посавску Хрватску, допро 1097. године са војском до Старог Задра (Биограда). Иако је претрпео пораз, ипак је, супротно свим очекивањима, послао 1102. године своје представнике Хрватима, предлажући им да изнесу услове под којима би они били спремни да га изаберу за свог краља. Унутрашњи раздори су почели већ веома да слабе земљу. Користећи се Коломановим предлозима, Хрвати су му послали на преговоре у град Криуц (Крижевци) 12 посланика, тј. по

отправили к нему в г. Криуц (Крижевцы) двенадцать пословъ, то-есть, по одному представителю от каждого племени, для переговоров. Сущность договора, заключеннаго между Хорватами и Венграми, была такова: 1) Хорватия и Венгрия остаются двумя совершенно отдельными государствами, но имеющими, однако, короля из рода Арнадов. 2) Как Коломан, так и его наследники, имеют свято сохранять все законы и узаконенные обычаи Хорватского-Далматинского королевства (*lege antiquitus constituta*). 3) Хорваты имеют быть изняты от всякого рода податей и налогов в пользу Венгерскаго королевства. 4) Если одному из королевств угрожает опасность, то войска обоих королевств должны действовать совокупными силами. Впрочем, на территории хорватской Хорваты ведут войну на свой издержки, а на территории Вермерской, то-есть, по ту сторону р. Драва, – на издержки Венгров. 5) Как Коломан, тако и его приёмники, имеют приезжать в Хорватию для отправления государственных дел королевства в соглашении с собором, которому принадлежит право выбирать банов, жупанов и остальных власти, даже, епископовъ. 6) Строго воспрещается пребывать на территории Хорватско-Далматинского королевства всякому иностранцу, даже Мадьяру, без разрешения собора.

В 1104 году Коломан был торжественно коронован короною Звонимира и провозглашен королём Хорватско-Далматинским в г. Зара-Векиа (Биоград), где но сие время короновались короли хорватские и где они имели свое местопребывание. Самый актъ его присяги начинается так: *Ego Colomanus Dei gratia rex Croatiae atque Dalmatiae salvo habito consilio, etc.* Как актъ присяги, так и помянутая конвенция, – которая была ничто иное, как договор о наступательном и оборонительном союзе, заключенном между двумя соседними королевствами, – ясно показывают, что Хорватская корона была предложена Коломану по добровольному соглашению, а не под влиянием внешней силы. Что Хорватии, избравши Коломана, не признали над собою, власти его, как короля венгерскаго, ещё яснее видно из того, что он он мог пребывать в Хорватии не иначе, как в качестве хорватскаго короля – ”когда я должен буду вести с вами дела королевства.” Таким образом видно, что венгерская корона не имела никакого права на Хорватское королевство, и что в основе договора, заключеннаго между королевствами Хорватско-Далматинским и Венгерским, была личная уния.

Первым делом Колонана (1104-1114 г.), по вступлении на хорватско-далматинский престоль, било приобрести далкатиискіе города и острова, которые остоялись во власти Венеции. Воспользовавшись тем, что венецианское войско приняло участие въ крестном походе, Коломан в 1105 году отиравил въ Далиацію свое войско, которое и успело покорить тамощния венецианская влодьня. Он не преминулъ при сем наградить почти каждый городъ особым дипломом–

једног представника сваког племена. Суштина договора закљученог између Хрвата и Угара била је таква: 1) Хрватска и Угарска остају две сасвим одвојене државе, али именујући, једнако, краља из рода Арпадова; 2) Како Коломан, тако и његови наследници, имају свету дужност да чувају све законе и озакоњене обичаје Хрватско-далматинског краљевства (*lege antiquitus constituta*); 3) Хрвати имају бити изузети од сваког вида дажбина и пореза у корист Угарског краљевства; 4) Уколико једном од краљевстава прети опасност, војска оба краљевства мора да делује целокупним снагама. Међутим, на хрватској територији Хрвати ратују о сопственом трошку, а на вемерској територији, тј. са друге стране реке Драве, о трошку Угара; 5) Како Коломан, тако и његови наследници, имају да долазе у Хрватску ради обављања државничких послова краљевства уз сагласност сабора, коме припада право избора банова, жупана и осталих власти, бискупа такође; 6) Строго се забрањује боравак на територији Хрватско-далматинског краљевства сваком странцу, Мађару такође, без одобрења сабора.

Године 1104. Коломан је свечано крунисан Звонимировом круном и проглашен краљем хрватско-далматинским у граду Зара Векија (Биограду), где су се крунисали хрватски краљеви и где су имали своје боравиште. Сам чин његове заклетве започиње: *Ego Colomanus Dei gratia rex Croatiae atque Dalmatiae salvo habito consilio, etc.* Како акт заклетве, тако и поменута конвенција – која није била ништа друго до договор о наступајућем и одбрамбеном савезу закљученом између две суседне краљевине – јасно показују да је хрватска круна била предложена Коломану према добровољном пристанку, а не под утицајем спољашњих сила. Да Хрвати, изабравши Коломана, нису признали његову власт над собом, као угарског краља, још јасније се види из тога, што он није могао да борави у Хрватској осим у улози хрватског краља – „када ја морам да водим са вама краљевске послове”. На тај начин је видно да угарска круна није полагала никаква права на Хрватско краљевство, и да је у основи договора закљученог међу Хрватско-далматинском краљевином и Угарском краљевином била персонална унија.

Први задатак Коломана (1104-1114) по ступању на хрватско-далматински престо био је стећи далматинске градове и острва који су остали у власти Венеције. Користећи се тиме што је млетачка војска учествовала у крсташком походу, Коломан је 1105. године послао у Далмацију своју војску, која је успела да освоји тамошње млетачке поседе. Није пропустио да награди скоро сваки град посебном дипломом – *privilegium libertatum*, којом су биле потврђене све старе

privilegium libertatum, коим были подтверждены все древнія его привилегіи. Территория Хорватско-Далматинскаго королевства была разделена на два банства. Славонию, (то-есть, пространство земли между рр. Драва, Сава и Кульпа) и Хорватию и Далмацию. Во главе банства стоял банъ. Он имель право созывать сейми (собори) и распускать оные, впрочем съ согласія короля. Банъ могъ иметь двухъ помощников: для дель судебныхъ – подбана, набираемаго сеймом, и для дель политическихъ – дворскаго советника, назначаемаго лично королеми. Банства были подразделени на жупанства, который были подчинены великимъ жупанамъ: они были посредниками между королеми и народом во вворенныхъ им жупанствах. Отношения жупанов к банамъ были определены законами и обычаями. Коломаль обыкновенно пребывалъ в Венгрии, в г. Стульвейссенбург (стольный Биоградъ). Для отправления государственныхъ дель, чрез каждые три года (в 1102, 1105, 1108 и 1111 гг.), онъ лично приезжалъ въ Хорватию. В отсутствие же его делами королевства управлял его наместник, коимъ бывалъ обыкновенно или братъ, или наследник престола, и который пребывал в г. Зара-Веккія (Биоград), г. Сисек (Сисак), г. Креуць (Крыжевці), а в позднейшее время – въ Загребе. Притомъ же Хорваты имели своего представителя в Венгрии – канцлера, который обыкновенно былъ выбираемъ сеймом из среди Хорватовъ. В случае войны, начальство надъ народным войском хорватским было обыкновенно вверяено бану, который получал тогда название воеводы (dux).

Власть короля была ограничена, вопервых советом (державно вете), состоявшим из банов и великих жупанов, ведению у коего подлежали текущія дела по внутренней администрации, и во вторых, сеймом (собором), членами коего были по праву баны, великіе жупаны, прелаты и магнаты (великаши), или по вибору – представители народа. Сейму подлежало обсужденіе следующихъ вопросовъ: 1) выборъ короля (созывался сеймъ, на котором было принимаемо решение, кому предложить корону; соствлялись условія, подь коими она могла бы битъ предложена, – затем со стороны сейма отправлялась депутація к вновь избираемому королю, для испрашиванія у него согласія принять корону подь известными условіями; когда избранная особа соглашалась на предложенія, то депутація доносила о томъ сейму, который, въ свою очередь, признавал законность выбора короля). 2) Выборъ бановъ (сейм представлял на выборъ короля трехъ особъ, избираемыхъ обыкновенно, или между членами королевской фамилии, или между наиболее отличившимися своими воинскими доблестями людьми; одного из нихъ король и утверждалъ въ достоинстве бана; затем вновь выбранный банъ присягал в верности королю и клался соблюдать конституціонное начало королевства). 3) Выборы подбановъ, канцлера и великих жупановъ (обыкновенно представлялось по одному кандидату, котораго король и утверждалъ въ своей должности). 4) Во-

његове привилегије. Територија Хрватско-далматинске краљевине била је подељена на две бановине: Славонију (тј. пространство између река Драве, Саве и Купе) и Хрватску и Далмацију. На челу бановине био је бан. Имао је право да сазива саборе и распушта их, међутим уз сагласност краља. Бан је могао имати два помоћника: за судске послове – подбана, изабраног од стране сабора, и за политичке послове – дворског саветника, кога је именовано краљ лично. Бановине су биле подељене на жупаније, које су биле потчињене великим жупанима: они су били посредници између краља и народа у повереним им жупанијама. Односи жупана и банова су били уређени законима и обичајима. Коломан је обично боравио у Угарској, у граду Стулвеисенбургу (Столни Београд). Ради обављања државничких послова, на сваке три године (1102, 1105, 1108. и 1111. године) он је лично долазио у Хрватску. У његовом одсуству пословима краљевине је управљао његов намесник, који је обично био или његов брат или наследник престола, и који је пребивао у градовима Стари Задар (Биоград), Сисак, Крижевци, а у последње време – у Загребу. Притом, Хрвати су имали свога представника у Угарској – канцелара, којег је обично бирао сабор из редова Хрвата. У случају рата, управа над хрватском народном војском била је обично поверена бану, који је тада добијао титулу војводе (*dux*).

Власт краља била је ограничена, прво, саветом (државно веће), који су чинили банови и велики жупани, и који је био задужен за текуће послове унутрашње управе; и друго, сабором, чији су чланови били, по праву, банови, велики жупани, прелати и магнати (великаши), или, по избору – представници народа. Сабор је расправљао о следећим питањима: 1) Избор краља (сазивао се сабор на ком се одлучивало коме ће се понудити круна; састављани су услови под којима се она може понудити – затим се од стране сабора слала депутација новоизабраном краљу да тражи његову сагласност да прихвати круну под познатим условима; када изабрана особа пристане на предлог, депутација је обавештавала о томе сабор, који је, пак, признавао законитост избора краља); 2) Избор банова (сабор је предлагао три особе за избор краљу, бираних обично или међу члановима краљевске фамилије, или међу људима које су се највише одликовали војничком одважношћу; једнога од њих је краљ и потврђивао за бана; затим се новоизабрани бан закљичао на верност краљу, и закљичао се да ће поштовати уставна начела краљевства); 3) Избори подбанова, канцелара и великих жупана (обично се представљао по један кандидат, којег је краљ и потврђивао на положају); 4) Питања о миру и рату (у случају рата сабор је обично предлагао звање војног заповедника, војводи – бану, и краљ га је потврђивао у том чину);

прось о мире и войнъ (въ случае войны, сейм обыкновенно предлагалъ звание военно-начальника, воеводы – бану, и король утверждалъ его въ семь звани). 5) Составленіе законов (законы, составляемые на сейме, вступали в силу не иначе, какъ по утвержденіи ихъ королемъ). 6) Произношеніе окончательнаго приговора по вопросамъ судебнымъ (докладчикомъ обыкновенно бывалъ вице-бант). 7) Финансовыя дела. 8) Торговыя дела. 9) Содержание войска.

Сеймъ созывался ежегодно. Въ течение же года великіе жупаны должны были созывать во ввереныхъ имъ жупанствахъ, для отправления текущихъ дель, скупштины, которыя имели право, назначать чиновниковъ для местной администрации, безъ согласія на то короля.⁵ За особія воинскія доблести, сеймъ могъ награждать отличившихся, или дворянскимъ достоинствомъ (племствомъ), или же титулами барона, графа и князя, что и послужило началомъ къ образованию трехъ сословій: 1) *prelati* (епископы и т. д.), 2) *magnates* (великаши) и 3) *ordo equestes (nobilium, nobiles)*. Между магнатами первое место занимали *Barones Kegni*, а именно – *Palatinus, Curiae Regiae Judex, Banus Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Tavernicorum Regalium Magister (Tavernicus)*; они были *majores Regni Barones*. Затем – *Curiae Regiae Magister, Ianitorum Regalium Magister, Cubiculariorum Reg. Magister, Agazonum Reg. Magister, Dapiferorum Reg. Magister* и *Pincernarum Reg. Magister*; это были *minores Regni Barones*; ихъ обязанности были больше придворныя, чемъ государственныя. Къ баронамъ королевства принадлежали баны и великіе жупаны.

По смерти Коломана, когда начался цели рядъ войнъ, то съ византийскими императорами, то съ венецианскими дожами, – Хорваты вскоре почувствовали всю тягость союза, заключеннаго ими съ Венграми. Непріятель, считая Хорватію и Венгрію за одно государство, управляемое однимъ правителемъ, воюя съ Венгріей, нередко делалъ вторженія на територію Хорватіи. Такимъ образомъ, хорватскій сеймъ принуждаемъ былъ отправлять свое войско противъ непріятели, съ которымъ вовсе не хотелъ воевать. Исходомъ этихъ войнъ было то, что Славонія отошла къ Византии, а Далиатинское побережье въ Венеции. Съ целью, безъ сомнѣнія, устранить на будущее время всякую причину ко повторенію междоусобныхъ войнъ, хорватско-венгерскій король Бело III (1173--1196 г.) издалъ законъ о престолонаследіи, в силу коего право наследственности было предоставлено мужскому поколѣнію по прямой нисходящей линіи. Возвративъ Далмаціи часть ея, завоеванную Венецианцами, онъ поднялъ значеніе въ политическомъ отношеніи Хорватско-Далматинскаго королевства. Кроме того,

5 Некоторые сведения о конституционномъ началѣ Хорватско-Далматинскаго королевства времени Коломана мы находимъ въ книгѣ: *Corpus juris Hungarici*, также въ *Decretum generale inlyti regni Hungariae et partium eidem adnexarum*.

5) Сачињавање закона (закони сачињени на сабору нису ступали на снагу ако их није одобрио краљ); 6) Изрицање правоснажне пресуде у судским питањима (известилац је обично био вицебан); 7) Финансијски послови; 8) Трговински послови; 9) Издржавање војске.

Сабор се сазивао једном годишње. У току те године велики жупани су били дужни да сазивају у повереним им жупанијама, ради обављања текућих послова, скупштине, које су имале право да постављају чиновнике за локалну управу, без сагласности краља.⁵ За нарочиту војничку одважности сабор је могао да награди оне који су се истакли или дворјанским достојанством (племством), или пак титулама барона, грофа и кнеза, што је и послужило као почетак за образовања три сталежа: 1) *prelati* (бискупи), 2) *magnatos* (великаши), 3) *ordo equestes (nobilium, nobiles)*. Међу магнатима прво место су заузимали *Barones Kegui*, а конкретно *Palatinus, Curiae Regie Judex, Banus Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Tavernicorum Regalium Magister (Tavernicus)*; они су били *maiores Regni Barones*. Затим, *Curiae Regiae Magister, Ianitorum Regalium Magister, Cubiculariorum Reg. Magister, Agazonum Reg. Magister, Dapiferorum Reg. Magister* и *Pincernarum Reg. Magister*; то су били *minores Regni Barones*; њихове обавезе биле су више дворске него ли државне. Барони краљевства укључивали су банове и велике жупане.

После Коломанове смрти почео је читав низ ратова, што с византијским царевима, што с венецијанским дуждевима. Хрвати су убрзо осетили сву тежину савеза склопљеног са Угрима. Непријатељ, сматрајући Хрватску и Угарску за једну државу којом управља један владар, ратујући са Угрима неретко је продирао на територију Хрватске. На тај начин, хрватски сабор био је принуђен да шаље своју војску против непријатеља са којима уопште није хтео да ратује. Исход тих ратова било је то што је Славонија отишла Византији, а далматинска обала Венецији. Са циљем, несумњиво, да отклони сваки разлог за понављање међусобних ратова у будућности, хрватско-угарски краљ Бела III (1173–1196) издао је закон о престолонаслеђивању, према снази којег је право наслеђивања било признато мушком потомку по правој силазећој линији. Повративши Далмацији њен део освојен од стране Млечана, подигао је политички значај Хрватско-далматинског краљевства. Осим тога, Бела III основао је 1185. године бискупију у Крбави; али услед честих упада непријатеља, место седиште бискупа било је пренесено из тог града у град Сењ.

5 Неколико података о уставном почетку Хрватско-далматинског краљевства у време Коломана налазимо у књизи: *Corpus juris Hungarici*, такође и у *Decretum generale inclyti regni Hungariae et partium eidem adnexarum*.

Бело III учредилъ в 1185 г. епархію в Кербаве; но вслѣдствіе частыхъ вторженій непрітелей, местопребываніе епископа было перенесено изъ этого города в г. Ценгъ (Сенья).

К сожаленію, после Бела III не осталось прямыхъ наследниковъ; поэтому опять появилось несколько соискателей престола, которые не преминули добывать себе помощь извие. В массе хорватского населенія сильно возрастаетъ броженіе умовъ, вследствие того, что короли Венгро-хорватскіе начали, помимо хорватского сейма, облагать Хорватовъ большими податями, посылать приближенныхъ себе лицъ жупанами в Хорватію и т. д. Некоторые города, в особенности приморскіе, стали даже заключать тайные договоры съ иностранными правительствами. В это время полного господства анархія въ среде Хорватовъ, Венгро-хорватскимъ королемъ былъ выбранъ Андрей II. Въ надежды найти себе поддержку хоть в местномъ хорватскомъ дворянствѣ, он издалъ в 1222 году Золотую буллу, во силу коей оно приобрело значительная права и привилегіи, а именно: король не можетъ принимать никакихъ государственныхъ меръ безъ согласія дворянъ; каждый дворянинъ имеетъ право присутствовать на сейме; дворяне изъяты отъ платежа податей и отъ всякаго рода повинностей; дворяне могутъ протестовать противъ короля, если бы онъ вздумалъ нарушить помянутую буллу. Кроме того, в 1221 году Андрей II подтвердилъ древнія права за некоторыми городами, которые стали называться свободными: они непосредственно зависели отъ короля и непосредственно ему платили подати, что продолжалось до 1848 года.

В правленіе короля Бела IV (1235-1270 гг.), в Венгрію вторглись Монголы и, после пораженія Венгровъ при р. Шае, Бела IV бежалъ въ Загребъ. Вождь монгольскій Батый, извещеній о бегствѣ короля на территорію хорватскую, поспешилъ перейти съ огромнымъ войскомъ р. Драву, между гг. Вараждиномъ и Вировитицей, и направить свое движеніе на Загребъ. Бела IV бежалъ в Далмачію в г. Спалато. По разореніи Зегреба, Батый двинулся на юго-западъ, занявши позицію на Іеленскомъ полѣ, расположенномъ между гг. Фиуме и Вуккари. Въ тоже время другой монгольскій вождь Гайданъ, прошедши, можно сказать, съ огнемъ и мечемъ Сремъ, всю нынешнюю хорватскую военную границу, вступилъ в Далмачію, покоривъ при томъ все пространство между р. Зерманьей и Цетиной. Между темъ бежавшіе Хорваты стали собираться на Кварнерскихъ островахъ, а за темъ, подъ предводительствомъ франко-пановъ и некоторыхъ другихъ магнатовъ, ударили на Батыя и окончательно его разбили в 1242 году. Битва эта произошла на Іелеискомъ полѣ, которое с того времени получило названіе Гробнаго (Гробничко поле).⁶ Гайданъ, узнавъ о пораженіи Батія и теснимый, въ свою очередь,

6 Оно лежитъ в 1 1/2 часовомъ разстояніи отъ г. Фиуме (Река), вдоль дороги, идущей в Кармитаде. Въ настоящее время оно представляетъ пустое, покрытое

Нажалост, после Беле III није остало директних наследника; и зато се опет појавило неколико кандидата за престо, који су добијали помоћ споља. У маси хрватског становништва врење расте, као последица тога што су краљеви угро-хрватски почели да, мимо хрватског сабора, опорезују Хрвате великим порезима, шаљу себи блиска лица као жупане у Хрватску итд. Неки градови, посебно приморски, чак су почели да закључују тајне договоре са страним владама. У то време потпуне владавине анархије међу Хрватима за краља је изабран Андраш II. У нади да ће наћи себи подршку барем у локалним хрватским племићима, 1222. године је издао Златну булу, на основу које су они добили значајна права и привилегије, наиме: краљ не може предузимати никакве државне мере без сагласности племића; сваки племић има право да присуствује сабору; племићи су изузети од плаћања пореза и од сваке врсте обавеза; племићи могу протестовати против краља уколико би он намерио да прекрши поменути булу. Осим тога, 1221. године Андраш II је потврдио стара права неких градова, који су стали да се називају слободнима: они су непосредно зависили од краља и непосредно му плаћали порез, што је трајало до 1848. године.

За време владавине краља Беле IV (1235–1270) у Угарску су упали Монголи и после пораза Угара код реке Шајо Бела је побегао у Загреб. Монголски вођа Бати, извештен о бекству краља на хрватску територију, пожурио је да пређе са великом војском реку Драву, између градова Вараждина и Вировитице, и крене у свој поход на Загреб. Бела IV је бежао у Далмацију у град Сплит. После разарања Загреба, Бати се запутио на југозапад, заузевши позицију на Личком пољу, које се протеже између градова Фиуме и Вукарија. У исто време други монголски вођа, Гајдан, прошавши, може се рећи огњем и мачем, Срем и сву садашњу хрватску војну границу, ступио је у Далмацију, покоривши сво пространство међу рекама Зрмањом и Цетином. У међувремену су Хрвати који су бежали почели да се скупљају на Кварнерским острвима, а затим су под вођством Франкопана и неколико других великаша ударили на Батија и коначно га уништили 1242. године. Та битка се десила на Личком пољу, које је после тог времена добило назив Гробно (Гробничко поље).⁶ Гајдан, сазнавши о Батијевом поразу, и притиснут хрватским јунацима, по-

6 Налази се на сат и по од Фиуме (Ријеке), низ пут, идући у Карматиду. Данас оно представља пусто, камењем прекривено пространство, где нема никаквог растиња. Народна легенда каже да су у време битке падале са неба змије, које су сисале Монголима крв, и камење, које је веома опустошило монголске редове. Они су били толико уплашени да су се дали у бегство, остављајући поље прекривено мртвим телима и натопљено крвљу. Многа места у Хрватској су са-

хорватскими юнаками, отступил в том же году, через Боснию, Сербію и Болгарію. По удалении Монголов, Бела IV с триумфом возвратился въ Венгрію. Он пожаловалъ хорватскому дворянству, городам и уездам разные дипломы, дарственные грамоты (*litterae donationales*) и привилегии. В 1246 г. онъ провозгласилъ своего сына Стефана своим наследником и пожаловалъ ему титуль князя всей Славонии (*Dux tutius Slavoniae*), то-есть, слаланских земель— Хорватии, Славонии и Далмации; самъ же онъ принял титуль *Rex Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae* или же *Rex tutius Slavoniae*, а королевство, в официальныхъ актах, стало называться Триединымъ. В 1248 г., по ходатайству Крбавско-Модружскаго епископа Филиппа, папа Инокентии IV дозволилъ ввести славанскій языкъ въ церковное богослужение на всеі терригоріи Триединого королевства и употребление его продолжалось за начало XVIII века, когда снова введенъ былъ латинскій повсеместно, за изъятиемъ Сеньской епархіи и некоторыхъ местностей в Далмации и Истрии. Правление Стефана V (1270 –1272) и Ладислава IV (1272-1290) было ознаменовано войнами с Чешскимъ королемъ Отокаромъ и расширениемъ власти дворянства въ ущербъ народу.

По смерти Ладислава IV, хорватско-венгерская корона послужила снова семенемъ раздора. Между прочимъ, Неаполитанская королева Марія, сестра Хорватско-Венгерскаго короля Ладислава и супруга Карла II Анжуйскаго, подстрекаемая папой Николаемъ IV, провозгласила Венгерскимъ королемъ своего сына Карла Мартеля, тогда как венгерское дворянство приняло сторону Андрея III, сына Ладислава IV, предложивъ ему въ 1290 г. венгерскую корону. Впрочем, и в Триединомъ королевстве были две партии: одна, строго держалась смысла конвенціи, заключенной Хорватами съ династіемъ Арпадовъ, заявила себя въ пользу Андрея III, какъ законнаго наследника короны Звонимира; другая же, находясь подъ влияниемъ римскаго двора, поддерживала кандидатуру Карла Мартеля. По между тем, когда хорватско-венгерская корона колебалась между двумя соискателями, Карль Мартель умеръ (в 1296 г.). Тогда папа Бонифаций VIII поспешилъ предложить въ короли Карла Роберта Неаполитанскаго, третьяго сына Карла Мартеля. Партія, расположенная в пользу неаполитанскаго дома, отправила въ 1297 г. в Римъ своего посла, уполномочивъ его объявитъ Карлу Роберту, что какъ Триединое королевство, начиная со времени Звонимира, руководилось, при выборахъ королей, соображениями римскаго двора, то поэтому и предлагаетъ ему корону Звонимира, с условиемъ впрочем,

камнем, пространство, где не встречается никакой растительности. Народная легенда говорить, что во время бои падали с неба змей, которыя сосали кровь у Монголовъ, и камни, которые сильно опустошали ряды Монголовъ. Они были так испуганы, что обратились в бегство, оставив поле, покрытое мертвыми телами и залитое кровью. Многія места в Хорватии сохранили название Пасоглавцы (люди с песьими головами), какое давали Монголам Хорваты.

вукао се исте године кроз Босну, Србију и Бугарску. После повлачења Монгола Бела IV се тријумфално вратио у Угарску. Он је даровао хрватским племићима, градовима и срезовима разне дипломе, даровне повеље (*litterae donationales*) и привилегије. Године 1246. прогласио је свога сина Стефана за свог наследника и доделио му титулу кнеза целе Славоније (*Dux tutius Slavoniae*), тј. словенских земаља – Хрватске, Славоније и Далмације; а он сам је узео титулу *Rex Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae* или још *Rex tutius Slavoniae*, а краљевина, у званичним актима, од сада се назива Троједном. Године 1248, на молбу крбавско-модрушког бискупа Филипа, папа Иноћентије IV дозволио је да се уведе словенски језик у црквено богослужење на целој територији Троједног краљевства и његова употреба се продужила до почетка XVIII века, када је поново уведен латински свуда, са изузетком Сењске епархије и неколико месних из Далмације и Истре. Владавине Стефана V (1270–1272) и Ладислава IV (1272–1290) биле су обележене ратовима против чешког краља Отокара и ширењем власти племића науштрб народа.

После смрти Ладислава IV хрватско-угарска круна је поново послужила као семе раздора. Између осталог, напуљска краљица Марија, сестра хрватско-угарског краља Ладислава и супруга Карла II Анжујског, подстицана од стране папе Николе IV, прогласила је свога сина Карла Мартела за краља Угарске. Угарско племство је тада заузело страну Андреја III, сина Ладислава IV, предложивши му 1290. године угарску круну. Уосталом, и у Троједном краљевству су биле две странке: једна, која се строго држала смисла конвенције закључене међу Хрватима и династијом Арпадовића, изјаснила се за Андреја III као законитог наследника Звонимирове круне; друга пак, налазећи се под утицајем римског двора, подржала је кандидатуру Карла Мартела. Но, међутим, док се хрватско-угарска круна колебала између два кандидата, Карло Мартел је умро (1296. године). Тада је папа Бонифације VIII пожурio да предложи за краља Карла Роберта Напуљског, трећег сина Карла Мартела. Странка наклоњена напуљском дому, послала је 1297. године у Рим свог представника, остваривши га да саопшти Карлу Роберту како се Троједна краљевина, од Звонимировог времена, руководила при избору краља разматрањима римског двора, те му зато и предлажу Звонимирову круну, међутим са условом, да је она морала да буде само власништво управо мушког покољења по правој силазећој линији. Године 1300. Карл Роберт је био крунисан Звонимировом круном у Загребу, а 1301.

чувала назив Пасоглавци (људи са псећим главама), који су Хрвати дали Монголима.

что она должна была состоять только собственность мужского поколения по прямой нисходящей линии. В 1900 г. Карль Робертъ былъ коронованъ короною Звонимира в Загребе, а въ 1301 г. умеръ отъ отравы Андрей III, съ коимъ прекратилась династія Арпадовъ, а следовательно и договор, заключенный между Хорватами и Венграми, утратилъ свою силу. Личная же унія между королевствами Венгерскимъ и Хорватскимъ пресеклась, вследствие того, что Венгры предложили корону Св. Стефана Чешскому королю Вячеславу II. Но онъ вместо себя, предложилъ въ короли своего сына Вячеслава III, который и былъ коронованъ в Стувейсейсбурге в 1301 г. По избраннью своему на венгерскій престолъ, Вячеславъ III образовалъ в Хорватии благопріятную себе партію и сталъ уже домогаться и хорватской короны; Карль Робертъ, в свою очередь, сталъ искать короны венгерской, что и послужило поводомъ къ войнѣ между Хорватами и Венграми. После пораженія Вячеслава III при Загребе, онъ оставилъ Венгрію, и ему наследовалъ Оттовъ Баварскій; но и этотъ послѣдній принужденъ былъ бежать оттуда после трехлѣтняго царствованія. Тогда Венгры предложили корону Св. Стефана Хорватскому королю Карлу-Роберту, который и былъ коронованъ в 1809 году в г. Буда.

Карль I Робертъ (1300-1342 гг.), желая уменьшить права хорватскаго дворянства, которое, какъ выше замечено, имело непосредственное влияние на выборы королей, вооружилъ темъ противъ себя наивліятельный классъ населенія. Местное населеніе, в особенности приморское, видя безсиліе короля восстановить спокойствіе и порядокъ в странѣ, а также и положить конецъ произволу дворянства, неоднократно искало себе защиты у Венецианцев, которые и приобрели себе при этомъ случаѣ некоторые Далматинскіе города. Преемникъ Карла-Роберта Людовикъ I (1342– 1382 гг.), сознавая потребность удовлетворить законныя заявленія Хорватовъ, обнарудовалъ въ 1359 г. дипломъ, в которомъ, между прочимъ, говорится: жители королевства Славоніи, (то-есть: Трїедианаго королевства) не подлежатъ суду по ту сторону р. Дравы, но единственно суду бана или его намѣстника; но если Хорваты будутъ недовольны решениемъ местныхъ властей, то могутъ апеллировать къ королю. Упрочивъ порядковъ в странѣ, онъ озабочился также и внешними делами и вѣль с Венецианцами войны, результатами коихъ было покореніе: гг. Зара, Собенико, Трау, Спалато, Нинь и Брацау, такъ что дожъ венецианскій былъ принужденъ в 1358 г. отказаться отъ титула Далматинскаго воеводы (dux Dalmatine).

Со смертію Людовика I, послѣдняго представителя мужскаго колена Анжуйскаго дома по прямой нисходящей линіи, снова пресеклась личная унія между королевствами Хорватскимъ и Венгерскимъ. Действительно, Венгры избрали на свой престолъ Марію, дочь покойнаго короля, а Хорваты, хотя въ средѣ ихъ и была партія благопріятная Маріи, предложили корону Звонимира родственнику Маріи– Карлу Ду-

умро је од тровања Андрија III, са којим се завршила династија Арпадовића, а самим тим и договор закључен између Хрвата и Угара изгубио је своју снагу. Персонална унија међу краљевствима Угарском и Хрватском прекинута је због тога што су Угари понудили круну Светог Стефана чешком краљу Вјачеславу II. Но он је, уместо себе, предложио за круну свога сина Вјачеслава III, који је и био крунисан у Столном Биограду 1301. године. После свог избора на угарски престо, Вјачеслав III је образовао у Хрватској себи наклоњену странку и већ кренуо да се домогне и хрватске круне; Карл Роберт, са друге стране, кренуо је да тражи и угарску круну, што је и послужило као повод за рат између Хрвата и Угара. После пораза Вјачеслава III код Загреба, напустио је Угарску и наследио га је Ото Баварски; али и тај други је био принуђен да бежи одатле после трогодишње владавине. Тада су Угри предложили круну Светог Стефана хрватском краљу Карлу Роберту, који је и био крунисан 1309. године у Будиму.

Крал I Роберт (1300. до 1342), желећи да умањи права хрватског племства које је, како је горе наведено, имало непосредан утицај на избор краља, наоружао је тиме против себе најугицајнију класу становништва. Локално становништво, посебно приморско, видевши краљеву немоћ да успостави мир и ред у држави, као и да стави крај на самовољу племства, у више наврата је тражило заштиту од Млечана који су стекли тада неке далматинске градове. Наследник Карла Роберта, Лудовик I (1342–1382), свестан потребе да се удовољи легитимним захтевима Хрвата, 1359. године је обнародовао диплому у којој се, између осталог, каже: житељи краљевства Славоније (тј. Троједне краљевине) не подлежу суду с друге стране реке Драве, него јединственом суду бана или његовог замњника; али ако Хрвати не буду задовољни решењем месних власти, могу се жалити краљу. Учврстивши поредак у земљи, позабавио се такође и спољним пословима и водио је ратове са Млечанима, чији резултати су били покоравање: Задра, Шибеника, Трогира, Сплита, Нина (Книна) и Брача, тако да је венецијански дужд био принуђен да се 1358. године одрекне титуле далматинског војводе (*dux Dalmatiae*).

Смрћу Лудовика I, последњег представника мушке лозе куће Анжујаца у директној силазећој линији, поново је прекинута персонална унија између краљевина Хрватске и Угарске. Заиста, Угри су на свој престо изабрали Марију, ћерку покојног краља, а Хрвати, мада је и међу њима била странка наклоњена Марији, понудили су Звонимирову круну Маријином рођаку – Карлу Драчком Напуљском, који је под именом Карло II крунисан у Загребу 1385. године. Међутим, краљица Марија I је побудила свеопшту ненаклоност Угара, који су је и свргли са престола, позвавши 1386. године хрватског краља Карла

раццо Неаполитанскому, который подь именем Карла III былъ в 1385 г. короновать в Загребе. Впрочемъ, королева Марія I возбудила в себе всеобщее нерасположеніе Венгровъ, которые и свергли ее съ престола, пригласивъ в 1386 г. Хорватскаго короля Карла II принять корону Св. Стефана. Он отправился въ Стульвейссенбургъ для коронованія, но сороко дней спустя былъ умерщвлен въ г. Буде, по приказанію бывшей королевы Марии. Убийство это произвело возстаніе въ Тріединомъ королевстве. Марія поспешила собрать войско, во главе коего пошла сама, в сопровожденіи своей матери Елизавети, для усмиренія Хорватовъ. Впрочемъ венгерское войско было разбито, а Марія и Елизавета отведены на заточеніе въ г. Новоградъ (при устьях р. Зерманы). Между тем на венгерскій престоль вступилъ Сигизмундъ, сын Чешскаго короля Вячеслава IV и жених Марии: онъ пригласилъ Хорватовъ признать его своим королем. Некоторые хорватскіе магнаты, по личнымъ своим интересам, приняли это приглашеніе; большинство же населенія высказалось враждебно этому выбору. Тогда Сигизмундъ предпринялъ въ Тріединое королевство поход, съ целью наказать Хорватовъ за их неповиновеніе, а главнымъ образом, чтобы освободить изъ плена свою невесту, что и удалось ему сделать при содействіи своей партіи.

Сигизмундъ (1386-1401 гг.), достигши королевской власти скорее при помощи оружія, чем по выбору народа, понятно, нашель в Тріединомъ королевстве враждебное себе расположеніе умовъ: впрочемъ и в Венгрии была сильная партія, вполне ему неприязненія. Усиленію броженія умовъ много содействовало покореніе Далмации в 1388 году Боснійскимъ королемъ Стефаномъ Твердкомъ (Твартко). Наконецъ, Хорваты решаются созвать в 1396 г. в г. Книне сеймъ, который и положили предложить корону Звонимира королю Неаполитанскому Владиславу, сыну Карла II. Вт 1397 г. и Венгры пригласили Хорватскаго короля принять корону Св. Стефана. В 1401 г. Владиславъ короновался в г. Зара королемъ Тріединого королевства.

ЧАСТЬ CLXVIX, ОТД. 2

Владиславъ (1401-1409 гг), нуждался в денежных средствах, продалъ венецианской республике за 100.000 дукатовъ приморскую Далмацию и прилегающіе к ней острова. Этотъ поступокъ вооружилъ противъ него даже самихъ его партизановъ въ Хорватии, и темъ воспользовалась враждебная ему партія Сигизмунда. Видя постепенное востающее броженіе умовъ в Хорватіи и не чувствуя себя в силахъ подавить волненіе, онъ отправился обратно въ Неаполь. Тогда Хорваты вторично предложили престоль свой Сигизмунду (1409-1437). Не соглашаясь подтвердить договоръ, заключенный его предшественникомъ съ Венецианцами, Сигизмундъ побудилъ послѣднихъ напасть

II да прихвати круну Светог Стефана. Он се запутио се у Столни Београд ради крунисања, али након четрдесет дана бива убијен у граду Будиму, по заповести бивше краљице Марије. Убиство је произвело устанак у Троједној краљевини. Марија је пожурила да окупи војску, на чијем челу је била она сама, у пратњи своје мајке Елизабете, да би умирила Хрвате. Међутим угарска војска је била поражена, а Марија и Елизабета одведене у заточеништво у Новиград (при ушћу реке Зрмање). На угарски престо је ступио Сигизмунд, син чешког краља Вјачеслава IV и Маријин супруг: он је позвао Хрвате да га признају за свога краља. Неки хрватски великаши, из личних својих интереса, прихватили су тај позив; већина становништва је изразила непријатељство према том избору. Тада је Сигизмунд предузео поход на Троједну краљевину, са циљем да казни Хрвате за њихову непослушност, а главно да ослободи из заточеништва своју невесту, што је уз помоћ своје странке и успео да уради.

Сигизмунд (1386–1401), достигавши краљевску власт више уз помоћ оружја него по народном избору, разуме се, нашао је у Троједној краљевини непријатељско расположење према себи: и у Угарској је, пак, била велика група њему ненаклоњених. Јачању врења допринело је и покораване Далмације 1388. године од стране босанског краља Стефана Твртка (Твртко). Коначно, Хрвати су решили да 1396. године у граду Книну сазову сабор, који је понудио Звонимирову круну напуљском краљу Владиславу, сину Карла II. Године 1397. и Угри су позвали хрватског краља да прихвати круну Светог Стефана. Године 1401. Владислав је у Задру крунисан за краља Троједне краљевине.

ДЕО CLXVIX, ОДЕЉАК 2.

Владислав (1401–1409), коме је био потребан новац, продао је Млетачкој републици за 100.000 дуката приморску Далмацију и острва која јој припадају. Овај чин је наоружао против њега чак и његове Хрвате, и тиме се користила њему непријатељска Сигизмундова странка. Видећи да врење у Хрватској постепено расте и не осећајући се снажним да угуши талас незадовољства, вратио се у Напуљ. Тада су Хрвати други пут предложили свој престо Сигизмунду (1409–1437). Не слажући се да потврди договор закључен од стране његовог претходника с Млечанима, Сигизмунд је подстакао последње да нападну Далмацију, и Млечани су силом оружја освојили власт коју су мислили да ће стећи помоћу злата. Да би, без сумње, смирио превирање у хрватском становништву, Сигизмунд је свечано признао, посебном дипломом, политичку независност хрватске круне од угарске.

на Далмацию, и Венецианцы приобрели силою оружія те владения, которыя наделались получить ценою волота. В виду, без сомнения, успокоить брожение умов въ хорватском населении, Сигизмунд торжественно призналь, особымъ дипломоль, политическую независимость хорватской короны отъ венгерской.

В XV столетии опасным врагом Хорватов являются Турки. Покоривъ Боснію в 1468 г., они начали уже делать частыя вторжения на территорию Триединого королевства. Император Германский Фридрихъ, по званию Хорватского короля (1459-1466 гг.), принужден былъ бороться, то съ Турками, то съ Венграми, впрочем, без большаго успеха. В виду восстановить столь необходимую, по силе обстоятельств, политическую связь между двумя королевствами Венгерским и Хорватским в особе одного государя, Хорваты сочли нужнымъ предложить корону Звонимира Венгерскому королю Матвею Корвину (1465 –1490 гг.) из дома Гуніядовъ. Важное историческое значеніе имеет приказание, данное Матвеем Корвиномъ на имя Хорватского бана Ивана Туза: созвать соборъ и объявить войну Туркамъ; отсюда явствуеть, что хорватский сейм не утратилъ своего древняго значенія. При Матвее Корвине, в виду частых вторженіи Турок, било даровано сословію благородных право выбирать из среды своей главного начальника народного войска, который назывался капитаном; звание это обыкновенно принадлежало бану, который по сей причине и назывался капитаном Триединого королевства, а помощник его – вице-капитаном (подкапитан).⁷ Правление Матвея Корвина было ознаменовано еще одним событием, в сущности мало-значущим, но поведшимъ к весьма важнымъ последствиям. Он поссорился съ членомъ того вліятельнаго семейства, которое неоднократно оказывало услуги Венгерским королямъ и всегда было на стороне политического соединения Хорватскаго королевства с Венгерским, а именно – съ . Иваномъ Франкопаном: в видах мщениа Матвею Корвину, Иванъ Франкопан подарил родовое свое владение о. Велья (Кркъ) Венецианцам, а затем и самъ бежал к ним.

Матвей Корвинъ, умирая, оставилъ после себя законнаго, наследника в лице своего сына – Ивана Корвина; Хорваты предложили ему свою корону; Венгры же выбрали своимъ королемъ Владислава II, сына Польскаго короля Казимира. Положеніе Ивана Корвина, как Хорватскаго короля, было весьма трудное. Хорваты не могли иметь к нему доверія и не могли не относиться враждебно к своему королю, который и по своему происхождению, и по чувствамъ былъ

7 Со времени устройства военной границы, утратилось самое название капитана; впрочем, хотя обязанности подкапитана ныне более не существуютъ, тем не менее достоинство принадлежит, гр. Георгію Јелачичу, с содержанием, по древнему обычаю, 1000 гульденов.

У XV столећу као опасни непријатељи Хрвата јављају се Турци. Покоривши Босну 1463. године, почели су да често упадају на територију Троједне краљевине. Немачки цар Фридрих, по звању Хрватског краља (1459-1465), био је принуђен да се бори, час са Турцима, час са Угрима, међутим без великих успеха. У циљу да успостави преко потребну, силом прилика, политичку везу међу две краљевине, Уграске и Хрватске, у личности једног суверена, Хрвати су сматрали потребним да предложи Звонимирову круну угарском краљу Матији Корвину (1446–1490) из дома Хуњади. Важан историјски значај има заповест Матије Корвина хрватском бану Ивану Тузу: сазвати сабор и објавити рат Турцима; из овога је видљиво да хрватски сабор није изгубио свој стари значај. Под Матијом Корвином, због честих упада Турака племићком сталежу је дато право да из својих редова бира главног команданта народне војске, који се називао капетаном; то звање је обично припадало бану, који се због тога и називао капетаном Троједне краљевине, а његов помоћник вицекапетаном (поткапетан).⁷ Владавина Матије Корвина била је обележена још једним догађајем, у суштини безначајним, али који је довео до врло важних последица. Он се посвађао са чланом тог утицајне породице која је у више наврата пружала услуге угарским краљевима и увек била на страни политичке заједнице Хрватског краљевства са Угарском, наиме са Иваном Франкопаном: због освете Матији Корвину, Иван Франкопан је предао свој предачки посед Вељу (острво Крк) Млечанима, а затим и сам побегао к њима.

Кад је умро, Матија Корвин је оставио иза себе законитог наследника у лику свога сина Ивана Корвина; Хрвати су њему понудили своју круну; Угри су, пак, изабрали за свога краља Владислава II, сина пољског краља Казимира. Положај Ивана Корвина као хрватског краља био је веома тежак. Хрвати нису могли да имају поверења у њега и нису могли да се не односе непријатељски према својем краљу, који је и по свом пореклу и по осећају био Угар, а још притом имајући пуно право на угарску круну, био одбијен од стране Угара. Као последица тога, Хрвати су убрзо позвали аустријског надвојводу Максимилијана да прихвати Звонимирову круну. На основу конвенције закључене између Максимилијана и Владислава II и одобрене од хрватског сабора, одлучено је да се Максимилијан одрекне хрватске круне у корист Владислава и његових потомака по

7 Од времена настанка војне границе, изгубио се сам назив капетана; међутим, иако дужности поткапетана више не постоје, не мање достојанство припада Ђорђу Јелачићу, са, по древном обичају, 1000 гулдена.

Венгерц, да еще притомъ, имея полное право на венгерскую корону, быль отвергнутъ Венграми. Вследствие того Хорвати вскоре прислали эрць-герцога Австрійскаго Максимилиана принять корону Звонимира. По силе конвенции, заключенной между Максимилианом и Владиславомъ II и одобренной хорватскимъ соборомъ, било положено, что Максимилианъ отказывается отъ хорватской короны в пользу Владислава и его потомства по прямой мужской линіи; в случае же, если не будетъ прямыхъ у него наследников, то хорватскій престолъ вместе с венгерскимъ переходить к Максимилиану и его наследникамъ по нисходящей мужской линіи. По смыслу означенной конвенцій, Владиславъ I, король Венгерскій, короновался в 1492 г. хорватскою короною и торжественно при семь прислагал, что будетъ ненарушимо сохранять хорватскую конституцію, а притомъ и подтвердилъ права и привилегии городовъ. Въ своей грамоте онъ говоритъ о королевствахъ Хорватскомъ и Венгерскомъ, какъ о двухъ отдельныхъ государствахъ. При Владиславе II (1402-1516 гг.), Турки покорили все простравство, где ныне расположены регименты Лискій и Отогацкій и стали делать набеги на Далиацію, где впрочемъ были успешно отражаемы. При его наследнике Людовике II (1516-1526 гг.) произошло при г. Мокаче между войсками вешгерско-хорватскимъ и турецкимъ генеральное сражение, которое окончилось в пользу турецкаго оружия; самъ Людовикъ пал на поле битвы; значительная часть Венгрии, Хорватии и Славонии обратилась в турецкіи провинции.

В промежутокъ времени отъ прекращенія династии Арпадовъ и до предложенія короны Звонимира Габсбургской династии, царствовала на территории Тріединого королевство полвая олигархія, которая повела к некоторымъ изменениямъ политическихъ отношеній этого королевства к Венгрии. Так, мы встречаемъ нередкіе примеры, что общій король венгерско-хорватскій одновременно короновался и венгерскимъ хорватско-славонско-далматинскимъ королемъ; сами же Хорваты стали уже посылать на токовія *Comitia insuguralia* своихъ пословъ, *Oratores Regni*. Когдаже, вследствие частихъ набеговъ Турокъ, представилась Хорватамъ крайняя потребность обсуждать в сообществе съ Венграми вопросъ о мерахъ к отраженію общаго своего врага, то и Загребскій сеймъ, имевши, например, при Матвее Корвине наименованіе *Congregatio Generalis*, сталъ уже отправлять своихъ *Oratores Regni* и на аенгерскіе сеймы, впрочемъ, какъ представителей самостоятельнаго королевства, что продолжалось до 1848 г. Число ихъ обыкновенно бывало три, они пользовались правомъ *veto*. Кстати заметить, что венгерскіе сеймы, по старинному обычаю, происходили обыкновенно на поле вблизи Буды, Стульвейссенбурга или некоторыхъ другихъ городовъ; въ XV-мъ же и XVI-мъ векахъ сеймы весьма часто происходили на поле Ракоше, вблизи г. Пешта. Когда же Турки покорили Буду, то сеймы обыкновенно держались в г. Пресбурге, какъ ближайшемъ к

директној мушкој линији; у случају да он нема директних наследника, тада ће хрватски престо, заједно са угарским, прећи на Максимилијана и његове наследнике по силазној мушкој линији. По смислу наведене конвенције, Владислав II, угарски краљ, крунисао се 1492. године хрватском круном и свечано се закleo да ће неприкосновено чувати хрватски устав, а притом и потврдио права и привилегије градова. У својој повељи он говори о краљевинама Хрватској и Угарској као о двојним државама. За време Владислава II (1492–1516) Турци су покорили сво пространство где се сада налазе регименти Лички и Оточачки и почели да врше упаде у Далмацију, где су међутим били успешно одбијени. За време владавине његовог наследника Лудовика II (1516–1526) десила се код града Мохача међу угарско-хрватским и турским војскама генерална битка, која се завршила у корист турског оружја; сам Лудовик пао је на бојном пољу; значајни делови Хрватске, Угарске и Славоније претворили су се у турску провинцију.

У временском интервалу од нестанка династије Арпадовића до понуде Звонимирове круне Хабзбуршкој династији, на територији Троједне краљевине царовала је потпуна олигархија, која је водила ка неким променама политичких односа овог краљевства према Угарској. Тако срећемо не тако ретке примере да се заједнички краљ угарско-хрватски истовремено крунише и за угарског хрватско-далматинског-славонског краља; сами Хрвати су већ стали да шаљу на такве *Comitia inauguralia* своје представнике, *Oratores Regni*. Када се већ, као последица честих упада Турака, појавила код Хрвата крајња потреба да расправљају заједно са Угрима о питању мера за одбацивање заједничког свог непријатеља, то је и загребачки сабор, имавши, на пример, под Матејом Корвином именоване *Congregatio Generalis*, кренуо већ да шаље своје *Oratores Regni* и на угарске саборе, међутим, као представнике самосталног краљевства, што је потрајало до 1848. године. Њих је обично било три, користили су се правом вета. Узгред ваља приметити, да су се угарски сабори, по старом обичају, обично дешавали на пољу код Будима, Старог Биограда или неких других градова; у XV још и XVI веку, сабори су се веома често дешавали на пољу Ракоше, у близини града Пеште. Када су Турци већ покорили Буду, сабори су се обично одржавали у граду Братислави, као најближем Бечу, где су боравили краљеви из династије Хабзбурга. Од 1848. године законом је било прописано одржавање угарског сабора у Пешти.

Смрт Лудовика, који није иза себе оставио мушког потомка, поново се прекинула персонална унија између Хрвата и Угара. На

Вене, где пребывали короли династии габсбургской. Начиная с 1848 года, законом было положено созывать венгерский сейм в г. Пеште.

Смерть Людовика, не оставившего после себя детей мужского пола, снова прервала личную унию между Хорватией и Венгрией. На сейме, созванном 10-го января 1527 г. в г. Цетине, в военной хорватской границе, было положено предложить хорватскую корону Габсбургской династии, в лице эрц-герцога австрийского Фердинанда, короля Богемии и Венгрии. Депутация, избранная из среды сейма, отправилась в том же году к эрц-герцогу Фердинанду с предложением ему хорватской короны, а вместе с тем поднесла ему на подтверждение письменное заявление сейма, что, принимая хорватскую корону, он должен присягнуть в ненарушимом сохранении прав, свободы и законов Триединого королевства. В ответ на помянутое заявление сейма, эрц-герцог Фердинанд обнародовал особый документ, в силу коего были им признаны все политические заявления Хорватов, а за тем последовало и его коронование. Предложив Фердинанду корону Звонимира, Хорваты признали за габсбургским домом наследственное право на хорватский престол, впрочем, только за мужские колена. „Знайте, ваше величество”, объявили Фердинанду хорватские магнаты, „нигде не значит, что кто либо завладел Хорватией силою оружия. По смерти в бозе почившаго нашего короля Звонимира, мы добровольно присоединились к святой короне венгерской, как и теперь добровольно к вашему величеству”. С этих пор хорватский сейм начинает посылать своих послов к венскому двору, дабы вести с ним дела Триединого королевства непосредственно, без всякаго посторонняго вмешательства.

Фердинанд I, как король хорватский (1527-1564 гг.), неоднократно защищал политическую самостоятельность Триединого королевства от покушения Мадьяр на его самостоятельность. Притом Хорваты платили только половину тех податей, какими были обложены Венгры; Хорваты были изъяты от содержания войска; морская их торговля была свободна и т. д. Такая особая милость, выказанная Фердинандом по отношению к Хорватам, может быть объяснена также и тем, что Венгры неуклонно сохраняли принципы избирательный и только в 1687 г. признали за габсбургскою династиею право наследственности на венгерский престол, что и послужило снова скреплением личной унии между теми двумя королевствами. Частые вторжения Турок на территорию Триединого королевства побудили Фердинанда в 1546 г. положить начало устройению военной границы, а именно: региментов Кармитадтскаго и Банальских. При Максимилиане II (1564-1576 гг.) Турки, воспользовавшись сельским бунтом, овладели крепостями вдоль р. Уна. Преемник его Рудольф II (1576-1612 гг.), побуждаемый, без сомнения, внешними событиями, начинает уже явно покровительствовать политическим заявлениям Венгров в ущерб Хорватам. Так, была устроена в Вене *Salcellaria Aulica Hungarica*, которая служи-

сабору сазваном 10. јануара 1527. године у граду Цетину, у војној хрватској граници, одлучено је да се хрватска круна понуди Хабзбуршкој династији, у особи надвојводе аустријског Фердинанда, краља Чешке и Угарске. Депутација, изабрана из редова сабора, упутила се те исте године надвојводи Фердинанду са понудом хрватске круне, а заједно са тим предала му је на потврђивање писмену изјаву сабора да, примајући хрватску круну, мора се заклети на неприкосновено очување права, слободе и закона Троједне краљевине. Као одговор на поменуту изјаву сабора, надвојвода Фердинанд обнародовао је посебан документ, на основу којег су им биле признате све политичке изјаве Хрвата, а затим је уследило и његово крунисање. Предложивши Фердинанду Звонимирову круну, Хрвати су признали дому Хабзбурговаца наследно право на хрватски престо, међутим само по мушкој линији. „Знајте, ваше величанство”, рекли су Фердинанду хрватски великаши, „нигде није наведено да је било ко завладао Хрватском силом оружја. После смрти покојног нашег краља Звонимира, ми смо се добровољно присајединили светој угарској круни, како и сад добровољно вашем величанству”. Од тада хрватски сабор креће да шаље своје представнике на бечки двор, да би водили непосредно са њима послове Троједне краљевине, без икаквог страног мешања.

Фердинанд I, као хрватски краљ (1527–1564), у више наврата је штитио политичку самосталност Троједне краљевине од покушаја Мађара да уруше њену самосталност. Притом Хрвати су плаћали само половну пореза који су били обавезани Угри; Хрвати су били изузети од одржавања трупа; поморска трговина је њима била слободна итд. Таква посебна милост коју је Фердинанд исказао у односима са Хрватима може бити објашњена и тиме што су Угри постојано чували изборни принцип и тек 1687. године Хабзбуршкој династији признали право наслеђивања угарског престола, што је и послужило поновном јачању персоналне уније међу два краљевства. Чести упади Турака на територију Троједне краљевине подстакли су Фердинанда да 1546. године покрене успостављање војне границе, односно: регименте Кармитадски и Баналски. За време владавине Максимилијана II (1564–1576) Турци су, искористивши сеоску побуну, завладали трђавама дуж реке Уне. Његов наследник Рудолф II (1576–1612), побуђен, без сумње, спољашњим догађајима, почиње већ јавно да штити политичке изјаве Угара на штрб Хрвата. Тако је била уређена у Бечу *Cancellaria Aulica Hungarica*, која је служила као нека врста посредника између Беча и краљевства Угарске и Хрватске; за званичан језик у Хрватској је био признат латински језик, који се као такав признавао и у Угарској. Хрвати

ла как бы посредникомъ между Веной и королевствами Венгерским и Хорватским; языкомъ официальнымъ в Хорватии былъ признанъ языкъ латинский, который признавался таковым и в Венгрии. Хорваты, для обсуждения дель, общих Хорватии и Венгрии, продолжали отправлять своихъ пословъ, *Oratores Regni*, в венгерскій сейм, который сталъ приобретать уже большее значеніе, чем хорватскій сейм, в особенности с того времени, когда вместо хорватскаго языка тамъ былъ введенъ латинский; хотя хорватскій сейм и былъ попрежнему созываемъ в Загребе, однако, заметно сталъ утрачивать независимое свое существование. Впрочем, бывали иногда случаи, когда отъ подиваль свои голось; так, например, когда Рудольфъ II пожелалъ разместить немецкие полки гарнизонами по хорватским крепостямъ, то банъ хорватскій Эрдеди, не могши воспротивиться такому противзаконному решению короля, сложилъ съ себя банское достоинство. Когда же король предложилъ это достоинство эрць-герцогу австрійскому принцу Матвею, то хорватскій сеймъ заявилъ, что он ни подь какимъ условіемъ не согласится на таковое назначеніе бановъ, избраніе коихъ составляетъ неотъемлемое прово хорватскаго собора. Король Рудольфъ II, теснимый Турками, согласился созвать сеймъ и снова одобрить выборъ въ баны Эрдеди.

В 1619 году на Хорватскій престоль вступилъ Фердинандъ II (1619-1687 гг.). При вступлении своемъ на престоль, онъ подтвердилъ за королевствами Хорватским и Венгерскимъ все древнія конституционная права их. Но Хорваты не были довольны подтвердительною грамотой, так как в ней говорилось о Хорватии и о Венгрии совокупно; поэтому они заявили Фердинанду желание, чтобы онъ особою грамотой подтвердилъ территориальную целость и политическую самостоятельность Трїединого королевства. Дипломомъ, изданнымъ в г. Пресбургѣ 17-го июня 1622 года, действительно была подтверждена территориальная целость Трїединого королевства, а позднее Фердинандъ II подтвердилъ и §§ 39 и 56 Загребскаго собора 1635 года, по силе коихъ была гарантирована политическая самостоятельность королевства. В 1621 году издалъ онъ новый законъ о престолонаследии, по коему сынъ его Фердинандъ былъ объявленъ наследникомъ.

Правленіе Фердинанда III (1687 – 1705 гг.) было ознаменовано тремя событиями: во-первыхъ, войною съ Турками, во-вторыхъ, назначеніемъ Хорватскаго бана – Ивана Драшковича Венгерскимъ Палатиномъ (единственный примеръ в истории Трїединого королевства), и в-третьихъ, постановленіемъ Сейма 1647 года в г. Пресбурге, чтобы римско – католическая вера была единственно господствующею на территоріи королевства религіей, так как исповѣдываніе различныхъ ученій поселяеть только раздоръ в среде населенія.

Преемникъ Фердинанда II, Леопольдъ I (1657– 1705) сталъ ограивать историческія права Хорватовъ: онъ наложилъ на Хорватовъ

су, за разматрање послова заједничких за Хрватску и Угарску, продужили да шаљу своје посланике, *Oratores Regni*, у угарски сабор који је већ почео да добија већи значај од хрватског сабора, посебно од времена када је уместо хрватског језика тамо био уведен латински; мада је хрватски сабор и био по пређашњем сазиван у Загребу, једнако приметно почео да губи независно своје постојање. Међутим, некада је било и случајева када је он подизао свој глас; тако, на пример, када је Рудолф II пожелео да размести немачке пукове као гарнизоне у хрватске тврђаве, бан хрватски Ердеди, не могавши да се успротиви таквом противзаконитом краљевом решењу, одбацио је титулу бана. Када је краљ понудио то достојанство надвојводи аустријском принцу Матеју, хрватски сабор је изјавио да они ни под каквим условима нису сагласни са таквим именовањем бана, чији избор представља неутуђиво право хрватског сабора. Краљ Рудолф II, притиснут Турцима, сагласио се да сазове сабор и поново одобри избор бана Ердедија.

Године 1619. на хрватски престо је ступио Фердинанд II (1619–1637). При ступању на престо он је потврдио за краљевства хрватско и угарско сва стара њихова уставна права. Али Хрвати нису били задовољни повељом о потврђивању, тако како се у њој говорило о Хрватској и Угарској свеукупно; стога су они изјавили жељу Фердинанду, да он посебном повељом потврди територијалну целост и политичку самосталност Троједне краљевине. Дипломом издатом у Братислави 17. јуна 1622. године заиста је била потврђена територијална целост Троједне краљевине, а касније је Фердинанд II потврдио §39 и 56 загребачког сабора 1635. године, по снази којих је била гарантована политичка самосталност краљевства. Године 1621. издао је нови закон о наслеђивању престола, према којем је син његов Фердинанд био одређен за наследника.

Владавину Фердинанда III (1637–1657) обележила су три догађаја: прво, рат са Турцима, друго, именовање хрватског бана Ивана Драшковића за угарског палатина (јединствени пример у историји Троједне краљевине), и треће, одлука сабора одржаног у Братислави 1647. године, да римокатоличка вера буде једина владајућа религија на територији краљевства, јер исповедање различитих учења само сеје раздор међу становништвом

Наследник Фердинанда III, Леполд I (1657–1705), узео је да ограничава историјска права Хрвата: оптеретио је Хрвате порезом; хрватски сабор је престао да се сазива; за бана, мимо сабора, био је именован Немац Јосиф Кербенштејн; кренули су да се уведу немачки језик и немачки обичаји у Хрватској; највише заповедништво војном

обременительныя подати; Хорватский соборъ пересталь созываться; баномъ, помимо собора, былъ назначен немецъ Иосифъ Керберштейнъ; стали вводиться в Хорватии немецкий язык и немецкие обычай; высшее управление военной границы было поручаемо лицамъ немецкаго происхождения, и т. д. Точно также действовал он и в Венгрии; эти меры произвели сильное брожение умов между Хорватами и Венграми. Между тем началась война съ Турками. По покореніи г. Буди, Турки пошла на Вену, откуда Леопольд I бежал. Вена была спасена отъ Турокъ единственно при содействии Польскаго короля Юанна Собесскаго. По отраженіи Турок, Леопольд I созвалъ в 1687 году, сеймъ в г. Пресбурге и здесь объявилъ своего сына наследником престола, а тем самым отнялъ у магнатовъ право вмешиваться в выборы королей, – право, дарованное в 1222 году золотою буллою Андрея II. Впрочем, желая, без сомнения, успокоить брожение умовъ между Хорватами, онъ обнародовалъ 10-го июля 1703 года рескриптъ, коимъ подтвердилъ территориальную целостъ Триединого королевства и некоторыя его права, какъ например, объ изъятія у иностранцевъ права поселяться на территории королевства безъ согласія местнаго сейма и т. п.

Карль III (VI) (1711-1740), не имея наследниковъ в мужском колене, издалъ в 1712 году прагматическую санкцію, целью обнародования коей было упрочить престолонаследіе за женским коленом. Такимъ образом, по силе прагматической санкціи, корона Венгерско-Хорватская имела бы перейти на домъ Габсбургско-Лотарнигскій, в лице старшей дочери Карла VI Марии-Терезии. Но какъ законъ этотъ не могъ войти в силу ни в Хорватіи, ни в Венгрии, пока не былъ одобренъ Хорватскимъ и Венгерскимъ сеймами, – то по этой причине, Карль VI и препроводилъ санкцію на Хорватскій сеймъ, созванный въ Загребе 9-го марта 1712 года. Принявъ прагматическую санкцію, которая между прочемъ содержала в себѣ особое положеніе относительно правъ и обязанностей государей Габсбургско-Лотарнигской династии къ Триединому королевству, помянуты сеймъ призналъ за этимъ домомъ право наследства на Хорватскую корону.⁸ Впрочем, Хорваты вскоре по опыту узнали всю шаткость обещаній, торжественно данныхъ имъ Карломъ VI. Действительно, имея въ виду скло-

8 Итакъ, право династией Габсбургской на корону Триединого королевства освоено изъ выбора Фердинанда I Цетинскимъ соборомъ 1-го января 1527 года и на прагматической санкціи, принятомъ Загребскимъ соборомъ 9-го марта 1712 года. Какъ соборъ Цетинскій, так и прагматическая санкція, суть два совершенно отдаленные договора, по коимъ Хорватскій престолъ, съ одной стороны, перешелъ на домъ Габсбургскій, а затемъ – Габсбургско-Лотарингскій со всеми правами, какия исходи были ему присвоены. Отъ другой стороны, Фердинанд I и Карль III (VI) торжественно обязали себя и своихъ законныхъ наследниковъ всегда ненарушимо сохранять и защищать, даже по возможности увеличивать и расширять, права и привилегіи Триединого королевства.

границом је било поверено лицима немачког порекла итд. Тачно тако је дејствовао и у Угарској; те мере су произвеле силне немире међу Хрватима и Угрима. У међувремену, почео је рат са Турцима. По освајању Будима Турци су пошли на Беч, откуда је Леполд I побегао. Беч је био спасен од Турака само због помоћи пољског краља Јана Собјског. После одбијања Турака, Леполод I је сазвао 1687. године сабор у Братислави, и тамо је објавио свога сина за наследника престола, а самим тим одузео великашима право мешања у избор краља – право даровано 1222. године златном булом Андрија II. Међутим, желећи, без сумње, да смири превирање међу Хрватима, обнародовао је 10. јула 1703. године рескрипт којим је потврдио територијалну целост Троједне краљевине и неколико њених права, као на пример о изузимању права странаца да се населе на територији краљевине без сагласности месног сабора итд.

Карло III (VI) (1711–1740), немајући мушке потомке, 1712. године је издао прагматичну санкцију, чији је циљ обнародовања био успоставити наслеђивање престола и за женску лозу. На основу снаге прагматичне санкције круна угарско-хрватска имала би прећи на дом Хабзбуршко-Лотариншки, у лицу најстарије ћерке Карла VI, Марије Терезије. Но, како тај закон није могао да дође на силу ни у Хрватској ни у Угарској док га не одобре хрватски и угарски сабор – из тог разлога Карло VI је и проследио санкцију на хрватски сабор сазван у Загребу 9. марта 1712. Усвајајући прагматичну санкцију, која је, између осталог, садржала у себи посебну одредбу о правима и обавезама суверена Хабзбуршко-Лотариншке династије према Троједној краљевини, поменути сабор је признао овом дому право наследства на хрватску круну.⁸ Међутим, Хрвати су убрзо из искуства сазнали сву непостојаност обећања свечано датог од Карла VI. Заиста, у намери да приволи Угаре да прихвате прагматичну санкцију, Карло VI је изразио своју спремност да им учини уступке сваке врсте, чак и ако би они директно нашкодили политичкој самосталности Хрватске краљевине. Тако, 1715. године у граду Буда (Будим) били су основани: 1) Угарска канцеларија

8 Тако, право Хабзбуршке династије на круну Троједне краљевине засновано је на избору Фердинанда I Цетинским сабором 1. јануара 1527. године и на прагматичној санкцији донесеној Загребачким сабором 9. марта 1712. године. Како је Цетински сабор тако и прагматична санкција представљају два потпуно одвојена договора, по којима је хрватски престо, с једне стране, прешао на Хабзбуршки дом, а затим Хабзбуршко-Лотариншки, са свим правима која су од памтивека била њему додељена. Са друге стране, Фердинанд I и Карло III (VI) свечано су обавезали себе и своје законите наследнике да увек неприкосновено чувају и штите, такође по могућности увећавају и шире, права и привилегије Троједне краљевине.

нить Венгров принять прагматическую санкцію, Карль VI выразил готовность свою сделать им всевозможные уступки, хотя бы они и наносили прямой ущерб политической самостоятельности Хорватского королевства. Так, в 1715 году в г. Буда (Будимь) были устроены: 1) Венгерская канцелярия (*Cancellaria Hungarica*), которая должна была служить как бы посредником между королем и Венгерским королевством; 2) Венгерский наместников совет (*Consilium locum tenentiale Hungaricum*), который сосредоточил в себя всю внутреннюю администрацию королевств Венгерского; 3) Септемвиратъ (*Tabula Septemviralis*), высшую судебную инстанцию для Венгрии и Триединого королевства. Венгры, в надежде получить еще большие уступки от царствующей династии, согласились на Пресбургском сейме 1723 года принять прагматическую санкцию. На этом сейме было положено следующее: 1) устроить в Загребе судь второй инстанции – Банский столъ (*Tabula Banalis*), который имел бы тоже значение, что *Tabula Regia* – в г. Буда. Президентом Банского стола был бан, вице-президента же и нотариуса избирала Загребская конгрегация. Впрочем, правительство удержало за собою право избирать в члены суда двух магнатов и одного прелата и право назначать советников онаго, коих полагалось шесть. 2) Устроить суды первой инстанции: уездные жупанийские (по одному в жупанстве) и городские. Президентом жупанийского суда обыкновенно бывал поджупань, а членами – выборные, по усмотрению жупанийских купуштинь, утверждаемые великим жупаномь.

Правление Карла III (VI) так знаменательно и по отношению войн его с Турками: после двух решительных побед над Турками при Цетервардейне (1716 года) и Белграде (1717 года), одержанных Евгением Савойским, был заключен мир в г. Пассаровице, по силе коего Славония отошла к Германии.

Мария Терезия (1740-1780 гг.) продолжала покровительствовать мадьярскому началу. В 1743 году Славония хотя и была присоединена к Хорватии, но приобрела вполне отдельное административное устройство. Таким образом, название Триединого королевства *de facto* перестало существовать и сохранялось только в официальном языке.

Понятно теперь, что когда Мария Терезия, теснимая прусским королем Фридрихом, созвала Хорватский сейм в 1758 году в Загребе и просила у Хорватов, чрез посредство бана, вооруженной силы, то они объявили ей, что хорватское войско никогда не воевало вне территории Хорватии, в если и делало иногда в сьем отношении изъятие, то единственно из любви к своему королю, но против закона. Мария Терезия, по силе самих обстоятельств, была принуждена сделать уступку Хорватам: 7-го июля 1767 года было устроено в Загребе неместничко Бере (*Consilium locum tenentiale Croatum*), кото-

(*Cancellaria Hungarica*), која је требало да служи као посредник између краља и Угарског краљевства; 2) Угарски савет намесника (*Consilium locum tenentiale Hungaricum*), који је концентрисао у себи сву унутрашњу администрацију Угарског краљевства; 3) Септемвират (*Tabula Septemviralis*), највиша судска инстанца за Угарску и Троједно краљевство. Угри, у нади да ће добити још веће уступке од царске династије, сагласили су се на сабору у Братислави 1723. године да прихвате прагматичну санкцију. На том сабору је било одлучено следеће: 1) основати у Загребу суд друге инстанце – Бански стол (*Tabula Banalis*), који би имао исти значај као *Tabula Regia* у Будиму. Председник Банског стола би био бан, а заменика председника и још бележника изабрала би загребачка конгрегација. Међутим, влада је за себе задржала право да изабере за чланове суда два магната и једног прелата и право да именује саветнике, којих је било шест, 2) основати судове прве инстанце: округ жупа (по један у жупанији) и градова. Предсеник жупанијског суда обично је бивао поджупан, а чланови – изборни, према нахођењу жупанске скупштине, потврђени од стране великог жупана.

Владавина Карла III (VI) такође је значајна и по његовим ратовима са Турцима: после две одлучујуће победе над Турцима, код Петроварадина (1716) и Београда (1717), однете од стране Евгенија Савојског, био је закључен Пожаревачки мир, на основу којег је Слонија припала Немачкој.

Марија Терезија (1740–1780) је наставила да штити мађарске интересе. Године 1743. Славонија, иако је била присаједињена Хрватској, добија потпуну засебну административну структуру. Тако је назив Троједна краљевина *de facto* престао да постоји, и сачувао се само у званичном језику. Сада је јасно што, када је Марија Терезија, притиснута пруским краљем Фридрихом, сазвала хрватски сабор 1758. године у Загребу и, преко бана, затражила од Хрвата оружану силу, они су јој изјавили да хрватска војска никада није ратовала ван територије Хрватске, а уколико су некада у том погледу и правили изузетке, то је било само из љубави према своме краљу, али против закона. Марија Терезија је, силом прилика, била принуђена да учини уступак Хрватима: 7. јула 1767. године било је основано у Загребу намесничко веће (*Consilium locum tenentiale Croatum*), које је било задужено за унутрашњу администрацију Хрватског краљевства. Међутим, овај уступак је био кратког века: 1779. године ово веће је укинато, и његови послови су били пренети на угарско намесничко веће. Године 1777. приморски део Хрватске био је присаједињен Угарској и добио назив – *Literale Ungarico*; град Фиума

рое имело въ своем ведении внутреннюю администрацию Хорватскаго королевства. Впрочем, таковая уступка была непродолжительна: въ 1770 году этот советъ былъ упразднен, и дела его были переданы Венгерскому наместническому совету. В 1777 году приморская част Хорватии была присоединена к Венгрии и стала называться—*Literale Ungarico*; г. Фиума (Река), съ прилегающими къ нему городами Буккари (Бакра) и Порто-Ре (Кралевица), составил особую губернію—*Gubernium di Fiume*, управляемую губернаторомъ, который былъ непосредственно подчиненъ Венгерскому правительству.

Преемникъ Марии Терезии Иосифъ II (1780-1790 гг.) следовалъ системе централизации въ духе германскаго начала. Онъ ограничилъ сферу делателности Хорватскаго и Венгерскаго сеймовъ; Загробскій сеймъ созывался весьма рядко и только; по деламъ гражданской Хорватии; созданы жупанийскихъ скупштинъ было строго воспрещено; были введены значительные изменения въ Хорватскомъ законодательстве, мало благопріятныя Хорватамъ; были устраиваемы суды и училища въ духе немецкихъ началъ; лица немецкаго происхожденія стали получать разныя административныя должности въ Хорватии; прервана была политическая связь между Хорватіей и Славоніей, и сей последней провинціи было предоставлено право посылать своихъ пословъ на Венгерскій сеймъ и т. д. Чтобы успешнее противодействовать германской политики Иосифа II, Хорваты, по силе самыхъ обстоятельствъ, пожелали возстановить политическую связь между Хорватіей и Венгріей. Равнымъ образомъ и Венгрии, весьма недовольные првительственною системою Иосифа II, охотно вступили въ соглашеніе съ Хорватами. Венгерскому сейму было предостащено право составленія законовъ и для Хорватии; впрочемъ, въ свою очередь, и Загроскій соборъ приобрелъ право окончательнаго решения по вопросамъ касающимся Хорватскаго королевства и разсмотреніемъ на Венгерскомъ сейме. Незадолго до своей смерти, Иосифъ II отменилъ, однако, все распоряженія, направленные къ нарушенію историческихъ правъ Хорватскаго королевства.

Кроме вышеупомянутыхъ двухъ важныхъ договоровъ, которые упрочили Хорватскій престоль за Габсбургско-Лотарнигскою династіей, к числу основныхъ государственныхъ законовъ Триединаго королевства следуетъ отнести: 1) Дипломы, известные подъ именемъ *Diploma inaugurale*, которые обыкновенно были обнародоваемы при коронаціи королей и вообще содержали изложение политической программы вновь коронованной особы. Кроме дипломовъ упомянутыхъ выше, надлежитъ упомянуть о дипломе Фердинанда II ось 17-го (и. с.) июня 622 года, котормъ было признано, что Хорватско-Славонская военная граница составляетъ часть Триединаго королевства, и обещано отменить е военную адиниистрацію и присоединить ее к Хорватии.

(Ријека), са његовим суседним градовима Букар (Бакар) и Порто-Ре (Краљевица), чинили су посебну гувернију - *Gubernium di Fiume*, којом је управљао гувернер, који је био непосредно потчињен угарској влади.

Наследник Марије Терезије, Јосиф II (1780–1790), следио је систем централизације у духу немачког начела. Ограничио је сферу деловања хрватског и угарског сабора; загребачки сабор се сазивао веома ретко, и то само по питању послова грађанске Хрватске; сазивање жупанијских скупштина било је строго забрањено; биле су уведене значајне измене у хрватско законодавство, које су Хрватима биле од мале користи; судови и училишта су били уређени у духу немачких начела; лица немачког порекла су добијала разна административна задужења у Хрватској; прекинута је била политичка веза између Хрватске и Славоније, и тој последњој провинцији било је дато право да шаље своје посланике на угарски сабор итд. Како би се успешније супротставили германској политици Јосифа II, Хрвати су, силом прилика, желели да обнове политичке везе између Хрватске и Угарске. Исто тако и Угари су били вема незадовољни начином владавине Јосифа II, и радо су ступили у договор са Хрватима. Угарски сабор је добио право да саставља законе и за Хрватску; међутим, са своје стране, загребачки сабор је стекао право коначне одлуке по питањима која се тичу Хрватске краљевине и размотреним на угарском сабору. Не задуго пре своје смрти, Јосиф II је, међутим, поништио све наредбе које су имале за циљ кршење историјских права Хрватске краљевине.

Осим горе поменута два важна договора, који су ојачали хрватски престо за Хабзбуршко–Лотариншку династију, међу основне државне законе Троједне краљевине убрајају се: 1) Дипломе, познате под именом - *Diploma inaugurale*, које су обично биле обнародоване при крунисању краљева и углавном су садржале изложене политичке програме новокрунисане особе. Осим горе поменутих диплома, треба поменути и диплому Фердинанда II од 17. јуна 1622. године, којом је било признато да Хрватско-славонска војна граница чини део Троједне краљевине, и обећано укинути њену војну администрацију и присајединити је Хрватској. На почетку су те дипломе биле даване посебно Троједној краљевини, као, на пример, под Фердинандом II, а касније свим земљама угарско-хрватске круне. 2) Краљевски рескрипти; тако на пример, Леополда I од 10 јула 1703. и Марије Терезије од 17. јануара 1750. године, на основу којих је Хрватско-славонска војна граница била призната за неодвојиви део Троједне краљевине. Међутим, давши Далмацији одвојено административно

Сначала эти дипломы были даваемы королями отдельно Триединому королевству, как например, при Фердинанде II, а позднее – всем землям короны Венгерско-Хорватской. 2) Королевские рескрипты; так например, Леопольда I отъ 10-го июля 1703 года и Марии Терезии отъ 17-го января 1750 года по силе коих Хорватско-Славонская военная граница была признана за нераздельную часть Триединого королевства. Впрочем, давъ Далмации административное устройство, отдельное отъ Хорватии и Славонии, Мария Терезия нарушила территориальную целость Триединого королевства. 3) Заключение, положенныя на Хорватскихъ сеймахъ и нашедшія себе высочайшее подтверждение, о томъ, что военная граница (Хорватско-Славонская) составляетъ неотъемлемую часть Триединого королевства 1647 года; также постановления о податяхъ и налогахъ, о рекрутскомъ наборе, обь укреплении крепостей и защите земли отъ вторжения неприятелей.

Первымъ деломъ Леопольда II (1790 – 1792 г.) было созвать общій сеймъ в г. Пресбурге. Сеймъ зтотъ сильно стеснил политическую самостоятельность Триединого королевства. На немъ были приняты, между прочимъ, следующая положенія: § 12-къ остановлено, что власть составлять, изменять и отменять законы имеетъ законно коронованный король и депутаты, законно избранные в сейме, и власть эту, вне сейма, никто не можетъ исполнять. Такимъ образомъ, хорватский сеймъ утратилъ право пересмотра законъ, по отношению Хорватіи, составалемихъ на общемъ сейме. § 58-мъ решено, чтобы вся внутренняя администрація Триединого королевства была передана венгерскому наместническому совету. Наконецъ, 59-итъ постановлено, что определение количества податей и налоговъ в Триединомъ королевстве решается в общемъ сейме.

Такъ какъ хорватские послы приняли участіе в означенномъ сейме, то и заключеніе онаго неминуемо вошло во силу и на территории Триединого королевства. Венгры, получивъ теперь право вмешиваться в внутреннія дела Триединого королевства, пожелали заменить языкъ латинскій, до техъ пор употреблявшійся въ канцелярияхъ и въ школе, языкомъ венгерскимъ, что послужило поводомъ к началу враждебныхъ отношеній между Хорватами и Венграми.⁹ Созванный в 1791 году общей сеймъ в г. Пресбурге, дабы отклонить германскую политику Габсбургской династии, принялъ следующее решение: § 10. Леопольдъ II обязуетъ себя и своихъ наследниковъ, что будетъ управлять Венгріей, какъ королевствомъ, которое имеетъ собственную конституцію и не подчинено никакому иному королевству, по соб-

9 С целью успокоить брожение умовъ между Хорватами, Леопольдъ II издалъ 13-го января 1791 года рескриптъ, коимъ, признавая Хорватско-Славонскую военную границу за нераздельную часть Триединого королевства, обещалъ в тоже время отменить в ней военное начало и присоединить оную к королевству.

устројство, одвојено од Хрватске и Славоније, Марија Терезија је нарушила територијално јединство Троједне краљевине. 3) Закључци, донесени на хрватским саборима и који су нашли себи високе потврде, о томе да војна граница (Хрватско-славонска) чини нераздвојиви део Троједне краљевине 1647. године; такође декрети о порезима и дажбинама, о регрутацији, о јачању тврђава и заштити земље од упада непријатеља.

Први задатак Леополда II (1790–1792) био је да сазове општи сабор у Братислави. Тај сабор је много ограничио политичку самосталност Троједне краљевине. На њему су биле донете, између осталог, следеће одредбе: §12 је установљено да власт да саставља, мења и укида законе има законито крунисани краљ и депутати, законито изабрани у сабору, и власт ту осим сабора не може нико извршавати. На тај начин Хрватски сабор је изгубио право ревизије закона који се тичу Хрватске, сачињених на општем сабору. §5 је решено да се целокупна унутрашња администрација Троједног краљевства пренесе на угарско намесничко веће. Коначно, §59 је установљено да ће се о одређивању висине пореза и дажбина у Троједној краљевини одлучивати на општем сабору.

Како су хрватски посланици учествовали на поменутом сабору, то је његов закључак неминовно ступио на снагу и на територији Троједне краљевине. Угри, добивши сад право да се мешају у унутрашње послове Троједне краљевине, желели су да замене латински језик, који се до тада употребљавао у канцеларијама и у школама, угарским језиком, што је послужило као повод за почетак непријатељских односа између Хрвата и Угара.⁹ Општи сабор сазван 1791. године у Братислави, да би одбацио германску политику Хабзбуршке династије, донео је следећу одлуку: „Леополд II обавезује себе и своје наследнике да ће управљати Угарском као краљевством које има сопствени устав и није потчињено никаквом страном краљевству, по сопственим законима и прописима, а не према форми осталих наследних области, са којима је повезано неразделивом и нераскидивом везом само на основу искључиве обавезе узајамне заштите, по смислу прагматичне санкције.” Леополд II, принуђен околностима да потврди закључак наведеног сабора, признао је на тај начин политичку самосталност земљама угарско-хрватске круне у односу на аустријске земље.

9 Са циљем да умири превирање међу Хрватима, Леополд II је издао 13. јануара 1791. године рескрипт којим, признајући Хрватско-славонску војну границу за неодвојиви део Троједне краљевине, обећава да ће у њој укинути војни принцип и присајединити је краљевству.

ственнымъ законамъ и постоловленіямъ, а не по образу остальныхъ наследственныхъ областей, съ коими связано неразделную и ненарушимую связь единственно только по отношенію исключительной обязанности взаимной защиты, по смыслу прагматической санкции. Леопольдъ II, принужденный, по силе, подтвердить вклучение означеннаго сейма, призналъ такимъ образомъ политическую самостоятельность земель венгерско-хорватской короны отвосительно австрійскихъ земель.

Франць I (II) (1792 – 1835 г.), по силе диплома своего, также подтвердилъ историческія права Тріединого королевства. По Канпоформийскому трактату, 17-го октября 1797 года, онъ приобрелъ Венецианскую Далмацию и Истрію. Онъ же придумалъ территориальную целость Тріединого королевства; такъ, рескриптомъ отъ 17-го октября 1802 года, а затемъ одобрениемъ статьи 5-й венгерско-хорватскаго сейма 1830 года, онъ призналъ, что Далмация составляетъ неотъемлемую часть Тріединого королевства. По Пресбургскому миру (26-го декабра 1805 года) Австрія утратила Далиацію, Приморскую Хорватию, часть Истрии и Каринтію, которія образовали Иллирійское королевство со столицей в Лайбахѣ (Любляне). По Венскому трактату 9-го іюня 1815 года, Далмация и Рагузская республика были уступлены Австріи.

Австрійская имперія хотя и составилаь изъ разнородныхъ и отчасти враждебныхъ между собою элементовъ, темъ не менее они могли бы, однако, прийти къ довольно удовлетворительному взаимному соглашению; но таковое соглашение не подходило подъ политическіе виды австрійскаго правительства. Австрійское министерство, подъ эгидой князя Меттерниха, приняло за принципъ внутренней своей политики: *divide et impera*. Проводя, съ одной стороны, народное начало, съ другой же – сея между различными народностями семя несогласія, кабинетъ Меттерниха успевалъ такимъ образомъ противодействовать, в случае нужды, опасной для него оппозиціи.

Промежутокъ времени между 1826 и 1848 г. составляетъ періодъ наибольшаго преобладанія мадьярскаго начала въ Тріединомъ королевстве. Конституціонныя права сего королевства, торжественно утвержденныя всеми возможными дипломами и рескриптами, сделались мертвою буквой. Загребскій сеймъ, получивъ название *Generalis Congregatia Statuum et Ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, утратилъ деревнее свое значеніе; выборы депутатовъ стали происходить по феодальному мадьярскому закону, в основаніи котораго лежало аристократическое начало¹⁰; все вопросы, не исключая и вопроса о бюджетѣ Тріедина-

10 Право быть депутатомъ принадлежало: 1) местному дворянству и 2) лицамъ, которія, по своему официальному положенію, приобретали дворянство, какъ например, прелаты, великіе жупаны и т. д.; они были приглашаемы особыми банскими записками (*letterae Banales*) приминать участие в сейме.

Франц I (II) (1792–1835), према снази своје дипломе, такође је потврдио историјска права Троједне краљевине. Према Кампоформијском уговору од 17. октобра 1797. године добио је Венецијанску Далмацију и Истру. Он је такође смислио територијално јединство Троједне краљевине; тако је рескриптом од 17. октобра 1802. године, а затим одобреним чланом 5 угарско-хрватског сабора из 1830. године, признао да Далмација чини нераздвојиви део Троједне краљевине. Према Пожунском миру (26. децембар 1805) Аустрија је изгубила Далмацију, Приморску Хрватску, део Истре и Карин, који су чинили Илирско краљевство са престоницом у Лајбаху (Љубљани). Према Бечком уговору од 9. јуна 1815. године, Далмација и Дубровачка република биле су уступљене Аустрији.

Без обзира на то што је Аустријско царство било састављено од разнородних делимично непријатељски међу собом настројених елемената, ипак би могли доћи до довољно задовољавајућег узајамног сагласја; али такво сагласје није потпадало под политичке погледе аустријске владе. Аустријско министарство, под окриљем кнеза Метерниха, усвојило је као принцип своје унутрашње политике: *divide et impera*. Спроводећи, с једне стране, народни принцип, а с друге, сејући семе раздора међу различитим народностима, Метернихов кабинет је успевао да се на такав начин супротстави, у случају потребе, опозицији која је за њега опасна.

Временски период између 1826. и 1848. године чини период највећег преовладавања мађарског начела у Троједној краљевини. Конституционална права овог краљевства, свечано потврђена свим могућим дипломама и рескриптима, постала су мртво слово на папиру. Загребачки сабор добио је назив *Generalis Congregatia Statuum et Ordium regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, изгубивши старо своје значење; избори депутата су се вршили према феудалном мађарском закону, у основу кога је лежало аристократско начело,¹⁰ сва питања, не искључујући и питања о буџету Троједне краљевине, подношена су на коначну потврду угарском сабору; бан, мада се користио правом да сваке године сазива, под личним својим председавањем, сабор у Загребу, заузимао је тек треће место у угарском сабору (прво је заузимао *Palatinus*, а друго *Regiae Curiae Iudex*). На тај начин, може се рећи да је у назначеном временском периоду, с једне стране, хрватски сабор радио као својеврсно одељење угарског сабора, а са друге, јединствени

10 Право да буду депутати припадало је: 1) локалном племству и 2) лицима која по свом званичном положају стичу племство, као на пример прелати, велики жупани итд; они су били позивани посебним банским писмима (*litterae Banales*) да узму учешће у сабору.

го королевства, предствлялись для окончательнаго розршенія венгерскому сейму; банъ хотя и пользовался правомъ ежегодно созывать, подь личнымъ своимъ председательствомъ, сеймъ въ Загребе, но онъ занималъ только третье место на венгерскомъ сейме (первое место занималъ Palatinus, а второе—Regiae Curiae Judex). Такимъ образомъ, можно сказать, что в означенный періодъ времени, съ одной стороны, Хорватский соборъ сделался какъ бы отделениемъ Венгерскаго парламента, а съ другой—единственными правителями Хорватии стали магнаты—ярые поборники политическихъ заявленія Венгровъ, а ихъ помощниками были присылаемы изъ Венгрии чиновники, которые, бывши душой и теломъ чистые Мадьяры, стали запрещать даже издание книги на хорватскомъ языке. В административномъ отношеніи, Триединое королевство разделено было на шесть жупавствъ: Загребское, Вараждинское, Вировитичское, Пожеское, Сремское и Креуцкое (Крижевачка). Каждое жупанство было подразделено на уезды (велики Котарь—Processus, а малы Котарь—Districtus). Начальникомъ жупанства биль великій жупанъ, которому принадлежала политическая и судебная власть ввереннаго ему округа; начальниковъ большаго уезда биль великій судаць (Ordinarius judex ю nobilium) а малаго— хорватский судаць (Districtualis judex nobilium); Турополье (вблизи Загреба, сельская община, где все селяне благородные) стоило именоваться—Campus nobilium, а жупаъ онаго—Comes terrestris съ правами великихъ жупановъ. В 1886 году Триединое королевство, на официальномъ языке было обозначено подь наименованіемъ Partes adnexae Венгерскаго королевства.

Законодательную власть в землях венгерской короны имел венгерский сеймъ. Онъ биль разделень на две палаты. Tabula Magnatum или tabula Procerorum (верхняя палата), состоявшая изъ магнатов, то-есть, князей, графовъ, бароновъ, высшихъ духовныхъ и светскихъ властей, имела своимъ президентомъ—Палантина. Tabula Deputatorum или tabula Statuum et Ordinum (нижняя палата) состояла изъ представителей земель короны венгерской, и число депутатовъ простиралось в ней до 377. Сеймъ созывался чрезъ каждые три года, подь председательствомъ лица, избираемаго среди депутатовъ. Въ случае созванія сейма, извещеніе по сему предмету было препровождаемо бану, который, в свою очередь, сообщалъ генеральной конгрегации.

Императоръ Фердинандъ I, какъ король венгерско-хорватский (1835—1848 г.), лично открылъ сеймъ в г. Пресбурге 19-го мая 1848 года и произнесъ при семъ на латинскомъ языке речъ. Онъ упомянулъ о своемъ, попеченіи относительно сохранения въ неприкосновенности основаній древней конституціи Венгерскаго королевства и предложилъ сейму разсмотритъ предметы, которые могли бы дать большій блескъ учрежденіямъ страны и увеличить ея благосостояніе. В нижней палате, в засѣданіи отъ 20-го іюня 1843 года, было принято решеніе, что венгерский языкъ имеетъ быть признанъ языкомъ официальнымъ не только

управници Хрватске су постали магнати, ватрени поборници политичких изјава Угара, а њихови помоћници су били чиновници слати из Угарске, који су, као чисти Мађари душом и телом, кренули да забрањују издавање књига на хрватском језику. У административном погледу, Троједна краљевина је била подељена на шест жупанија: Загребачка, Вараждинска, Вировитичка, Пожешка, Сремска и Креуцка (Крижевачка). Свака жупанија је била подраздељена на округе (велики котари – *Processus*, а мали котари – *Districtus*). На челу жупаније био је велики жупан, коме је припадала политичка и судска власт повереног му округа; главни у великом округу био је велики судица (*Ordinarius iudex nobilium*), а малог – котарски судица (*Districtualis iudex nobilium*); Туропоље (у близини Загреба, сеоска заједница где су сви сељани благородни) почело је да се назива *Campus nobilium*, а његов жупан *Comes terrestris* са правима великих жупана. Године 1836. Троједна краљевина, на званичном језику, била је означена именом *Partes adnexae* Угарске краљевине.

Законодавну власт у земљама под угарском круном је имао угарски сабор. Он је био подељен на два дома. *Tabula Magnatum* или *Tabula Procerorum* (горњи дом), коју су чинили магнати, тј. кнежеви, грофови, барони, виши духовници и световна власт, имала је свог председника – Палатина. *Tabula Departorum* или *Tabula Statuum et Ordinum* (доњи дом) састојала се од представника земаља угарске круне, а број депутата у њој је ишао до 377. Сабор се сазивао на сваке три године, под председавањем лица које је изабрано из редова депутата. У случају сазивања сабора, извешће о предмету било је преношено бану, који је, са своје стране, обавештавао генералну конгрегацију.

Цар Фердинанд I, као краљ угарско-хрватски (1835–1848), лично је отворио сабор у Братислави 19. маја 1843. године одржавши говор на латинском језику. Поменуо је своју бригу за очување неприкосновености старих конституција Угарског краљевства, и предложио сабору да размотри ствари које би могле дати већи сјај институцијама земље и увећати њено благостање. У доњем дому парламента, на заседању од 20. јуна 1843. године, било је донето решење да мађарски језик буде признат као званичан језик не само на територији Угарског краљевства, већ и у земљама које чине *partes adnexae* овог краљевства. Хрватски представници су протестовали против такве одлуке и послали у Беч, под председавањем бана, хрватску депутацију, како би поднели молбу цару да се не потврди поменути закључак доњег дома. Хрватска молба није кру-

на территории Вепгерскаго королевства, но и в землях, составляющих *partes adnexae* сего королевства. Хорватские послы протестовали против такого заключения, и отправили в Вену, под председательством бана, хорватскую депутацию, чтобы ходатайствовать предъ императором о неутверждении упмянутого заключения нижей палаты. Ходатаиство Хорвагов не увенчалось никаким успехом. Вот вкраще главные пункты относительно венгерскаго языка, привятне на венгерском заседании 1843 года: 1) Все высочайшие раскрепиты и дипломы имеют быть впредь издаваемы на венгерскомъ языке. 2) Все законы и постановления, составляемые на венгерском сейме, имеют битъ излагаемы на венгерском языке, битъ высочайше подтверждени на том же языке. 3) Языком на венгерском сейме будетъ впредь язык венгерскій; но принимая во внимание, что многіе депутаты земель венгерской короны недостаточно хорошо владеют сим языком, – в виде изъятія и не долее, как въ течение шести летъ со времени созванія настоящего сейма, будетъ им дозволено употребленіе на венгерскомъ сейме и языка латинскаго. 4) Венгерскій язык имеет быть официалънний и для внутренней переписки Венгерскаго королевства съ землями венгерской короны. Впрочем земли, составляющія *partes adnexae* Венгрии, могутъ употреблять в переписке съ венгерскими властями и язык латинскій. 5) Административным языком венгерскаго наместническаго совета долженъ битъ язык венгерскій. Изъятіе составлять его переписка, как съ высшими военными, так и съ гражданскими властями наследственных провинции габсбургской династии, а также съ представителями иностранных государств. 6) Языком королевской курии по процессам, непосредственно относящимся до Венгерскаго королевства, а следовательно, и по духовнымъ делам, имеет битъ язык венгерскій. 7) Как в Венгерскомъ королевстве, так и в землях, составляющих *partes adnexae*¹¹ его, языком учебнымъ долженъ быть язык венгерскій, впрочем, съ некоторыми изъятіями: а) по наукам, по коим венгерскій язык не имеет еще своей терминологии, какъ-то: химии, физики, математики, терапии, патологии и метафизики; б) по наукам религіознаго содержания, по коим воспитанники нуждаются в основательномъ знании латинскаго языка; с) по темъ предметам, которые содержатъ исключительно латинскую терминологию, какъ – то: римсково право, реторика, антологія, – преподаваніе должно происходить на латинскомъ языке.

Мало обращая вниманія на возрастающее броженіе умовъ въ славянских провинціях венгерской короны, Венгры неумоимо продолжали проводить там свою узко-національную политику. Они назначили, в 1844 году, баном Триединого королевства Каллерьде-Каллеркео, а на пресбургском сейме 1847 года многіе Хорвати били публично оскорблены за то, что говорили речи на латинскомъ

11 За изъятіем загребскаго комитета

нисана никаквим успехом. Ево укратко главних тачака које се односе на мађарски језик, донетих на угарском заседању 1843. године: 1) Сви највиши рескрипти и дипломе имају убудуће бити издавани на мађарском језику; 2) Сви закони и декрети начињени на угарском сабору имају бити излагани на мађарском језику, те потврђени на истом том језику; 3) Језик на угарском сабору ће убудуће бити мађарски језик; али узимајући у обзир да многи депутати земаља под угарском круном недовољно добро владају тим језиком – као изузетак и не дуже од шест година од сазивања садашњег сабора, биће им дозвољена употреба на угарским саборима и латинског језика; 4) Мађарски језик мора бити званичан и за унутрашње преписке Угарског краљевства са земљама под угарском круном. Међутим, земље које чине *partes adnexae* Угарској могу употребљавати у препискама са угарским властима и латински језик; 5) Административни језик угарског намесничког савета мора бити мађарски језик. Изузетак чини преписка како са војним, тако и са грађанским властима наследних провинција Хабзбуршке династије, а такође са представницима иностраних држава; 6) Језик краљевске курије, за процесе који се непосредно односе на Угарско краљевство, а стога и на духовне послове, има да буде мађарски језик; 7) Како у Угарском краљевству, тако и у земљама које чине *partes adnexae*,¹¹ језик на коме се учи мора бити мађарски језик, међутим, са неколико изузетака: а) у наукама, у којима мађарски језик још нема своју терминологију, као: хемија, физика, математика, терапија, патологија и метафизика; б) у наукама религиозног садржаја, за које је ђацима потребно основно знање латинског језика; в) у оним предметима који садрже искључиво латинску терминологију, као: римско право, реторика, антологија – предавања се морају држати на латинском језику.

Мало обраћајући пажњу на врење које је расло у словенским провинцијама, Угри су неуморно спроводили своју уску националну политику. Они су именовали 1844. године Карла де Калерка за бана Троједне краљевине, а на сабору у Братислави 1847. године многи Хрвати су били јавно вређани зато што су говорили речи на латинском језику. На угарском сабору 1848. године био је сачињен закон који је требало да зада смртни ударац политичком постојању Троједне краљевине. Ево неколико његових параграфа: §3. При избору краља, веће има потпуну извршну власт, не само у Угарској, него и у Хрватској. Непосредном вођству већа подлеже хрватска администрација, којом он управља преко угарског министарства, одговорног пред

11 Са изузетком загребачког комитета

языке. На венгерском сейме 1848 года был составлен закон, который должен был нанести смертельный удар политическому существованию Триединого королевства. Вот некоторые параграфы его: § 3. При выборе короля, палатин имеет полную исполнительную власть не только в Венгрии, но и в Хорватии. Непосредственному ведению палиатина подлежит хорватская администрация, которую он управляет чрез посредство венгерского министерства, ответственного пред венгерским сеймом. (Таким образом Триединое королевство утрачивало свою политическую самостоятельность, а бань-власть). § 5. Триединое королевство имеет отправлять на венгерский сейм сорок депутатов, вместо трех *Oratores Regni* (таким образом, оно сделалось как бы провинцией Венгрии). Славония, Приморье и Хорватско-Славонская военная граница входят в состав Венгрии. § 9. Население-*partes adnexae*- Венгрии имеет взносить одинаковы подати с населением Венгрии (начиная с Фердинанда I, Хорваты платили на половину менее податей, чем Венгры). § 11. Дипломатическим языком должен быть язык венгерский.

Хотя венгерский зленень и был плотнее между собою связан, чем славянский, и хотя он находил большую поддержку себе в царствующей династии, тем не менее, не смотря на таковыя условия, вполне поводимому благоприятствования упрочению мадьярских стремлений на славянских землях короны св. Стефана, Венгры не сумели посеять на почве Триединого королевства плодотворного семени, которое могло бы пустить от себя глубокие корни. Действительно, при первом неблагоприятном ветре, мадьярское здание, искусственно построенное на территории Триединого королевства, столь быстро разрушилось, что вскоре и следов его не осталось. Виноваты в том сами Венгры. Главная их политическая ошибка состояла в том, что они, увренные в своей материальной силе, пожелали сделать насильственный переворот в своих славянских землях. Этот политический промах Венгров может быть объяснен не столько самоуверенностью, сколько политическою их незрелостью. Венгры пожелали заставить Славян, в самый непродолжительный срок времени, омыдмризоваться. Последствия такой необдуманности и недальновидности Венгров понятны: Хорваты стали утрачивать доверие к ним, и ради политического своего самосохранения, стали действовать осмотрительные. Народное семя, счастливо посеянное на доброкачественной почве Триединого королевства, ожидало только первого луча солнца, дабы заявить о своем существовании. В 1848 году хорватским баном был единодушно избран Иосиф Елачич.

угарским сабором. (На такав начин Троједна краљевина је изгубила своју политичку самосталност, а бан власт.) §5. Троједна краљевина има да пошаље четрдесет депутата у угарски сабор, уместо три *Oratores Regni* (на тај начин је постала, такорећи, Угарска провинција). Славонија, Приморје и Хрватско-славонска војна граница улазе у састав Угарске. §9. Становништво *partes adnexae* Угарске мора да плаћа исте порезе као становништво Угарске (почев од Фердинанда I, Хрвати су плаћали упола мањи порез него Угри). §11. Дипломатски језик мора бити мађарски језик.

Иако је угарски елемент и био ближе повезан међу собом него словенски, и иако је налазио велику подршку у владајућој династији, ипак, и поред оваквих услова који су сасвим очигледно погодовали јачању мађарских стремљења ка словенским земљама круне Светог Стефана, Угри нису успели да посеју на тлу Троједне краљевине плодотворно семе које би могло да пусти дубоке корене. Заиста, при првом неповољном ветру мађарско здање, вештачки постављено на територији Троједне краљевине, тако се брзо срушило да му није остало ни трага. Кривци за то су сами Угри. Главна њихова политичка грешка састојала се у томе што су они, уверени у своју материјалну силу, желели да насилним путем изврше преврат у својим словенским земљама. Тај политички промашај Угара може бити објашњен не толико самоувереношћу, колико њиховом политичком незрелошћу. Угари су желели да натерају Словене да се у што краћем року мађаризују. Последице такве непромишљености и кратковидости Угара су јасне: Хрвати су кренули да губе поверење у њих, и ради свог политичког самоодржања кренули да делују обазривије. Семе народа, срећно посејано на добром тлу Троједне краљевине, очекивало је само први зрак сунца да би јавило о свом постојању. Године 1848. за хрватског бана је једногласно изабран Јосиф Јелачић.

Рад приспео / Paper received: 17. 6. 2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 2. 10. 2024.

Đorđe STEPIC*

Srđan Šarkić, *History of Serbian Mediaeval Law*,
Brill, Leiden 2023, 616.

Major volumes dealing in broad subjects in a well-thought-out systemic approach take great effort and vast experience to envision, let alone write. It has taken Srđan Šarkić around 30 years of research and writing, the last 6 of them rather intensively, to create his „History of Serbian Mediaeval Law” (*History*), published last year.

A comprehensive monography in Serbian medieval law from the 12th until the 15th century – a simple, yet completely accurate description of Šarkić’s book – warrants praise on its own, as a monographic study of this topic had not been attempted in more than eight decades, ever since Teodor Taranovski’s pioneer four-volume „History of Serbian Law in the Nemanjić state”.¹ Moreover, this is the first such book written in English, thus having the added benefit of making this topic accessible to a broader community of academics and enthusiasts alike.²

It is structurally divided into 6 parts and 27 chapters, mostly following the template established by Taranovski in his ground-breaking work. After the preface and a short introductory chapter, the next chapters deal in the most important branches of Serbian medieval law: law of persons (sta-

* The author is a third-year PhD student and a teaching associate at the University of Belgrade Faculty of Law, djordje.stepic@ius.bg.ac.rs, ORCID: 0009-0004-0422-9686.

1 Teodor Taranovski, *Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi I-IV* was published between 1931 and 1935, having three more editions in 1996, 2002 and 2020. It has served (and still does) as a go-to history of Serbian medieval law, in spite of some minor mistakes, and some of the author’s positions being somewhat outdated.

2 Šarkić underlines both of these points in his preface, Srđan Šarkić, *History of Serbian mediaeval law*, Brill, Leiden 2023, XI, while calling his book, somewhat modestly „a study guide to Serbian mediaeval law”.

tus law), constitutional law (more on the naming of this chapter below), civil law, criminal law and procedural law. There is no conclusion, which is understandable when we take into account the methodology the author has chosen: the entire piece reads as a road-map to some of the most important institutions of the said legal system. The structure is soundly executed, given the frequent need of the author to direct the reader to a previous/later consideration of connected legal institutes. There is seldom any confusion between „parts” and „chapters”, which is easily excused.

The book starts with a short first chapter, detailing the historical background, sources and the two dominant concepts of law: Serbian and Byzantine. The author here mostly summarises the history of the medieval Serbian states (7th – 15th century) and gives an overview of the most significant types of legal and historical sources for his research. The former of these are: the illusive „*librum Sclavorum... Methodius*”, charters, treaties with Dubrovnik (Ragusa), Nomokanon of Saint Sava, the Codification of Stefan Dušan, the city statutes, Farmer’s Law³ and the Law of Mines of Despot Stefan Lazarević, while the latter are hagiographies, annals and other written sources that supplement the gaps in the purely legal ones. Šarkić’s list, although mostly traditional in Serbian legal historiography (save for the inclusion of Farmer’s law), is not exhaustive, as it does not mention all the legal sources. Valuable information can also be found in various monasterial manor lists which usually contain a detailed account of different legal acts that result in acquiring property; notary acts, the very few contracts that survive from the period, as well as a handful of court rulings – most of which Šarkić does use in his research. This chapter ends in an analysis of the two concepts of law in Serbia and Byzantium, in which the author combines legal history and theory of law in order to better showcase the various meanings of law in the two systems.

The second chapter deals with the law of persons, or status law. As the state had been developing a strong social stratification in the late Middle Ages, this might as well be a branch of law that shows the greatest departure from the relative egalitarianism of Slavic customary law, whilst at the same time being susceptible to Byzantine influence *de facto* rather than *de iure*. In truth, even the Eastern Roman Empire witnessed a shift into a more feudalised society, with ever greater immunity rights being given to the privileged classes.

3 Šarkić’s inclusion of the Farmer’s law of the Serbian redaction as a legal source in medieval Serbia is a relative rarity in legal historiography. Only one copy of it has survived, in the library of the Hilandar monastery, and dated into the 15th century (cca. 1426–1432). Many of its norms found their way into the Law of Emperor Justinian – however, its applicability is still up for debate. See Šarkić, *History*, 22, 29. Miloš Blagojević, *Zemljoradnički zakon, srednjovekovni rukopis*, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava XIV, Beograd 2007.

Šarkić proceeds to list a universally accepted classification of persons in medieval Serbia: noblemen (*vlastela*), commoners (*sebri*), townsmen (*građani*) and foreigners (*stranci*). Each of these classes is later divided further. The noblemen came to signify both church authorities, as representatives of divine authority (monastic seniors and the higher clergy) as well as the worldly aristocracy,⁴ as the backbone of the military organisation of the state, all of whom have great privileges and different obligations to the state. The worldly nobles were also differentiated based on the heredity of their lands – into *baštinici* and *pronijari*, as well as their wealth and social standing – the great *vlastela*, (small) *vlastela* and *vlasteličići* (lesser lords).

Their immunities – economic, judicial and administrative – he underlines, reflected their growing importance within the Serbian medieval state. Similarly, the unprivileged were differentiated based on their trades: farmers, shepherds, craftsmen... Status law in medieval Serbia isn't without its historiographical controversies. Many of the lesser social groups, though mentioned in the legal sources, are still not fully understood by modern scholars. The old debates from the last two centuries still linger. Were *otroci* (sing. *otrok*) slaves or just the most dependent of the classes – and were there practical differences between these options? What was the essence of the positions of *sokalnici* and *vlasii ćelatori*, that warranted their slightly different duties to their lords? Šarkić tries to, within the scope of the available sources, answer these questions, usually by adding some arguments to already established positions in academic discussions. This will be a common theme throughout *History*.

The third chapter, titled „Constitutional law”, opens with the question of the constitutional character of certain provisions of Dušan's Code. The topic of whether or not one can apply the criteria of material constitutionality whilst analysing legal sources predating the first modern constitutions of the late 18th century, even the ones from the times of antiquity, is widely debated among scholars. Naturally, some academics hold views that are completely opposite – with some older writers attributing it even formal constitutional elements, whilst others fervently deny the notion of pre-18th century constitutionality all together. Šarkić, firmly standing by his previous remarks,⁵ insists that „it remains as an evident fact that in Dušan's Law Code there were many elements which

4 Even though the construct „worldly and ecclesiastic aristocracy” is contributed to Nikola Krstić, there are many instances where a variation of it has been used in medieval sources, with Šarkić specifically mentioning a couple of selected charters, Šarkić, *History*, 46–47.

5 See, for example, Srđan Šarkić, „Elementi ustavnosti u srpskom srednjovekovnom pravu”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1/1982, 125–135. and Srđan Šarkić,

today would belong to constitutional law, as much as those in Magna Carta of 1215.”⁶ Consequently, his decision to name this chapter „Constitutional law” rather than „State law” or „Public law” shows his integrity in upholding his theory, although it is not one without controversy.⁷

His theoretical view on the hierarchy of the states, based in Roman/Byzantine law is well founded and based on his previous academic endeavors. The *credo* of this is the famous quote of the Hilandar charter,⁸ around which Šarkić masterfully crafts a vision of Serbian medieval rulers’ ideology, the center of which is the meaning of the state and its (symphonic) relations with the Church. The ruler, head of state, uses his (theoretical) ultimate military might and his right to deal justice, administering both the country and the entire class system it was founded on... In the first centuries, he is surrounded by his „fellows” (*družina*), who lay the foundation for the future nobility. His courtiers and servants slowly develop into an efficient administrative apparatus, while the assemblies become the State councils (*Sabor*). Later, a more comprehensive reform, influenced by both the reception and tradition of Byzantine institutions follows, creating a blend of administrative styles that would survive as long as the Serbian medieval state. After skillfully guiding his reader through this evolution, the author analyses the regional administration – albeit in a very short overview of units of territorial division (*župa, oblast, krajište...*) and without a clear criterion and chronology. This section ends with a condensed, but brilliant insight into the role played by the Serbian Orthodox Church in the history of medieval Serbia.

The next part of this books analyses the topic of civil law. Starting from the definitions of natural and legal persons as subjects of law, Šarkić yet again demonstrates that the sheer practicalities, such as the position of towns, villages and churches as legal entities, often take center

„Norme ustavnopravnog karaktera u srednjovekovnom srpskom pravu”, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 1–3/1986, 45–51.

6 Šarkić, *History*, 124–125.

7 His view was criticised by Mirjana Stefanovski, „Vrednost zakona prema Dušanovom zakoniku”, Sima Ćirković, Kosta Čavoški, *Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora*, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava XVI, 37.

8 This quote, in Šarkić’s translation (*History*, 126) goes as follows: „In the beginning, God created the heavens and the earth and human beings on it, he blessed them and gave them power over the whole of his creation. And some of them he made emperors, others princes, others lords and provided all of them with herds to be grazed and protected from every harm. So, brothers, the merciful Lord established the Greeks as emperors and the Hungarians as kings and he classed all men and gave the law ... According to all his infinite grace and mercy He endowed our ancestors and our forefathers to rule this Serbian Land ... and appointed me, christened in holy baptism Stefan Nemanja, the Great Župan.”

stage. Concerning the law of property, which had a completely feudal structure and roots in customs, the supplanting of Roman law proved to be a necessary addition. The system of hierarchical property (*dominium eminens / dominium directum / dominium utile*), found in variations through much of feudal Europe in various forms, is attested in medieval Serbia in full. However, this doesn't mean that the unprivileged classes could not fully dispose with their property – the few surviving contracts of sale attest to the contrary. Anyone with full legal capacity could buy or sell, give or accept a gift, make a will,⁹ set up a lease etc.

The author puts these and other particular law sources to good use, especially in his chapter on the law of obligations. Otherwise, this one, as well as many other chapters of the *History* would just turn into a listing of legal norms (mostly from the Code and Syntagma) – something that Šarkić, for the most part, skillfully evades. To enrich these sections, in many instances, he insists on giving a short historical overview of the Roman law origins of many legal institutes, later adopted in Byzantine and, via the latter, in Serbian medieval law.

The next part of the book, most voluminous by far, is dedicated to criminal law. At its very beginning, Šarkić extrapolates the two different concepts of crime, Serbian and Byzantine, although the former mostly focuses on the Serbian legal terminology regarding said matters. A prominent spot is given to the various interpretations of what constitutes a crime: an act, or even a thought of the offender, a sin, or, most interestingly, a kind of madness – not in the modern sense, but as a rebellion against the divine order of things.

While treating the questions of the culprit and liability, the author explains the applicability of individual or collective liability in certain cases, noting that the principle of individual liability in Serbian medieval law was introduced from the Byzantine Empire. What follows is a comprehensive analysis of the core institutes related to the culprit – intention and recklessness, mental capacity and accompliceship.

Concerning the system of punishments, Šarkić is again faced with too few sources, especially regarding the application of the death penalty. However, what sources do remain tell us of a complex system of sanctions, one familiar to most of the European states at the time, consisting of

9 Šarkić assumes that many mentions of „gifts for the soul/grave” in the monasterial charters or manor lists serve as indicators of wills being made in favor of said churches or monasteries. However, it stands to reason that these acts could rather be treated as examples of *donatio mortis causae*. Šarkić, *History*, 284–289, contra Aleksandar V. Solovjev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka*, Skopsko naučno društvo, Skoplje 1928, 115. Taranovski mentions the „gifts for the soul/grave” just in the context of motivation of the gift giver, Taranovski, *Istorija IV*, 194.

the mentioned capital punishment, as well as the corporal ones, fines, imprisonment, exile, and confiscation, among many others. The author only briefly mentions the spiritual punishments (just anathema and excommunication, as the most serious ones), used by the Church against the offenders of canon law.¹⁰

The readers are then greeted with an overview of the most significant crimes, grouped according to which legal good is threatened by them – crimes against the state and sovereign, the judicial system, the public order, against Church and religion, the person, morality and property. This obviously modern classification, chosen to systematise these delicts, has been previously used by many legal historiographers, and proven itself more than satisfactory in the previous decades.¹¹ Some of them are mentioned in detail only from the time of Dušan's codification, like *odboj* and the shaming of a judge, or the refusal of his order by another official, which shows a greater shift in criminal policy – the great codifier decided to severely punish those who act out against public authority. Same is true of the strict punishments introduced in the amended Code of 1354, especially for the professional thieves and brigands. Harsh penalties are also reserved for those who break the class order, mostly the serfs (for the commoner's councils, fugitive serfs, various crimes committed against the nobility) – the nobles are mostly spared the death and corporal penalties, except for the most egregious acts of murder, rape and other cases of a blatant abuse of power. Sadly, once again, the lack of surviving judgments makes it difficult to assess the full results of these developments, although it seems that its more brutal elements remained solely on parchment. Whatever the case, the rulers' efforts to restore peace and order in tumultuous times in their state deserve to be applauded.

The final part is dedicated to procedural law. The trial procedure was one and the same for all matters, civil or criminal. The same „unity” did not apply to the justice system – similarly to other states at the time, the rise of judicial immunities lead to the existence of several ones. The highest authority, of course, is the ruler's court, that slowly evolved from absolute

10 Here Šarkić also mentions the damnation of the ruler, commonplace in many charters, as a sort of a deterrent against all those who might forge or misinterpret his will. On this matter, see also, Stanoje Stanojević, *Studije o srpskoj diplomatiji I*, Beograd 1928.

11 Even still, the issue of crimes targeting different protected goods remains. For example, Church theft (*svetokradstvo/svetotatsvo*) is both a crime against property and, as a form of sacrilege, against religion. In some cases, Šarkić considers some forms of self-judgement as a form of a violation of immunity rights, although *samosud* is a distinctive crime against the judiciary. Šarkić, *History*, 372. In another, he discusses *najezda* almost as a form of self-judgement, although it is characterised as a callous attack against one's property with a significant force.

jurisdiction to trying the most important cases (*reservata*) – murder, rape, treason, land disputes etc. It also served as a second-degree court, although most likely not an appellate.¹² From this court, explains the author, stems the formation of the state judicature: from the court judge, administrative personnel as judges, all the way to the professional state judges. The second system is the one of feudal courts – of manor lords dealing justice to their serfs. These lords (worldly or ecclesiastic) were expected to supplant the state courts on their lands. The Church itself – here acting fully in the capacity of a religious institution – also tried their believers, clergy or protegeses on spiritual matters (*duhovni dugovi*). This leaves two more distinct jurisdictions: one of city courts, based on the various degrees of autonomy they enjoyed in medieval Serbia, and another for foreigners, mostly used for the German miners and Dubrovnik traders, ranging in forms from a mixed border court to consular jurisdiction.

The mentioned structure of the trial, with some variations depending on the adjudicator, looked rather similar, at least from the time of Emperor Dušan and later on, when the scarcity of sources is not as grave as in the period before. Šarkić takes us from the start of an ideal-type of a medieval trial until its very end. Starting with the summons, the parties' appearance and arguments, presentation of evidence, types of evidence used, all the way to the judge rendering a verdict and its execution, the author notes many changes between the different eras. For example, since Dušan's Code at the latest, the judgment must be issued in writing; the trial ordeals are slowly faded out of the proceedings; the oath is objectivised by the appearance of the jury (*porota*) etc. All these developments show that, although often perceived as static – and treated like that for didactical reasons – the history of procedural law in medieval Serbia, like in all other branches of law, shows remarkable growth.

Having met with Šarkić's approach, some of the topics broached and conclusions reached, after more than 650 pages, one is left with a deepened understanding of Serbian medieval law. His writing style is accessible, yet academic *in vero*. The quoting of sources is, more often than not, supplanted by detailed explanations, often times with parallels to Roman law and the laws of other medieval states. Controversies are mostly solved by acknowledging the existing explanations, while steering clear of conjectures regarding issues currently impossible to resolve. The latter is the case with institutes like „*uzdanije*”, that continues to puzzle historians to this day.

That being said, some minor faults are bound to exist even in a book as thoroughly researched and written as this one. Šarkić isn't always

12 Šarkić, while allowing the existence of an appeal in the procedural law of medieval Serbia, based on the Byzantine influence, through the Syntagma, finds its adoption less than likely. Šarkić, *History*, 507–508. This is in line with the opinions of earlier authors.

immune to embracing some questionable older views. An example of this is the notion that the Code of Stefan Dušan loses its regularity or system after article 84, or the authors inconsistent (lack of) trust in the Rakovac manuscript of said Code.¹³ The translation and transliteration of titles, institutes and names isn't always consistent, especially with ones originally borrowed from the Greek language. For example, the name of the first Serbian patriarch has three different spellings (Joanikije, Ioanikije and Ioanikios), while the title „headman” is used for different dignitaries, such as the *kefaliija* and *knez*. However, these smaller issues, easily mendable at that, do not detract any value from this great work.

Šarkić's *History* feels like a much-needed addition to the historiography of Serbian medieval law. Not only does it rise to the occasion eloquently and comprehensively, but it does so in the English language, which in itself vouches that this important topic will be more accessible to researchers that are non-(fluent) Serbian speakers. It is with great hope that I expect a Serbian edition of this book, with the many insights that it has to offer.

LITERATURE:

- Dorđe Bubalo (prir.), *Dušanov zakonik*, Zavod za udžbenike / Službeni glasnik, Beograd 2010.
- Miloš Blagojević, *Zemljoradnički zakon, srednjovekovni rukopis*, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava XIV, Beograd 2007.
- Aleksandar V. Solovjev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka*, Skopsko naučno društvo, Skoplje 1928.
- Stanoje Stanojević, *Studije o srpskoj diplomaciji I*, SKA Beograd 1928.
- Mirjana Stefanovski, „Vrednost zakona prema Dušanovom zakoniku”, Sima Ćirković, Kosta Čavoški, *Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora*, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava XVI, 35-55.
- Teodor Taranovski, *Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi I-IV*, Talija, Niš 2020.
- Srđan Šarkić, „Elementi ustavnosti u srpskom srednjovekovnom pravu”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1/1982, 125-135.
- Srđan Šarkić, „Norme ustavnopravnog karaktera u srednjovekovnom srpskom pravu”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1-3/1986, 45-51.
- Srđan Šarkić, *History of Serbian mediaeval law*, Brill, Leiden 2023.

Рад приспео / Paper received: 11. 6. 2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 1. 8. 2024.

13 On both of these issues see, for example, Dorđe Bubalo (prir.), *Dušanov zakonik*, Zavod za udžbenike / Službeni glasnik, Beograd 2010, 16–18 (for the system of the Code's 201 articles) and 42–44 (on the Rakovac manuscript).

Ђорђе СТЕПИЋ*

ИНТЕРВЈУ: ПРОФ. ДР СРЂАН ШАРКИЋ

Проф. др Срђан Шаркић рођен је у Београду 1948. године. Дипломирао је на Правном факултету Универзитета у Београду 1971. године. На истом факултету је магистрирао 1975. године, одбранивши тезу о римском Сенату, те докторирао 1980. године са тезом о цариградском Сенату од IV до VII века. Звање асистента на Правном факултету Универзитета у Новом Саду стекао је 1973. године. У току 43 године рада на овом факултету (на коме је обављао и дужност декана од 2000. до 2002. године) напредовао је кроз сва звања, све док се није пензионисао 2016. године као редовни професор.

Предавао је Општу историју државе и права, као и изборне предмете Велики правни системи и кодификације и Правне теорије и институције антике. Области његовог академског интересовања су византијско и српско средњовековно право, те утицаји римског и ромејског права на српско средњовековно право.

Објавио је преко 90 научних и стручних радова, на српском и више страних језика. Поред тога, издао је и збирку „Одабрани извори из државноправне историје Југославије” (са Љубомирком Кркљуш). Аутор је неколико уџбеника: „Основи правне историје”, „Основи римског права”, „Историја државе и права”, „Општа историја државе и права”, „Општа историја државе и права” (са Љубомирком Кркљуш), „Правне теорије и институције антике” (са Антуном Маленицом), „Велики правни системи и кодификације” (са Драгољубом Поповићем) ...

* Водитељ интервјуа је сарадник у настави и студент докторских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, djordje.stepic@ius.bg.ac.rs

Написао је и више монографија: „Правне и политичке идеје у Источном римском царству: од почетка Константинове до краја Јустинијанове владавине”, „Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)”, „Средњовековно српско право”, „*A History of Serbian Mediaeval law*”... У његову част 2020. године је приређен зборник радова *Nomophylax*, пригодно назван по највишем државном чиновнику задуженом за право у Византији.

Разговор са професором Шаркићем обавио је мср Ђорђе Степић, уз техничку подршку г-ђице Ружице Ристивојевић и г. Сима Илића, 30. децембра 2024. године.¹

Ђорђе Степић: Поштовани професоре, пре свега, хвала Вам што сте прихватили наш позив за интервју за Весник правне историје.

Проф. др Срђан Шаркић: Задовољство ми је.

Ђ. С: Најпре, обичај је у оваквим интервјуима да почнемо разговор о неким темама о детињству и младости. Да ли сте у току школовања, одрастања, показивали нека интересовања која ће Вас одвести на студије права?

С. Ш: Нисам, ја сам заправо показивао интересовање за историју. Ја сам се од шестог разреда основне школе био зарадио историјом. Али, ето, када сам завршио гимназију нисам се определио да студирам историју јер сам сматрао да Правни факултет пружа више различитих могућности за запошљавање, и онда сам, по тој некој логици, уписао права. Међутим није ме страст за историјом прошла, и кад сам дипломирао окренуо сам се правној историји и цео свој радни век бавио се тиме, а ево бавим се и сада, иако сам већ осам година у пензији. Али, овако искрено да кажем, више се осећам историчарем него правником, иако имам диплому правног факултета.

Ђ. С: Ово је можда увод у одговор на следеће питање. Дакле, поменули сте колико врата може да отвори право као струка – онда је то вероватно ваше интересовање ипак пресудило да се бавите правном историјом.

С. Ш: Па јесте, и због тога сам врло задовољан. Зато што, за разлику од оне историје коју ми зовемо општа или политичка, зависи како ко, мислим да ми је правна историја отворила и разјаснила многе проблеме, јер проучавање права и правних установа мислим да прониче боље у историју једнога друштва него она политичка историја;

1 Интервју је обављен у професоровом породичном дому у Новом Саду. У лично име, као и у име редакције Весника правне историје, захваљујем се професору Шаркићу и његовој супрузи Маријани на великом гостопримству које су нам указали.

и често они који не воле историју кажу: ето, терали су нас да бубамо разне датуме и чињенице, а када се, рецимо, прочита неки текст из правне историје, мислим да он може да буде занимљивији.

Ђ. С: Дакле историја процеса и историја права, пре него тих детаља и хронологија.

С. Ш: Да, апсолутно стојим на том становишту.

Ђ. С: Студирали сте, као што сте напоменули, и докторирали на Правном факултету Универзитета у Београду, а читаву каријеру градили на Правном факултету Универзитета у Новом Саду.

С. Ш: Па то је стицај околности. Знате, ја сам дипломирао 1971. године, а то је било оно јако бурно време – дискусије око уставних амандмана, Маспок² у Хрватској, професор Ђурић,³ хапшење и одстрањивање одређених наставника и асистената са нашег факултета. И ја сам у тим дискусијама био можда мало превише револуционаран – у „Петицији”,⁴ када су биле жестоке дискусије око уставних амандмана, ја сам изрекао неке две беседе које су душебрижници на Правном факултету у Београду оценили као превише револуционарне. Иако је већ била варијанта да будем асистент у Београду, онда ми је онако дискретно, како се то већ у то време радило, речено да то не би било пожељно, да има другова који су против тога. И онда се појавио конкурс у Новом Саду. Ја сам мало размислио, јавио се, примљен сам, и од 1973. до 2016. ја сам 43 године провео на Правном факултету у Новом Саду. У међувремену сам се и преселио у Нови Сад и, ето, ваљда постао Новосађанин, не знам...

Ђ. С: Сократ је био крив јер је кваро омладину...

2 Маспок (Масовни покрет) или Хрватско прољеће, представљао је друштвени покрет у СР Хрватској, предвођен истакнутим хрватским комунистима (Мика Трипало, Савка Дабчевић – Кучар) чији је основни захтев била реорганизација југословенске федерације, те положаја СР Хрватске, која би се имала сматрати искључиво државом хрватског народа и у којој би службени језик био искључиво хрватски. Поред тога, тражено је и препуштање различитих федералних надлежности у корист СР Хрватске, па и засебна столица у Уједињеним нацијама, што би водило конфедерализацији или растакању СФРЈ. Поједини захтеви овог покрета нормативизовани су у уставној реформи 1974. године. Део подршке овом покрету дала је и усташка емиграција.

3 Михаило Ђурић (1925–2011) био је српски полихистор, академик САНУ, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду и научни саветник на Институту друштвених наука. Крајем 1971. године удаљен је са Универзитета, а јула 1972. године осуђен је на две године затвора (доцније му је казна ванредно умањена на 9 месеци) због „непријатељске пропаганде” / „ширења српског национализма”, а поводом говора одржаног у вези са уставним амандманима из 1971. године.

4 Амфитеатар V на Правном факултету Универзитета у Београду.

С. Ш: Па, не знам да ли сам ја квариио омладину или не, али с обзиром како су прошли професор Ђурић и још неки други људи, ја нисам имао таквих последица. Мени је само дискретно речено да не би било добро да се јавим на конкурс. А у то исто време, један од мојих најбољих пријатеља, Мирослав Милошевић,⁵ и ја били смо једини постдипломци на Катедри за историју државе и права. Мирослав (или Мајк, како смо га ми звали) примљен је и био је професор Римског права. Нажалост, прерано нас је напустио. А ја сам онда отишао у Нови Сад и, као што рекох, ту сам заслужио и пензију.

Ђ. С: Дакле, цео Ваш радни век је протекао у Новом Саду. Можда би наше гледаоце/читаоце занимало како су тада изгледале студије права? На који начин мислите да су се можда највише промениле од тада до данас?

С. Ш: Мислите у Београду или у Новом Саду, или уопште?

Ђ. С: Уопште, и у Београду и у Новом Саду, али из искуства некога ко је студирао и цео свој радни век провео и у науци и у настави.

С. Ш: Студије су се доста промениле. Ја мислим да су сада студије далеко квалитетније из простог разлога што факултети располажу многим средствима, пре свега техничким, којима ми нисмо располагали и, заправо, које смо могли само да сањамо. Данас сви наставници имају компјутере, предавања се одржавају са *PowerPoint* презентацијом, што мислим да је далеко, далеко лепше и лакше и боље за студенте. На факултетима имамо учионице опремљене за симулацију суђења, скоро све учионице имају *PowerPoint* презентацију и тако даље. Тако да, са те стране, мислим да је студирање студентима много пријатније и лепше, бар ја тако мислим. Откако сам почео да држим, пре двадесетак година, предавања у *PowerPoint* презентацији и мени је било много лакше – а мислим да је и студентима било занимљивије кад су могли да виде и поједине документе, и поједине локалитете и географског и историјског карактера и тако даље. Е, сад... нећу да кажем да је настава и да су наставници раније били мање квалитетни. Напротив. У време када сам ја студирао имао сам среће да слушам велике асове правног факултета, као што су били професор Радомир Лукић,⁶ професор Мехмед Беговић,⁷

5 Мирослав Милошевић (1948–2014) био је професор Римског права, дугогодишњи шеф Катедре за правну историју, члан Савета и члан редакције часописа „Анали” на Правном факултету Универзитета у Београду.

6 Радомир Д. Лукић (1914–1999) био је правни теоретичар, филозоф и социолог, оснивач катедре за филозофију и социологију права на Правном факултету Универзитета у Београду, академик САНУ.

7 Мехмед Беговић (1904–1990) био је професор Породичног права на Правном факултету Универзитета у Београду, стручњак за шеријатско право и везе старог српског и османског права, академик САНУ.

професор Бора Благојевић,⁸ професор Михаило Константиновић⁹ и још неки други. Али они су тада имали на располагању микрофон, некад ни микрофон, таблу и креду – и ништа више; нису могли ни да сањају о компјутерима, *PowerPoint* презентацији... Али са друге стране мислим да смо ми у тој генерацији – ја сад не бих желео да будем конзервативан – много више читали. Мислим да данашње младе генерације врло мало или готово ништа не читају, да се превише ослањају на интернет, компјутер, мобилне телефоне и тако даље, што мислим да није сасвим добро и да би требало мало више да читају.

Ђ. С: Сада смо добили и вештачку интелигенцију, тако да ћемо тек видети у ком смеру то иде...

С. Ш: Е, о томе појма немам, ама баш ништа. Не знам, али видећемо, о том – потом.

Ђ. С: Колико је слушање предавања и студирање, како сте то лепо рекли, са тим професорима асовима утицало на вас касније као наставника и научника?

С. Ш: Од тих људи се доста могло научити, јер неки међу њима су били заиста генијалци, уметници, који су умели да нам то своје знање на један концизан и врло аргументован начин пренесу, тако да и дан-данас се сећам појединих предавања и предавача... Ето, нисам споменуо професора Михаила Ђурића, који је, нажалост, у време кад сам ја завршавао студије био ухапшен због те своје беседе, али он је био сјајан предавач. Он је нама држао два часа, а затим је трећи час био потпуно посвећен разговору са студентима. И ми смо могли све живо да га питамо, и да разговарамо, и да дискутујемо о књигама које нам је он дао као ширу литературу да прочитамо. Наравно, то је тада био изборни предмет и група је била доста мала, тако да је он имао ту привилегију да је радио са десет-петнаест студената, за разлику од професора на првој години. (Знате и сами како то изгледа у „Петици”, која је препуна и предавања су у две смене. Тако да то није исто.) Али он је био човек који се јако, јако трудио и волео да пренесе знање. Рецимо, професор Беговић, који је био један велики господин, он никад, никад одбрану семинарског рада није пропустио, и он је долазио на одбране семинарског рада студената друге године – он

8 Борислав Т. Благојевић (1911-1985) био је цивилиста, декан на Правном факултету Универзитета у Београду, оснивач Института за упоредно право у Београду и судија Уставног суда Југославије.

9 Михаило Константиновић (1897-1982) био је цивилиста, министар правде, професор на Правном факултету у Суботици и Београду и декан на Правном факултету Универзитета у Београду, оснивач Спољнотрговинске арбитраже при ПКЈ, творац више системских закона социјалистичке Југославије.

је био на Породичном праву – као да долази у Академију на неки симпозијум. Он то никада не би пропустио.

Ђ. С: Поменули сте професора Беговића који се, између осталог, бавио и шеријатским правом и једним мањим делом и правном историјом. Дидактички, када говоримо о правној историји, често помињемо „три историје права”: општу или упоредну традицију, како је зову, националну или српску правну историју, и римско право. Као неко ко се врло успешно бавио са све три, на који бисте Ви начин определили њихов однос? Колико је значајно изучавати те међусобне везе, и колико би требало и као студент и као научни радник ићи у ту ширину?

С. Ш: Та подела на општу историју, националну и римско право је начињена из чисто педагошких разлога. Можда би најбоље било да се то проучава као један предмет, али то би онда за студенте било јако, јако тешко. Узмите, рецимо, средњовековно српско право, ово чиме се ја бавим. Оно је под јаким утицајем византијскога права. Значи, ту су у вези општа и национална историја, јер не можете средњовековно српско право без Византије добро да разумете. А опет, Византију не можете разумети без Рима, јер византијско право је заправо римско право. Рецимо, у Италији, на Универзитету *La Sapienza*, где сам често одлазио, они чак избегавају тај израз „византијско право” него користе израз „грчко-римско право”, јер византијско право је заправо римско право на грчком језику. Тако да када проучавате поједине установе из средњовековног српског права, тачно можете да гледате ту нит која иде од римског права, преко византијског, и која се прихвата у средњовековној Србији. Све три дисциплине су изузетно повезане. А кажемо, ова подела је из педагошких разлога.

Ђ. С: Да, као што рекох на почетку питања, чисто дидактички, у принципу је било згодно да се поделе...

С. Ш: Као што, рецимо, имате поделу, када је грађанско право у питању, на стварно, облигационо и наследно... Својевремено су на Правном факултету у Загребу сва та три предмета учили као један па би га онда на крају полагали, а слушали га две или три године. Наравно, то је било ужасно тешко, све то научити, па су онда дигли руке од тога и сад мислим да су и они то поделили. Боље би било да се то не дели на више предмета, као што би било боље да се ни историја права не дели –, али из педагошких разлога морамо да правимо те поделе.

Ђ. С: Можда, на трагу претходног питања мало провокативно: да ли општа историја или велике кодификације?

С. Ш: Видите, предмет „Велики правни системи и велике кодификације”, како је предаван на Правном факултету у Новом Саду, настао је као изборни предмет. И ми смо га замислили – кад кажем ми, мислим на колеге са катедре новосадске за историју државе и права – да се он предаје на трећој години, када су студенти већ положили и општу и националну историју и римско право, као нека надоградња. После су се дешавале разне ствари, како су се мењали планови и програми, па су чак предлагали да се тај предмет на првој години предаје, и заједно и паралелно са општом историјом, што је по мени, најблаже речено, нонсенс, да не употребим неку јачу реч. Ја бих тај предмет задржао као изборни, како смо ми то у Новом Саду и замислили, па нека се студенти одреде за тај предмет. Јер ми смо били својевремено у Новом Саду предложили четири предмета, два на трећој, два на четвртој години, као изборне предмете, али то су били предмети са наше, историјскоправне катедре. И то је доста дуго функционисало. Како је сада, право да вам кажем, не знам. Ствари се мењају, ја сам већ 8 година у пензији, са факултета ме баш много не зову, нити ме за било шта питају, тако да не знам шта су даље урадили. Немојте ме то питати. (Смех.)

Ђ. С: Без бриге. (Смех.)

С. Ш: Шалим се...

Ђ. С: Интересантно је, рецимо, као што смо поменули, да је Ваш научни рад пратио ту линију логичку: римско право – ромејско односно грчко–римско право – и средњовековно српско право. Ви сте магистрирали на римском, докторирали сте на цариградском Сенату. Па, пре него што се позабавимо неким другим занимљивостима и пикантеријама правне историје, домаће и стране: које увиде у политичке установе Рима из доба антике и раног средњег века (опет да наставимо са том ромејском линијом) бисте Ви издвојили као можда најзанимљивије за ширу публику?

С. Ш: Тешко питање, има много тога – само, ствари су се мењале. Поједине установе Рима су задржане у Византији, прешле су оне после и на средњовековну Србију, али су промениле своје значење. Речи су остале исте, али значење је друкчије. На пример – конзул. Знате добро шта је био конзул у доба Римске републике. У доба принципата он више није то. Али постоји та титула, цареви узимају и конзулско достојанство. У грчком преводу то је „ипат”. И у Византији прихватају ту титулу, али та титула више нема ни приближно онај значај који је имала у Риму.

Ђ. С: Додељује се чисто као почасна...

С. Ш: И додељује се као почасна титула. Ево, имамо ми један пример из наше историје да се неком тамо кнезу у Хуму, неком Михаилу Вишевићу, додељује титула ипата. И кад бисте то превели дословно – пази ти сад, онај тамо у Хуму полудивљи кнез је конзул!

Ђ. С: Ипат и патрикије Михаило Вишевић.

С. Ш: Јесте, и патрикије, од „патриција” римског... Та еволуција институција је врло занимљива ствар и може се посматрати на безброј примера. То је још она школа елегантних јуриста уочила у 16. веку, да су се сви ти изрази и суштина тих институција мењали кроз историју.

Ђ. С: Па и оно што је било тема Ваших првих већих истраживања: римски Сенат, па затим цариградски, који прелази полако у Синклит (*Σύνκλητος*) – сад већ излазимо из тог периода – више нема ту врсту улоге и политичке моћи...

С. Ш: Не, нема никако. Сенат се под називом Синклит помиње до 15. века. Већ у Јустинијаново време он је изгубио свој значај. Не иде цар у Сенат, у зграду где је Сенат заседао – него се Сенатом назива једна групација високих достојанственика који долазе у двор и које он назива „сенаторима”... А Лав Шести им одузима, својим Новелама, и оно право да учествују у законодавству; тако да он практично не постоји, али се у текстовима помињу Синклит и синклитики, као ти сенатори, и сенаторско достојанство сматра се највишим достојанством. А већ у доба и пре Јустинијана ти сенатори су подељени у три категорије, на оне *clarissimi*, *spectabiles* и *illustres*, и нису равноправни међу собом. Нису то они *patres*, они „очеви и уписани”, *patres conscripti* из Рима. А сви носе титулу сенатори и диче се тиме! На крају крајева, па сад свака држава има Сенат... не свака али многе државе имају Сенат као горњи дом свога Парламента, али то није ни приближно оно што је некада било. А називи су се задржали.

Ђ. С: Касније, када се Ромејско царство, да кажемо, помера према једном феудалном моделу, већ под Палеолозима, тај израз синклитики почиње да означава људе сенаторског ранга. Дакле, немамо као што смо имали у средњовековној Србији властелу, али синклитики су, у ствари, сви који би се могли кандидовати, односно сматрати неким ко би, ето, могао ући у тај замишљени Сенат.

С. Ш: Да, да – значи то више није ознака Сената као институције и чланова те институције, него више ознака једног сталежа који се све више и више уситњавао.

Ђ. С: То је лепа напомена како установе преживљавају, чак иако се профанишу и мењају по суштини.

С. Ш: Да, да, наравно.

Ђ. С: Које су, по Вашем мишљењу, најзначајније правне и политичке идеје које су обележиле тај период преласка из Римског у Ромејско царство и које су онда – да кажемо, неке – оставиле свој одјек у средњовековној Србији?

С. Ш: Ја сам се у мојој монографији „Правне и политичке идеје у Источном римском царству” определио на два питања. Једно је било однос владара према закону. Значи, да ли је владар изнад закона, или је потчињен законима? То је једна апорија око које се много дискутовало... А друго питање коме сам посветио пажњу је однос државе, односно државне власти, и цркве. Оно се поставило још чим је хришћанство легализовано: да ли је цар, који је несумњиви шеф државе, да ли је он истовремено и поглавар цркве? И око тога има пуно различитих идеја, док се те ствари нису искристалисале коначно. Јер, рецимо, једноме Јустинијану, који је био апсолутиста, није падало ни на памет да би се он сад потчинио неком тамо патријарху или чак папи; он је чак био толико моћан да је папу могао и да ухапси. Али касније се то одвојило, и на крају имамо оно чувено учење које је изражено у Епанагоги, једном византијском закону из 9. века, где се каже да постоје две власти које су потпуно одвојене: царска и црквена, патријархова. Они једни друге подржавају и живе, односно функционишу, у некој врсти органског јединства – и то учење се прихвата и у средњовековној Србији, и у Законоправилу Светога Саве; он то преузима, наравно, из Византије.

Ђ. С: Чак она формулација из Јустинијанове новеле о два дара...

С. Ш: Јесте, два највиша дара које имамо су...

Ђ. С: Свештенство и царство.

С. Ш: Тако је, то је још постављено у Риму. *Imperium*, као врста световне власти, и *sacerdotium*, као врста црквене власти, које једна другу допуњују. Али нису супротстављене.

Ђ. С: Оно што се у нашој науци назива начелом симфоније.

С. Ш: Јесте, па то је, заправо, та теорија симфоније, или у нашем преводу: сагласје. Тако је преведено у нашим текстовима. А симфонија је грчка реч, *simphoni* значи „слажем се, саглашавам се”. Тако да је овај превод „сагласје” сасвим адекватан. Ми кад кажемо „симфонија”, нама је прва алузија музика, али и ту је сагласје – када симфонијски оркестар свира музичари треба да се усагласе, а не да удара „један у клин, а други у плочу”.

Ђ. С: Поменули сте већ те преводе, односно напоре који су учињени приликом преузимања тих концепата из ромејског права најчешће. Код Светога Саве, односно у Законоправилу Светога Саве, уложен је управо велики труд да се те идеје прилагоде нашем поднебљу. Да ли Вам је нешто у тој области највише подстакло знатижељу?

С. Ш: Видите, када су у питању те византијске правне компилације које су превођене са грчког на српски, почев од Законоправила Светога Саве, па Синтагма Матије Властара и тако даље, постоји једно велико питање: колико се све то у средњовековној Србији примењивало? И то је оно што је нама правним историчарима који се бавимо том облашћу најтеже да разрешимо, и бојим се да то никада нећемо разрешити. Ја лично мислим да се то све баш и није примењивало, и да су српски владари – посебно у време Стефана Душана, када је држава подигнута у ниво царства и када је требало опонашати једну рафиниранију, и вишу и супериорнију цивилизацију – да су све те законе узимали да би се подигао углед државе. А да ли су се они у пракси примењивали, то је велико питање. Рецимо, има једна повеља коју је Стојан Новаковић назвао „Повеља којом Душан наговештава свој законодавни рад” или „Повеља о законодавном раду”; он ју је датирао у 1346. годину, мада има и неких других покушаја да се то датира. Он тамо на једном месту, када завршава повељу, каже: а сада када се он прогласио за цара, треба прогласити „закони јакоже подобајет имети” – законе какве треба имати. Какви су то закони? Па то су римски, односно византијски закони. Јер он је сада цар, и он мора да има законодавство. Цар без законодавства у оно време није имао никакав углед. Може свако да се појави и прогласи за цара – имали сте и онога Бокасу¹⁰ у Африци који се прогласио за цара, али му се свет смејао. Али овде у то време, у средњем веку, када се о томе много више водило рачуна, онда је било битно да цар има своје сопствено законодавство. Зато та реченица: треба „законе какве треба имати”. А шта је то? То су римски, односно византијски закони. Исто тако, у Душановом законику имате неколико чланова који са данашњег аспекта врло модерно делују, рецимо они 171. и 172, који стављају закон изнад цара. И да судије морају да суде по закону, а не по „страху од царства ми” – мене цара. Е сад се ту поставља питање: а да ли се то примењивало? Нажалост, судских пресуда немамо. Да су оне сачуване, можда бисмо могли да донесемо неки закључак. Али

10 Жан-Бедел Бокаса (1921–1996), генерал, (доживотни) председник Централноафричке републике (1966–1976) и цар Централноафричког царства (1976–1979). Након свргавања и бекства (1979–1986), осуђен је на смртну казну због низа тешких кривичних дела, касније преиначену у затворску (1987–1993). Његова царска титула није остварила међународно признање.

ни дан-данас судске пресуде не постају баш увек извршне, чак и ако се донесу.

Ја сам у једноме тексту покушавао да нешто на ту тему решим, али нажалост нисам имао ниједан правни извор, него сам имао један наративни, литерарни извор – то је Јањинска хроника, која приказује владавину оног Томе Прељубовића у Тесалији,¹¹ за кога се види да је био један силеџија и који уопште Душанов законик није, ако смем да кажем, зарезивао, него је све радио по своме. А то је у време док је Урош, Душанов син, још жив, или непосредно после његове смрти. Тако да је то сад велико питање: царство Душаново за оно време је било доста пространо, и да ли је у свим тим деловима, и удаљеним деловима царства, власт била довољно ефикасна да спроведе примену тих одредаба?

Ђ. С: То је оно друго велико питање, однос цара и закона. Отприлике, као она врста парадокса: „Бог ствара камен који не може да понесе” – „Цар ствара законе који ће онда и њега обавезивати”.

С. Ш: Тако је било, а сад да ли су сви примењивали тај закон... Ако говоримо о средњовековној Србији, треба имати у виду да је то 14. век – а 14. век је време моћне властеле коју је тешко било довести у ред. И сама та чињеница да Душан жели да уведе закон који би био јединствен за целу државну територију (рецимо, кад члан 68. прописује обавезе меропаха па почиње речима „Меропхон закон по свој земљи”, то значи да су за целу територију државе обавезе меропаха исте) – ако ништа друго, као намера, као интенција, то је велика ствар. Јер зна се како је било у то време: на овом феуду овако, онде онако, овај тражи ово, онај оно. Наравно, ништа боље није било у Француској, Немачкој... Узмимо Француску – колико је само било оних зборника обичајнога права, и свуда је право било различито. Па кад су ови што су састављали Француски грађански законик прегледали материју, они су испред себе имали 700 зборника обичајнога права. Сад замислите какво је то било правно шаренило у држави. Добро, јесте Француска велика земља, али опет – 700 зборника!

Ђ. С: Колико мислите да је данас нама тешко да сазнамо садржину уопште обичајног права, пре ових писаних извора о којима смо говорили?

С. Ш: Техника данас доста помаже. Ја нисам за то стручан, али видите да ови, рецимо, неки ДНК фактори и тако даље, могу да помогну

11 Напомена: у Епиру. Тесалијом је за време Душановог царства управљао Томин отац, кесар Прељуб.

помало у расветљавању неких ствари... Јесте тешко, али ипак мислим да смо у далеко бољој ситуацији него што су били, рецимо, истраживачи из 19. века.

Ђ. С: И у објективно бољој ситуацији него истраживачи неких нама суседних или сродних права. Рецимо, овај хроничан мањак извора и пресуда и појединачних извора о којима сте говорили је страховит у Бугарској.

С. Ш: Да, па јесте. Негде имате више, негде мање, у неких државама су те архиве далеко богатије. Ми смо имали ту несрећу да смо (дуго били под Турцима) – сад, стално су нам Турци за све криви, али ово је чињеница... И не само Турци, него је овај простор Балкана једна ветрометина где су се мењали разноразни господари, који је пљачкан, спаљиван, уништаван и многи извори су нестали. Неки су сасвим случајно нађени – знате пример Закона о рудницима деспота Стефана, који је случајно купљен на једној аукцији у Бечу. Не знам да ли Вам је позната та прича?

Ђ. С: Да, чини ми се да је била амбасадорова супруга...

С. Ш: Да, супруга амбасадора Франца Хочевара, једног Словенца који је био амбасадор (ФНРЈ) у Букурешту, то је било 1958, отишла је мало у шопинг у Беч (јер се у Румунији тад јако тешко живело, није било ничега), и онда на једној аукцији где је била купи текст Закона о рудницима. Ни она није знала шта је то кад је донела у Букурешт. Срећом, друг Хочевар је био доктор правних наука (није био правни историчар), и онда је начинио један леп племенит гест, поклонио је то Српској академији наука, и они су се одушевили, одједанпут: „Јој, Бога ти, види, нашли смо Закон о рудницима”, за кога се знало да постоји али се мислило већ да је потпуно изгубљен. Тако да, деси се да се понешто тако нађе – ово изгледа као нека холивудска прича, али десило се заиста тако.

Ђ. С: На том рукопису је радио професор Никола Радојчић...

С. Ш: Јесте, он га је објавио. После је Биљана Марковић, моја друга-рица са студија, дала превод на савремени српски језик и једну правноисторијску пропратну студију, где је објаснила поједине чланове тог Закона – не поједине, него све!

Ђ. С: Онда смо, на срећу, сазнали и за латинични препис - професор Лемерл (*Lemerle*)...

С. Ш: Јесте, то је професор Лемерл... И професор Сима Ђирковић је објавио тај латинички превод, који је ето пронађен у Типровцу у

Бугарској, то је неки рударски градић у Бугарској. Претпостављам да и то знате, Турци су га у време Сулејмана Величанственог превели на турски и користили га све време. Зашто да не – јер то је био рударски закон, руда је била потребна и Турцима и Србима. Према томе, ако је тај закон био добар, што га не би користили?

Ђ. С: Ако смо по њему то копање уређивали претходних „ен” деценија, можемо и наредних...

С. Ш: Па зашто да не? А ионако су радили Немци, то јест ти Саси...

Ђ. С: И онда оно што је био њихов обичај и што је ушло у закон је наставило само да се примењује и у тој рударској производњи.

С. Ш: О томе је доста писао професор Мехмед Беговић. Он је говорио о терминима из српског средњовековног права који су преко превода ушли у турски.

Ђ. С: Попут *башиџине*.

С. Ш: Јесте, попут *башиџине*, и других израза – *уцен*, рецимо. А нешто сам мало и ја писао о томе; додуше, објавио сам тај текст у иностранству, на француском.

Ђ. С: Кад смо већ говорили о законским изворима, једна од Ваших монографија је управо посвећена значењу речи „закон” и њених изведеница у старом српском праву – да пребацимо те међе средњег века – чини ми се, беше од 12. до 18. века?

С. Ш: Не само српском, ја сам то друкчије назвао, ја сам то назвао „у глагољским и ћирилским правним споменицима.” Тако да нисам хтео да одређујем то национално, шта је српско шта је хрватско, јер некад за неке споменике не знате како да их дефинишете. Рецимо, ако узмемо Пољички статут – он припада Хрватској и Хрвати сматрају да је то њихово, али он је написан ћирилицом. Е сад, данас да кажете Хрватима да је то што је писано ћирилицом...

Ђ. С: Као и повеља Омишанима...¹²

С. Ш: Да, и тако даље, и тако даље... Ја сам приметио, читајући, да тај израз „закон” има пуно различитих значења. У принципу, он не значи ово што је данас: највиши правни акт после устава, кога, не знам, доноси Парламент по специјалној процедури, или како се већ дефинише закон – ја нисам стручњак за теорију државе и права. Закон значи правно правило уопште. Како је то правно правило настало?

¹² Реч је повељи грађанима Омиша (у Далмацији) коју је издао Иван (Анж) VI Франкопан 1436. године.

Оно може да настане вољом владајућег слоја, односно државе, може да настане обичајем, може да настане уговором и тако даље. Али има тај израз и нека неправничка значења, као што је рецимо услов... А и пуно речи је изведено од „закон”. Неке од тих речи су дословни превод грчкога, рецимо *закономоложеније* за законодавство – то је *nomothesia* грчки; или *звездозаконије* – то је астрономија. Такав дословни превод се зове „калк”.

Ђ. С: Законоправило је у ствари Номоканон...

С. Ш: Законоправило је Номоканон, кад се дословно преведе... Али узмимо, рецимо, *звездозаконије* – ми смо тај израз данас потпуно изbacили, и кажемо „астрономија”. А што не бисмо рекли звездозаконије, кад је то наша реч? Као што, ето, кад сте поменули Законоправило – ми смо сви у школи и на факултету учили „Крмчија”, уместо да смо користили израз Законоправило кога је Сава искористио, и текст почиње: „С Божијом помоћу почиње Номоканон који се на српском језику каже Законоправило”.¹³ Јасно вам каже да је дословно превео: *номос* је грчки закон, *канон* је правило, значи Законоправило. А ми смо после прихватили ту искварену грчку¹⁴ реч „Крмчија”, од „Кормчаја књига” односно „Крманошева књига”, и ми смо учили у школи Крмчија, а израз Законоправило се уопште није спомињао. Зашто – ја не знам.

Ђ. С: Добро, он је афирмисан протеклих деценија.

С. Ш: Јесте, посебно захваљујући господину Миодрагу Петровићу, који је уложио огроман труд да изда Законоправило и преведе га савремени језик и заиста направи једно узорно издање, на чему му свака част.

Ђ. С: Када говоримо о узорним издањима, Ви сте своје дугогодишње бављење овим које смо поменули и многим другим установама права, из разних грана српског средњовековног права, крунисали једном обухватном монографијом, која је изашла на енглеском језику у издању, чини ми се, Брила (*Brill*). То је *A History of Serbian Mediaeval law*. Ово је, сад да не будемо скромни, први обухватни преглед историје права средњовековне Србије од краја 12. до 15. века, после оне

13 „Са Богом се почињу књиге ове, које се грчким језиком зову Номоканон, а нашим се језиком кажу Законоправило”. Превод је дат према издању првог тома Законоправила Миодрага Петровића.

14 Крмчија или Кормчаја књига (*Кормчая књига*, *Кормчая*), као назив за Номоканон, јесте руски превод грчког Пидалион (Πιδάλιον, Πιδάλιον), што значи крма/крманошево весло. У пренесеном значењу, Крманошева књига означава књигу којом се треба руководити.

„Историје српског права у Немањићкој држави” професора Теодора Тарановског. Колико је било изазовно радити такав посао после, ето, девет деценија, и колико је на Вас тај рад утицао, тог Вашег далеког претходника?

С. Ш: Професора Тарановског изузетно ценим, и та његова књига је заиста једно право ремек-дело. Он је био ванредан аналитичар и изузетно образован правни историчар. Међутим, та његова књига је објављена у интервалу од 1931. до 1935, и Тарановски није писао према захтевима савремене науке. Ви ако погледате његову књигу, она готово да фуснота ни нема. А друго, од онда па до данас су објављени многи радови и, што је још важније, објављене су многе нове збирке извора којима он није располагао. Он се практично ослањао само на Новаковићеве „Законске споменике српских држава средњег века”. Тако да, кад сам то почео пре готово три деценије, ја сам желео да направим нешто што би било у складу са захтевима савремене науке. А, наравно, највећа жеља ми је била да то приближим светској јавности – јер наш језик је, нажалост, језик кога мало људи зна – и онда сам почео да радим то на енглеском језику. Посао је био тежак и ја сам га радио готово три деценије, али одмах да кажем да нисам радио само то, јер сам имао и других обавеза. Прво, ових обавеза из наставе, друго – објављивао сам и текстове, учествовао сам у разним пројектима, ишао по разним научним скуповима, али увек сам радио на томе. А 2016. године, када сам отишао у пензију, онда сам могао да се посветим само томе па сам онда, што би рекли, додао гас и то завршио. Послао сам 2022. рукопис Брилу, и они су ми одговорили врло позитивно. Особа за коју ни дан-данас не знам ко је то био, написала је једну изузетно похвалну рецензију. Наравно, они су захтевали да текст њихов лектор, који је Британац и коме је енглески матерњи језик, прегледа и поправи, допуни, побољша, што је сасвим разумљиво – мој енглески је коректан, али далеко од тога да је савршен. Тако да, нас двојица смо се дописивали дуго, и погађали и нагађали, објашњавали... И ето, маја 2023. је то објављено, на моју велику срећу, и могу да кажем да ми је то можда, да будем мало нескроман, животно дело.

Ђ. С: Сасвим, сасвим на месту, професоре. У вези са овим што сте већ рекли: колико ти новооткривени извори који су објављивани, и са друге стране они већ објављени и проучени, могу да нам дају нових података и увида у правни систем средњовековне Србије, и да ли Ви имате поводом тога још неку занимљивост коју бисте поделили са нама?

С. Ш: Ја сам више обратио пажњу – за разлику од Тарановског – на утицај византијског права и на ту еволуцију институција, о којој смо већ говорили, што Тарановски није учинио. Он се ту и тамо освртао на византијско право, али мислим да је требало више. Ето, нека моја мала замерка мом великом претходнику који ми је у много чему био узор, је то. Друго, његова концепција је била да, рецимо, статуте приморских градова не треба узети у обзир, да то нису извори средњовековног српскога права, с обзиром да је то један потпуно различити правни систем. Тако да он о статутима Котора, Будве, Бара, Улциња и тако даље, уопште не говори. Ја сам опет сматрао да то спада у средњовековно српско право, и да је то део тог правног партикуларизма који је у средњем веку врло присутан. А опет, Будва, Котор, Улцињ, Бар – они су улазили у састав средњовековне Србије, и то становништво је имало неки полу-аутономан статус. То није онај грађански сталеж, онај *tiers état*, онај трећи сталеж из Француске, на пример, или из неке друге државе, из Енглеске, Немачке, (посебно овај француски који ће дићи револуцију) – али је ипак постојала нека врста ограничене аутономије у тим градовима, па сам ја онда на то мало више пажњу обратио. Нажалост, сачувани су само статуте Котора и Будве. Наравно, Дубровачки статут нам доста помаже, иако Дубровник никад није био у саставу средњовековне Србије; а на основу неких одредаба Дубровачког статута професор Сима Ђирковић је реконструисао делимично и статут града Бара. Тако да, ето, имамо ту још једну компоненту. Све то Тарановски није био узео у обзир, и ја мислим да сам тиме мало то његово дело допунио. И наравно, ја сам, као што сам већ рекао, много, много више одредаба из византијског права цитирао и наводио. Да ли се то у Србији баш све примењивало, то смо већ рекли и то је дискутабилно, али ја сам сматрао да то треба навести, и онда сам се трудио да кад су упитању ти преводи дам и грчки текст – да дам прво превод на енглески, па затим у загради грчки и српкословенски текст, па ко зна те језике има могућност да упореди; па нек види, ако сам погрешно нешто превео, ја ћу му бити захвалан ако ми укаже на то.

Ђ. С: Поменули сте градске статуте, поменули смо и обичајно право, различите изворе права и те законске компилације које су ромејског порекла. Међутим, колико су други историјски извори, рецимо хагиографска књижевност, рецимо записи и натписи... важни за попуњавање српске средњовековне историје?

С. Ш: Несумњиво су важни; они немају примарни карактер, али нам као важна допуна служе. Рецимо хагиографије – подаци о оним првим државним саборима који су одржани за време владавине Сте-

фана Немање су искључиво на основу хагиографских података. На основу житија Стефана Немање, односно Светог Симеона, која су написали Сава и Стефан Првовенчани. Па и касније, оно што су писали Теодосије, Доментијан, посебно архиепископ Данило. Значи, то је врло важан извор и допуњује се са правним изворима, са текстовима са чисто правном садржином. Наравно, боље је кад имате и једно и друго; али ако нешто немате, онда се користите тиме што имате... Исто тако и она збирка натписа и записа коју је приредио Љуба Стојановић у 6 томова (ево је књига ту иза мене) – и она може да нам послужи. Рецимо, Жичка повеља је на основу натписа реконструисана, јер она је написана на зиду када улазите у манастир Жичу, ви је видите на...

Ђ. С: Са обе стране...

С. Ш: Јесте, са обе стране...

Ђ. С: Свода звоника.

С. Ш: Свода, јесте. Тако да, наравно, и то нам користи.

Ђ. С: Грачаничка повеља у једном параклису манастира Грачаница...

С. Ш: Јесте, Грачаничка... Имате, рецимо, онај натпис који каже како је Душан као престолонаследник водио рат против богумила и извојевао велику победу против безбожних јеретика итд, итд... Тако да, сваки сегмент је драгоцен. Поготово што ми немамо толико много извора, баш из тих разлога које смо поменули, тих пљачки, уништавања, паљења, који су по Балканском полуострву били, малтене, редовна појава.

Ђ. С: И даље остаје жал што Данилови настављачи нису обухватили Душанову биографију у целости.

С. Ш: Јесте... И наравно, што после Душанове и Урошеве смрти немамо много тога. Имамо неколико тих кратких родослова, имамо Јањинску хронику која је крајње пристрасна, и која је тог Тому Прељубовића најстрашније оцрнила... Е, сад, питање је, можда је он стварно то и заслужио...

Ђ. С: Грчки хроничар према српском деспоту?

С. Ш: Ха, то је дискутабилно...

Ђ. С: Своју „Историју”, као што смо рекли, написали сте на енглеском језику, а у Вашем опусу срећемо и низ радова на више светских језика. Који је изазов, а која је главна предност стварања на језику који је, да кажемо, нематерњи? Које је Ваше искуство са тим радом?

С. Ш: Па знате како, највише сам писао на енглеском језику из простога разлога што је он данас нека врста *lingua franca* и што га малтене сви знају. Ја лично сам много приврженији романским језицима, француском и италијанском, и француски боље говорим од енглеског; и француски је био први језик који сам учио, и могу да кажем да сам франкофил и италијанофил. Али „нужда закон мења” – сви данас читају енглески, па сам се зато одлучио... Дуго сам размишљао да монографију о средњовековном српском праву почнем на француском, чак сам пола стране и написао на француском, па сам онда то прецртао и почео да пишем на енглеском из овог разлога који нам је свима познат. А зашто је то? Па захваљујући томе успевамо да заинтересујемо неког за наше средњовековно право и за нашу историју. Ми смо имали одличних историчара и у 19. веку и данас их имамо, и ових чисто политичких историчара, и правних историчара – али, нажалост, када они пишу само на српском (или на српскохрватском, како се то звало у време када сам ја ишао у школу) онда ту нема много помоћи, јер мало људи то зна. Наравно, постоје центри за словенске студије у великим земљама, у великим универзитетским центрима, као што су Париз, Лондон, Рим, или Харвард и тако даље, али то је мали број људи који се тим питањем интересује. А овако ја се надам да ће макар неко прочитати и ово моје што сам написао о средњовековном српском праву, у сваком случају биће познатије него да је само на српском написано.

Ђ. С: Имате ли већ неке податке о томе какав је одзив поводом Ваше књиге?

С. Ш: Па не знам још, право да Вам кажем... У ствари, имам помало, зато што ми се обраћају неки људи и моле ме да им пошаљем неки текст, људи са којима никада раније нисам био у контакту, па су то видели и чули... Ипак је тај Брил врло угледна и позната издавачка кућа. Ја сам се мало распитивао, они су почели да раде још у 17. веку, крајем 17. века. Имају своје центре не само у Холандији, где им је седиште, него и у Енглеској, Немачкој, Сједињеним Америчким Државама... Рецимо, можда сте видели, ова моја књига као место издања има Лајден у Холандији и Бостон у САД. Тако да, имају своју филијалу и тамо, и имају чак и у Сингапуру и не знам где све. Јако су раширени по целом свету. И та књига је објављена у оквиру едиције која се зове „Средњовековно право и његова примена” и моја књига је 39. у тој едицији, а и после ње је изашло, вероватно, нешто. Раде они доста тога...

Ђ. С: Нарочито због тога што познавање нашег средњовековног права је делимично због тога прешло један, а можда и више океана.

С. Ш: Па, надам се. У сваком случају, знам да је књига у каталогизацији Конгресне библиотеке у Вашингтону, што је у поткорици и написано, због чега сам врло срећан. Па ће можда неко ко уђе у Конгресну библиотеку у Вашингтону доћи и до тога. Има наших земљака по Америци колико год хоћете. (Смех.)

Ђ. С: То је заиста дивна ствар. А поводом Вашег рада (да не причамо само о ономе што сте Ви написали) пре пет година издат је један посебан зборник радова назван врло прикладно *Nomophylax* – Сава би то рекао: „законохранитељ” – зборник који је издат Вама у част, у коме су запажена дела оставиле многе Ваше углавном млађе колеге, да кажемо сарадници и следбеници, из све три поменуте историје. Како сте се Ви осећали поводом таквог једног омажа?

С. Ш: Искрено да Вам кажем, ја сам био изузетно ганут и узбуђен, зато што су приређивачи тог зборника то крили од мене и ја нисам, верујте ми – није сада ово неко пренемагање – ја нисам знао да се то припрема Главни уредници су били Тамара Илић и Марко Божић. Тамара Илић није била моја студенткиња – она је завршила на Правном факултету у Београду – али стицајем околности када је она почела да ради у Византолошком институту мене су из Института звали да се са њом упознам, и ја сам јој предложио тему за њену докторску дисертацију; био сам јој, заједно са професором Симом Аврамовићем, ментор; тад је почела наша сарадња. Она је била један од уредника, а други је био Марко Божић, који је био мој студент у Новом Саду, и био је једно време асистент на Правном факултету у Новом Саду па је после прешао на приватни факултет Унион у Београду. Они су били главни уредници тог зборника, и они су ту окупили заиста једну лепу екипу колега не само из экс-Ју него и из иностранства; ту су били људи из Грчке, Немачке, Холандије, Русије, Италије и можда још неке земље, не могу сад да се сетим – не рачунам ту ове из Хрватске, Словеније и тако даље, јер то ја, некако, као бивши Југословен, сматрам да је наше. И ето то ме је... Био сам у тренутку када сам то чуо, и када је била презентација, био сам јако, јако узбуђен, јер то је било поводом мог 70. рођендана, и то сам као неку врсту признања примио... Ево опет сам се распекмезио!

Ђ. С: Не, не, не, пазите, то је и једна врста пригодног поклона и...

С. Ш: Јесте, јесте, мени је то много више значило него да сам добио, сад рецимо, хајде нећу рећи 100.000 евра, али рецимо 10.000 евра. (Смех.)

Ђ. С: Или златан сат. (Смех.)

С. Ш: Или 10.000 евра – јер 100.000 евра је ипак искушење. (Смех.)

Ђ. С: Када сумирамо овако једну импресивну биографију и библиографију...

С. Ш: А, немојмо претеривати!

Ђ. С: Добро... Право интервјуера је да постави оквир за разговор...

С. Ш: Океј, океј.

Ђ. С: Какви су Ваши планови за будућност? Да ли ћете се враћати неким ранијим темама, делима, прерадама?

С. Ш: Па, планове за будућност ми диктирају други. Из простог разлога што сад, ето, пошто сам стекао какав-такав углед у овој науци, стално ме зову да дам неки прилог за неки скуп, зову ме да дођем, ево стално путујем негде по тим научним скуповима... А ја сам решио – сад ево откривам једну малу тајну – да напишем и српску верзију ове књиге, на којој врло интензивно радим. То неће бити буквални превод са енглеског оног што сам написао, него ће бити књига прилагођена домаћем читаоцу. Ево, написао сам четири поглавља, остала су ми још два. Е сад, ако ме Онај одозго у добром здрављу подржи, ја се надам да ћу тамо негде до краја наредне године или почетком 2026. завршити то. Знате како, када пишете за странага читаоца, морате дати нека објашњења која су и језичке и географске и историјске природе. Кад, рецимо, споменете Смедерево или Дечане, морате написати неку фусноту, јер шта зна Енглез где су Дечани или где је Смедерево.

Ђ. С: Или шта су „оба Полога”.

С. Ш: Или шта су, дабоме, оба Полога. Или манастир Архиљевица, сад да не идем у неке детаље. Рецимо, у Душановом законнику имате онај један члан који каже: када се неко лажно закуне, ти поротници не смеју „ни да се жене ни да се муже”. Ово да се „муже”, то је оно што ми данас кажемо „да се удају”. Ал’ смо ми тај израз „мужити се” потпуно...

Ђ. С: Изобичајили...

С. Ш: Изобичајили. Мислим да је боље „мужити се” него „удати се”. Шта значи „удати се”? Да не коментаришем... То треба Енглезу објаснити, и онда дајете и једно мало језичко објашњење и тако даље, и тако даље. Свега тога не треба у српском, тако да мислим да ће се српско издање разликовати од енглеског – не доста, али бар једно 20–30%. Е, то ми је жеља да завршим али, кажем Вам, стално ме негде позивају. Ја, сад, не жалим се због тога...

Ђ. С: Као и на овај интервју, рецимо...

С. Ш: Као и на овај интервју. Морам да кажем да ми то и прија и импонује, јер су то све нека признања вашег рада. Ево сад ме је позвао један колега из Словачке за кога уопште нисам знао да постоји, он је чуо за ову моју књигу. Спрема се један велики зборник канонског права свих европских држава кога приређује Универзитет у Њитри. Њитра је један мали град у Словачкој који је значајан за историју свих Словена, јер то је прва словенска епископија коју су основали Ђирило и Методије, када су дошли тамо. Њихов универзитет носи име Константина (Ђирила). И тај колега ме је замолио да напишем о овим нашим зборницима канонског права. Ето како ми је улетела сад... а ја нисам могао то да одбијем с обзиром да је та Њитра један предиван градић (моја супруга и ја смо га посетили), а и из поштовања према Ђирилу и Методију - пазите, прва словенска епископија! Па не можете да прођете поред тога као да је турско гробље.

Ђ. С: Историјска је тема, историјска је и...

С. Ш: Јесте, а и место одише историјом. Један заиста диван средњовековни град. Наравно, има он и свој модерни део, али тај средњовековни део - када уђете у њега, чини вам се као да ћете срести Ђирила или Методија на улици.

Ђ. С: Није без разлога речено да средњи век, по многим питањима, и даље живи.

С. Ш: То је тачно, то је тачно.

Ђ. С: На самом крају овог разговора, која би била нека Ваша порука за нове генерације правника, историчара, па и правних историчара?

С. Ш: Уколико Вас то занима, читајте што више. Окрените се изворима - извори, извори и само извори! И када изворе проучите, заvoleћете историју. Када вам је презентирају као бубање факата, замрзећете је. Зато почните да волите историју, а прво и пре свега прочитајте Херодотову „Историју”, јер он је отац историје, од њега све почиње. И ко год прочита Херодотову „Историју”, не верујем да му се историја неће допасти.

Ђ. С: Поштовани професоре, пуно Вам хвала на разговору за Весник.

С. Ш: Хвала и Вама.

Рад приспео / Paper received: 30. 12. 2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 31. 12. 2024.

Симо М. Илић*

ИЗВЕШТАЈ СА КОНФЕРЕНЦИЈЕ: ПОЛА ВЕКА УСТАВА СФРЈ ИЗ 1974. ГОДИНЕ – ИЗМЕЂУ МИТОВА И ПРОШЛОСТИ (25. И 26. СЕПТЕМБАР 2024. ГОДИНЕ)

Устав СФРЈ из 1974. године вероватно је најконтроверзнији правни акт у нашој прошлости. Донет је после низа устава и уставних промена у социјалистичкој Југославији, као круна њеног уставног развоја. Требало је да уобличи и подигне на виши ниво систем самоуправног социјализма – југословенску алтернативу – како западном капитализму тако и комунизму совјетског типа. Насупрот великим амбицијама, Устав се суочио са тешким друштвеним приликама за време свог важења. Земља је била у сталној економској кризи, постепено је тонула и у политичку кризу, да би се почетком деведесетих година распала у грађанском рату. Устав из 1974. године престао је да важи после само осамнаест година од кад је био донесен.

У време доношења сматран је највећим политичким достигнућем свог доба. Истицано је да је омогућио, први пут у људској историји, да радници управљају резултатима свога рада. Југословенски комунисти сматрали су да су његовим доношењем преузели примат и авангардну позицију у развоју социјализма на светском нивоу. Деценију и по касније сматран је главним кривцем за југословенску политичку кризу. Његовим решењима није била задовољна ни једна политичка (или боље речено национална) струја у СКЈ. Неколико година касније проглашен је главним кривцем за распад Југославије и грађанске ратове који су пратили овај процес. Био је означен као „гробар Југославије“.

* студент мастер студија на Правном факултету Универзитета у Београду, simoilic@hotmail.com.

Педесет година касније и даље се бурно расправља о оцени овог акта. Да ли су његове норме биле погубне по југословенску државу или је распад био неминован без обзира на уставна решења? Шта је то ново донесено овим Уставом и како се те новине данас оцењују? Да ли је Устав био корак ка либерализацији постојеће ауторитарне државе или је само замаскирао ауторитарну суштину комунистичког политичког система? На ова и многа друга питања расправљало је двадесет девет историчара, правника, политиколога и економиста из свих република бивше југословенске државе које су окупили организатори са Института за политичке студије.

Конференцију је отворио др Зоран Милошевић, заменик директора Института за политичке студије, који је упознао присутне са радом Института, као и утицајем и значајем теме скупа за државу Србију. Затим је поздравну реч упутио проф. др Владан Петров у оквиру које је истакао да Устав од 1974. године није само историјски документ и да се њиме започета дезинтеграција Србије и даље спроводи. У таквим околностима истакао је значај културе дијалога и баланса и изразио је жељу да се конференција одржи у том духу. После поздравних говорника, испред Организационог савета конференције, учесницима се обратио др Владан Станковић.

Првим панелом који је излагао прилике у сусрет Уставу од 1974. године председавали су проф. др Слободан Самарџић и проф. др Марко Станковић. Конференцију је отворио професор емеритус др Сергеј Флере са Правног факултета Универзитета у Марибору излагањем са занимљивим насловом „1971. — 1974. — 1991.” Три наведене године биле су кључне за обликовање кризе југословенске државе, а последња је означила и почетак њеног коначног распада. Као главни узрок кризе наводи се управљање новцем и ресурсима око кога су се републике константно спориле. Економска криза продубљена је и политичком кризом, која је највећим делом изазвана сукобом хрватског руководства са федералним органима око спорне сарадње између хрватског руководства и усташке емиграције. Решење овог проблема нађено је 1971. године у јачању република, чиме је федерација у великој мери изгубила значај. Она се свела на минимум заједништва и минимум надлежности, што је у великој мери подсећало на Лијпхартов модел консоцијације. Та решења нису дала очекиване резултате. Консоцијативни модел излагач види примарно у решењима везаним за држављанство, где је републичко држављанство било доминантно, а федерално без значаја, као и у међурепубличким колизионим нормама које се нису разликовале од међународних. Степен слабљења федерације излагач посебно илуструје предлогом Крсте Црвенковског да се укине институција Савезног уставног суда. Излагач закључује да је

распад Југославије био неминован већ шездесетих година због неуспеха изградње културног југословенства. Иако неминован, разлаз је могао да буде лакши да се десио раније, 1971. године.

Потом је излагао професор емеритус др Силво Деветак са Правног факултета Универзитета у Марибору на тему „Спољна политика СР Словеније у складу са Уставом из 1974. године”. Излагач се бавио Комисијом за међународне односе Скупштине СР Словеније, чији је први тајник (секретар) био од њеног оснивања 1967. године. Задатак ове комисије било је институционално успостављање политичких, економских и културних веза са другим државама и међународним организацијама. Излагач је истакао да постојање посебне републичке комисије није била диверзантска активност јер је тада важећи Устав СР Словеније предвиђао да сви органи и организације, па чак и појединци, имају обавезу да поступају по спољној политици СФРЈ. Анализиран је и допринос дипломата из СР Словеније у успостављању дипломатских односима са Италијом, отварању границе и нормализацији односа са Немачком, као и бројним другим тада актуелним међународним кризама и проблемима. Комисија је основала поткомисију, чији је излагач био председник, која се бавила положајем словеначке мањине у Италији, Аустрији и Мађарској.

Наредно излагање на тему „Расправе на Правном факултету у Београду о правном преуређењу СФР Југославије (1971–1974)” одржао је проф. др Јовица Тркуља са Правног факултета Универзитета у Београду. На почетку свог излагања проф. Тркуља је указао на значај који су Правни факултет у Београду и његови наставници имали приликом доношења устава Србије и Југославије током XIX и XX века. Његови наставници често су били писци уставних текстова, а постојала је и традиција расправљања о уставним текстовима и решењима. Ова традиција настављена је и приликом уставних промена са почетка седамдесетих година прошлог века. Ове промене започете су Уставним амандманима из 1971. године и излагач је највећи део свог излагања посветио дебати која је о њима вођена на Правном факултету. Укратко је образложио главна спорна питања која су се односила на промену карактера југословенске заједнице и изложио да су се професори Правног факултета поделили у три групе: оне који су бранили предложене амандмане, оне који су били амбивалентни и оне који су критиковали предложене промене. Аутору најзанимљивија група била је она која је критички говорила о предложеним уставним решењима. По његовим речима она је била најмалобројнија, али у њој су се нашла велика имена правне науке као што су били Михаило Ђурић, Андрија Гамс, Стеван Ђорђевић, Данило Баста, Стеван Врачар, Живомир Ђорђевић и Радослав Стојановић. Група

професора која је критички говорила о Уставним амандманима сносила је последице за своје иступање. На крају свог излагања излагач се осврнуо и на потоњу расправу о Нацрту устава из 1974. године која је протекла без неслагања и полемика, а на којој нису учествовали наставници који су 1971. године заузели критички став.

Следило је излагање бившег судије Европског суда за људска права, адвоката и професора др Драгољуба Поповића са Правног факултета Универзитета Унион на тему „Слово о уставном језику (поглед на Устав СФРЈ из 1974. године)”. Излагач на почетку истиче да је Устав из 1974. године био један од најдужих и најкомпликованијих на свету, па је и језик којим је писан тежак и херметичан језик. Тај језик ипак је одсликавао политичке прилике у земљи па се за њега може рећи да је представљао и говор моћи тог политичког система. Као прву специфичну карактеристику излагач наводи коришћење наративног уместо нормативног начина изражавања. Чланове устава сачињене оваквим језиком одликује одсуство основних елемената норме – диспозиције и санкције, због чега овакви чланови нису подложни егзеги. Ипак излагач истиче да се оваквим нормирањем ствара утисак бесконфликтног друштва, а да се суштински ради о скривеном методу доминације јер се ствара утисак да је власт толико учвршћена да нису потребне ни санкције за њено спровођење. Друга специфична карактеристика коришћеног језика јесте прикривање суштине или порекла неких установа. Као пример излагач наводи установу самоуправљања, која је у уставном тексту приказана као спонтано настала и од радника створена установа, док је у реалности то била установа коју је осмислио и наметнуо веома узак број руководилаца из државног врха. Трећа особина текста јесте његова ауторитативност која се огледала у избегавању могућности тумачења уставног текста. Излагач закључује да је уставни језик био намерно оптерећен рогобатним терминима, те да су норме одређене наративном дикцијом, а све у сврху скривања ауторитарне суштине политичке власти. Иако ауторитаран, у поређењу са уставним текстовима земаља совјетског типа комунизма, југословенски поредак био је мање репресиван, што по излагачу није нужно добра особина. Смањење директне и видљиве репресије служило је управо да се она учини ефикаснијом и да се стабилност ауторитарног поретка постигне пристанком, а не присилом.

Панел је настављен излагањем др Џените Сарач Рујанац са Института за историју Универзитета у Сарајеву на тему „СР Босна и Херцеговина и Устави из 1974. – разговори, дискусије и полемике босанскохерцеговачког политичког руководства о уставној реформи”. Излагач је изложио периодизацију југословенске државе истичући да

је она била у сталним променама. Временом се одбацивао централизам из педесетих и шездесетих година и почео је процес федерирања федерације, као и општи развој социјалистичких друштвених тековина (револуција која траје). Излагач истиче и економску кризу и привредну реформу које су створиле додатан притисак за промену устава и односа моћи унутар федерације. Главна тема излагања била је однос руководства СР БиХ према уставним променама. У руководству СР БиХ непосредно пред уставне промене десила се смена генерација, па је ново руководство у уставним променама видело шансу за напредак БиХ. Преношење надлежности са федерације на републике требало је да обезбеди равноправност народа, као и да поспешити привредни раст и развој. Ипак, на затвореним састанцима било је постављано питање да ли ће слабљење федерације омогућити разбијање федералне државе. Овакви ставови су ипак били у мањини и одбачени су као реликт прошлости и већ одбаченог централизма. Излагач завршава закључком да је Устав од 1974. године био својеврсни експеримент донет као резултат вишегодишње драме, али да он није био резултат стварног компромиса и тежњи свих политичких актера у Југославији.

Следећи је излагао проф. др Невен Радически са Института за националну историју у Скопљу на тему „Односи између Македоније и других југословенских република до усвајања Устава СФРЈ од 1974. године”. Излагач наводи да је са успостављањем АВНОЈ-евског поретка у Југославији македонски народ први пут добио право на државу, слободан развој и афирмисање сопственог националног, језичког и културног идентитета. Због слабе привредне развијености, македонско партијско и државно руководство није имало велики утицај на централизовану федералну владу, што је по излагачу резултирало смањивањем могућности за привредни развој и политичку афирмацију СР Македоније, која је имала различите интересе од осталих федералних јединица. Без обзира на одређену демократизацију у друштву и промене у Савезу комуниста Југославије остао је проблем многих нерешених међурепубличких, етничких и економских питања.

Прва сесија затворена је излагањем проф. др Горана Марковића са Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву о Скупштинским систему по Уставу СФРЈ од 1974. године. У свом излагању проф. Марковић оспорава тезу да је у по Уставу од 1974. године уведен скупштински систем, иако је сам Устав прокламовао Скупштину СРФЈ као највиши орган власти. Увођењем конфедералног уређења у југословенску државу, Скупштина СФРЈ је престајала да буде врховни државни орган, а постајала је све више место

састајања и споразумевања републичких и покрајинских органа. На институционалном нивоу излагач наводи два занимљива разлога зашто Уставом није уведен скупштински систем. Први је постојање Председништва СФРЈ, које је обављало функцију колективног шефа државе и имало значајна овлашћења. Други разлог је однос Савезног извршног већа (СИВ-а) и Скупштине СФРЈ. Излагач тврди да СИВ никада није био само извршни орган Скупштине и да му је поједностављена процедура одлучивања доносила значајну предност у односу на компликоване скупштинске процедуре. Као најкруцијалније разлоге за своје тврдње излагач наводи право СИВ-а да распусти Скупштину, као и право законодавне иницијативе СИВ-а, који су знатно слабили положај Скупштине СФРЈ и били неспојиви са скупштинским системом.

Други панел био је посвећен у првом делу расправљању о праву народа на самоопредељење и карактеру југословенске федерације. Панел су модерирали проф. др Драгољуб Поповић и др Мијодраг Радојевић. Панел је отворио проф. др Слободан Самарџић са Факултета политичких наука Универзитета у Београду излагањем на тему „Уставни концепт федерације и његово ефикасно спровођење”. Излагач истиче да је југословенска федерација била формално федерација, али фактички конфедерација са спољним интегришућим фактором – Савезом комуниста Југославије. Конфедерализација и потоња дезинтеграција партије довела је и до дезинтеграције савезне државе. Излагач даље анализира уставно права народа на самоопредељење укључујући право на отцепљење и његову историјску генезу. Истиче се да је у свим уставним документима комунистичке Југославије ово начело било зајамчено и то увек у првом члану. Даље се анализира институционално устројство органа федерације. Скупштина је била формирана и радила на три начела консензуса, паритета и посредног избора. Била је састављена од два већа, али оба дома су представљала републике. Ова правила нису важила за Савезно извршно веће, али су и она посредно утицала на њега. Овакво устројство онемогућило је да скупштина буде орган који креира политику, већ је представљала место за разговоре суверених федералних јединица, од којих је свака имала фактичко право вета. Системска недоследност овог Устава био је положај СР Србије, која је имала посебан статус. Она је једина добила аутономне покрајине са карактеристикама државности, на које СР Србија није могла утицати. Ужа Србија и њен положај нису били институционално одређени. Излагач закључује анализом употребе права на самоопредељење и отцепљење приликом дисолуције Југославије.

Потом је говорио проф. др Дарко Симовић са Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду на тему „Право народа на самоопредељење и сецесија у светлости Устава СФРЈ из 1974. године”. Из уставноправне визуре, излагач наводи да је право на самоопредељење било декларативно, те да републике нису могле да прогласе једнострану сецесију без сагласности свих осталих република. Ово становиште потврдила је и одлука Уставног суда Југославије из 1991. године. Спор око права на самоопредељење био је претежно везан за питање ко је титулар тог права: народ који насељава одређену територију или нација као целина. Како мирно разрешење овог спора није било могуће, и како је било све извесније да ће доћи до оружаног сукоба, међународна заједница формирала је арбитражну комисију на чијем челу се нашао Роберт Бадинтер. Излагач наводи низ спорних контроверзи везаних за рад и састав Бадинтерове комисије, а потом приказује и начин на који су проглашене сецесије савезних република од југословенске федерације, као и начин на који је донет Устав СР Србије од 1990. године. Излагач истиче да је доношењем Устава СР Србије од 1990. године превладао државни разлог над правом и да је њиме фактички и СР Србија извршила сецесију у односу на југословенску федерацију.

Следећи је излагао др Петар Матић са Института за политичке студије у Београду на тему „Устав СФРЈ из 1974. из перспективе историјског конституционализма”. Излагач наводи да је Устав СФРЈ из 1974. године из перспективе историјског конституционализма представљао критичну тачку која је суштински изменила друштвени, политички и економски амбијент унутар СФРЈ. Он представља завршетак процеса децентрализације југословенске федерације, који је започет још Уставом СФРЈ од 1963. године, а настављен амандманима на тај Устав из 1968. и 1971. године, да би њиме тај процес био коначно завршен. Њиме је створена нова тачка равнотеже. Он је у потпуности променио институционалне односе, што је требало да буде одговор на постојеће изазове у друштву. Главни изазови били су економска нефлексибилност и етничке тензије и очекивано је да ће децентрализацијом оне бити потиснуте. Институционално је порастао значај месних заједница и самоуправних интересних заједница (СИЗ-ова). Од политичких институција порастао је значај Председништва, јер је број чланова смањен са двадесет три на девет. Председништво је било типично конфедерално устројење, јер су се чланови ротирали на годишњој бази и имали могућност само једног реизбора. Излагач је закључио анализом изазова на које је Устав требало да одговори: економски диспаритет, инфлација и високи јавни дуг. Они нису успешно решени децентрализацијом, диспаритет је

чак наставио да расте, док су се националне нетрпељивости додатно продубиле и напослетку, после пада комунизма у Источном блоку, довеле до дисолуције федералне државе.

Затим је излагала проф. др Маја Настић са Правног факултета Универзитета у Нишу на тему „Месна самоуправа у Уставу СФРЈ (1974)”. Излагање почиње навођењем значаја месне заједнице као облика организације и интеграције грађана на нивоу испод локалне самоуправе, као и кратким освртом на традицију установе месне заједнице, која своје порекло води из народних одбора формираних за време Другог светског рата. Као установа месна заједница се уводи Уставом СФРЈ од 1963. године, али њено формирање, као и учешће грађана у њеном раду је факултативно. Уставом СФРЈ од 1974. године месна заједница постаје обавезан облик организовања грађана на територијалном принципу и грађани су били дужни да у њој учествују. Она постаје конститутивни елемент у општини и основна јединица самоуправљања. Придодате су јој додатне надлежности везане за друштвене послове и заједничко одлучивање из области урбанизма, становања, комуналне делатности и екологије. Излагач подсећа да је месна самоуправа и данас актуелна тема, како у бившим југословенским републикама, тако и на европском нивоу, и указује на њен значај за партиципацију грађана у јавним пословима.

Наредно излагање на тему „Устав из 1974. године и реформе у сектору безбедности” одржала је проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић са Криминалистичко-полицијског универзитета. Устав из 1974. године представљао је исходиште раније почете реформе безбедносних служби, али и полазиште реформи које ће се у наредним годинама даље одвијати. Излагач истиче да је политички монизам који је постојао у Југославији захтевао потпуну контролу свих државних органа, а нарочито институција безбедности. У недостатку демократске контроле служби безбедности, њихови припадници су били склони кршењу прописа и непоштовању људских права. За разумевање процеса промена истиче се еволуција безбедносних служби од формирања ОЗНЕ 1944. године, која Уставом из 1946. године еволуира у две службе: УДБУ (која је до 1952. године била војна а после цивилна служба) и КОС. Следећа битна промена у структури и раду УДБЕ десила се после Брионског пленума и смена Александра Ранковића, када је комисија којом је председавао Петар Стамболић добила задатак да изврши реформу службе. Овом реформом делокруг службе је смањен и концентрисан на рад на праћењу домаћег и иностраног непријатеља, док је рад на привредним и другим организацијама и праћење антисоцијалистич-

ких појава у њима обустављено. Вођење истраге и ислеђивање је прешло у надлежност судова, док је број кадрова службе радикално смањен. Следећа реформа је спроведена 1966. године када је рад службе децентрализован и где су претежне надлежности пренете на републичке службе, док је улога Савезне службе била само у координацији републичких. Овај процес децентрализације је наставаљен уставним променама из 1968. године и 1971. године, а процес је формално завршен Уставом СФРЈ из 1974. године. Излагач завршава анализом односа служби безбедности СР Србије и служби безбедности аутономних покрајина.

Трећим панелом на коме су настављена излагања на тему „Права народа на самоопредељење и карактера југословенске федерације” модерирали су проф. др Горан Марковић и проф. др Дарко Симовић. Панел је отворио проф. др Марко Станковић са Правног факултета Универзитета у Београду излагањем на тему „Федерализам у Уставу СФРЈ из 1974. – завршни чин растурања југословенске федерације”. Излагач наглашава да је са еволуцијом социјализма евалуирало и федерално уређење. На свом почетку југословенска федерација била је изразито централизована да би у првој фази реформи била федерализована, а у коначној фази крајем шездесетих година и конфедерализована. Излагач поставља питање да ли федерално уређење може да постоји у социјалистичким земљама са једнопартијским системом власти. Детаљном анализом институционалног развоја у другој Југославији може се видети постепено слабљење федерације и јачање надлежности федералних јединица, до степена када је савезна држава постигла скоро све елементе конфедералне државе. Тако устројена заједница по излагачу могла је функционисати само у условима једнопартијског система. У тренутку када је престала да постоји централизована партијска организација, таква заједница постала је потпуно нефункционална, што доказује њен потоњи распад.

Следећи је излагао др Владан Станковић са Института за политичке студије у Београду на тему „Карактер сложене југословенске државе по Уставу из 1974. године”. Југословенска држава била је сложена творевина коју је карактерисала противречности између уставних поставки и политичких последица. Сложену државу карактерисала је присутност особина како федералне, тако и конфедералне државе, па излагач истиче тезу да је она по природи била једна врста државне заједнице. У прилог карактеризацији југословенске државе као државне заједнице иде у прилог и члан 1. Устава од 1974. године где се југословенска држава означава као савезна држава, али одмах после

тога и као државна заједница. Осим декларативног одређења, Устав одређује да су носиоци суверености и савезна држава и федералне јединице, што одговара природи државне заједнице коју карактерише сувереност не само целине него и делова. Анализирајући постојање федералних и конфедералних елемената у југословенској држави по Уставу од 1974. године, произилази да је Југославија била формирана на политици чистих рачуна и постизања заједничког интереса. Функционисала је на принципима споразумевања република и покрајина, начелу солидарности и узајамности, равноправном учешћу у органима федерације и одговорношћу за сопствени развој, али и развој заједнице. Излагач закључује да је југословенска држава номинално фила федерација, али фактички, због спуштања бројних државних овлашћења на ниво федералних јединица или чак аутономних покрајина, имала природу државне заједнице.

Наредни је излагао др Милош Станић са Института за упоредно право у Београду на тему „Устав од 1974. – федерална држава, конфедерација или нешто треће?“. Излагач је, полазећи од истраживања Мирослава Ђорђевића, истакао да југословенска идеја и пре формирања прве југословенске државе није имала велику подршку, како у Србији, тако и у деловима Аустроугарске који су касније ушли у њен састав. У састав југословенске државе ушли су народи који јесу били слични, али не и исти. Њена историја кретала се од централизма ка федерализму и у грађанској и у социјалистичкој Југославији. Излагач истиче да Устав од 1974. године јесте донео бројна решења која су слабила савезну државу и омогућила њен потоњи распад, али истиче да се Устав не може сматрати узроком њеног распада и да би се распад извесно догодио без обзира на уставна решења, јер поред бројних сличности међу југословенским народима, међу њима су постојале и непремостиве разлике. Излагач наглашава да су очекивања од устава код нас превелика, те да ако право не прати друштвена стварност оно остаје голо право (*nudium ius*).

Потом је излагао др Марко Пејковић са Института за политичке студије у Београду на тему „Устав СФРЈ из 1974. као симптом конструктивистичког федерализма“. Излагач истиче конструктивистичку природу друге југословенске државе – то је био федерализам који је био уведен одозго, када су се политички лидери Југославије договорили да треба њиме да замене пре тога постојећи централизам. У поређењу са другим еволутивно насталим федерација, Југославија није успела да издржи шокове који су нужни и које свака федерација доживљава. Излагач пореди искуство Југославије са Чехословачком федерацијом и истиче историјске институционалне и међуетничке

сличности које су постојале у тим државама. Из анализе оба сценарија произилази да узрок распада обе федерације није било комунистичко уређење и потоњи пад комунизма, већ сецесионизам Словака и Хрвата, који су Чехословачку доживљавали као државу Чеха, а Југославију као државу Срба. Излагач закључује да је за формирање стабилне федерације потребно да све федералне јединице имају бар приближно једнак статус и да већи диспаритет између федералних јединица скоро нужно доводи до сукоба и сецесије.

Следећи реферат о „Историјским наративима у Уставу из 1974.” изложио је др Срђан Милошевић са Правног факултета Универзитета Унион. Излагач истиче велики значај историјских наратива у политичком устројавању једне заједнице. Разлог због кога су ови наративи изузетно моћни и утицајни лежи у њиховој особини да покрећу емоције код грађана. Они могу бити имплицитни или експлицитни. Основна начела Устава СФРЈ из 1974. године развијају наратив о улози комуниста у историји југословенских народа. Овај наратив је еволуирао и почео да се уобличава већ у току Народноослободилачког рата. У свом каснијем развоју Народноослободилачки рат је историцизован, и служио је као кључ за разумевање комунистичке политичке и уставне историје и стварности. Излагач истиче и да су остале норме историцизоване и као пример наводи норму о могућности избора Јосипа Броза Тита за Председника Републике без ограничења трајања мандата, а којој претходи историјски наратив о његовој великој историјској улози, као и наратив братства и јединства који се појављује на више места у Уставу.

Трећи панел затворила је Љубица Јанчева са Института за националну историју у Скопљу излагањем на тему „Устав Савезне Републике Македоније VS Устав Републике Македоније 1991. године: национални или грађански концепт”. Излагач истиче да је устав СР Македоније из 1974. године означио почетак краја југословенске федерације. Концепт овог Устава је националан јер је према њему СР Македонија одређена као „национална држава македонског народа и држава албанске и турске националности у њој, заснована на суверенитету народа.” Овако дефинисана федерална јединица имала је све атрибуте државности и суверенитета, без међународног субјективитета, али са правом на самоопредељење, укључујући и право на отцепљење. Устав Републике Македоније из 1991. године покушао је да уведе грађански концепт државе, па је акценат стављен на појединца и на људска права, а питање националности је изгубило своје доминантно место. Ипак и Устав од 1991. године одредио је македонски језик и Македонску цркву као националне институције.

ДРУГИ ДАН

Други дан конференције отворен је панелом који се бавио појединцем, институцијама и организацијом власти у Уставу од 1974. године. Панелом су модерирани Владан Станковић и Владимир Микић. Панел је почео излагањем „Партијска или правна држава? Положај појединца у Уставу СФРЈ 1974. године” др-а Јосипа Михаљевића са Хрватског института за повијест у Загребу. У традиционалној уставности, устав има важну улогу у ограничавању државне моћи и гарантовању људских права и слобода. Ови предуслови важни су за постојање правне државе, чије постојање у југословенској федерацији излагач покушава да испита. Излагач истиче да је према свим уставима из социјалистичког раздобља Југославија била демократска парламентарна република, али поставља питање да ли је она била и правна држава. Анализирајући текст Устава од 1974. године, посебно његову трећу главу, излагач истиче да се у њима наглашава друштвени карактер свих права и слобода појединаца. У уставни текст први пут су ушла и нова права: право на стан, право на слободно рађање деце и право на здраву животну средину. Уз раднике, који су у социјалистичком уређењу представљали основну и владајућу класу, придодaju се и сељаци и други напредни људи. Са друге стране, Уставом је наглашена и велика могућност да се гарантована људска права ограничавају. Излагач закључује да Устав није донет због права појединца и да је у њему одбачена индивидуалистичка концепција људских права, која представља важан предуслов за постојање правне државе.

Следећи реферат на тему „Одредбе о Уставном суду – *differentia specifica* Устава СФРЈ из 1974. и њихов утицај на Устав Републике Македоније из 1991. – научене лекције” изнела је проф. др Јелена Трајковска Христовска са Правног факултета „Јустинијан Први” Универзитета „Св. Кирила и Методија” у Скопљу. Одредбе Устава СФРЈ из 1974. године које се односе на Уставни суд показују јасну намеру твораца устава да ојачају независну позицију Уставног суда. Ово се види у систематици јер је посебна глава Устава посвећена уставном судству, као и значајно већем броју чланова који се односе на уставно судство у односу на УСТАВ СФРЈ из 1963. године. Излагач истиче да Македонија има педесет година дуго искуство у судској контроли уставности, као и да је судска контрола уставности била велико достигнуће у време у које је уведена. Истиче се да је Устав Републике Македоније из 1991. године био под утицајем Устава СФРЈ из 1974. године јер је слично њему положај Уставног

суда одредио искључиво уставним нормама, па је Уставни суд пословао само на основу уставних норми и аката које је суд самостално доносио.

Потом је излагао проф. др Младен Вукчевић са Факултета правних наука Универзитета Доња Горица на тему „Концепт и домети уставног судства у Уставу из 1974. године”. Излагач је анализирао улогу Уставног суда као чувара уставности у оквиру социјалистичког једнопартизма. Истиче да друштвена клима у социјалистичком добу није било наклоњена остваривању људских права и слобода. Овај став илуструје изјавом једног партијског функционера да је правна држава по својој природи контрареволуционарна. Анализирајући чланове Устава којима се устројава Уставни суд излагач истиче њихову многобројност као и низак номотехнички квалитет. Указује да Устав садржи чак и одредбе пословничког карактера. Напослетку ипак закључује са највећим приговором према уређењу Уставног суда, а то је по излагачу непостојање могућности уставне жалбе. Уставна жалба представља поступак индивидуалне заштите људских права које грађанин може покренути ако сматра да су му уставом гарантована права повређена, а њено неомогућавање јасно указује да Устав није тежио да потпуно допринесе остваривању људских права и слобода.

Панел је затворио реферат на тему „Југословенски органи извршне власти између стварне моћи и слова Устава од 1974.” који је изложио проф. др Слободан Орловић са Правног факултета Универзитета у Новом Саду. Осврћући се на општу климу у Југославији, излагач истиче да је процес конфедерализације водио ка дезинтеграцији федерације јер су федералне јединице бивале све више одвојене једна од друге да би временом постале аутаркичне. У таквој ситуацији Устав је наставио традицију скупштинског система и према слову Устава Скупштина СФРЈ била је главни орган власти. У реалности моћ је измицала из руку Скупштине и концентрисала се у извршним органима власти које излагач детаљно анализира. Председништво СФРЈ по излагачу било је орган немогућег задатка – да помири све интересе и заједно остварује интересе свих република и федерације. За време живота Јосипа Броза, председника Југославије без ограничења трајања мандата, Председништво је било помоћни орган шефа државе који је још имао значајна овлашћења, иако је био стар и постепено их препуштао другима. Ипак, најзначајнији орган у југословенској федерацији било је Савезно извршно веће (СИБ). Овај орган, замишљен као скупштински тело, у стварности је функ-

ционисао на начин на који влада функционише у парламентарном систему. Излагач истиче да је СИВ био најоперативнији извршни орган који је водио Југославију и који је једини директно заступао интересе федерације.

Последњи панел посвећен критичкој рецепцији Устава СФРЈ од 1974. године отворио је др Слободан Селинић са Института за новију историју Србије у Београду излагањем на тему „Ехо Устава из 1974: политички односи Србије, покрајина и федерације 1981 – 1986”. Излагач истиче да је руководство СР Србије 1981. године, после насилних демонстрације Албанаца у јужној српској покрајини, поново покренуло питање положаја СР Србије у федерацији и у односу са покрајинама у њеном саставу. Српско руководство било је свесно немогућности функционисања СР Србије као јединствене целине према уставним решењима Устава од 1974. године. Зато су од 1981. па све до избора Слободана Милошевића за председника СР Србије 1986. године вођени тешки и мучни преговори руководства СР Србије и покрајина око положаја покрајина у оквиру СР Србије и потреби постојања одређеног степена координације и јединства у односу СР Србије и покрајина. Излагач се осврће и на учешће савезних органа у политичким сукобима унутар СР Србије и истиче да су у њима покрајински политичари видели ослонац за борбу против захтева републичког руководства. Излагач закључује да су тешки и мучни преговори ипак дали одређене резултате, али да су они били доста скромни и недовољни посебно у контексту привредне и политичке кризе у Југославији. Излагач се осврће и на личност и улогу Ивана Стамболића, који је био централна личност у преговорима СР Србије са покрајинама.

Следио је реферат насловљен „Динамика моћи у Титовој Југославији: улога Александра Ранковића у савезно-републичким односима (1953–1966)” које је изложио др Милан Пиљак са Института за новију историју Србије у Београду. Личност Александра Ранковића веома је битна за изучавање историје друге југословенске државе. Као један од највиших комунистичких функционера који је контролисао најважније системе социјалистичке државе – унутрашње послове и тајне службе, његов утицај на формирање и карактер федералне државе био је веома велики. Ранковић је важио за заговорника централистичког уређења југословенске федерације, а његова смена и политичка осуда значиле су и одбацивање централистичких уверења. Излагач због тога анализира период када је Ранковић покушавао да одржи превласт савезног центра над републичким, што

је био и главни узрок његовог пада. Излагач се осврће и на јачање републичких центара и њихову улогу у смени Ранковића, као и на политичке и економске чиниоце који су обликовали и одлучили сукоб између федерације и република.

Реферат на тему „Устав Социјалистичке Републике Црне Горе од 1974. у свом времену и данас” изложио је мр Матија Стојановић са Правног факултета Универзитета Црне Горе. Аутор је на почетку свог излагања представио специфичности културно–политичког живота СР Црне Горе које су претходиле усвајању Устава СР Црне Горе од 1974. године, анализирајући претходне уставе и њихове основне одредбе. Потом је прешао на преглед Устава СР Црне горе од 1974. године и друштвених прилика које су пратиле његово доношење. Анализирајући конкретне појединачне примере и указујући на специфичности културне политике СР Црне Горе, усмерене ка дефинисању националне културе ове социјалистичке републике, међу којима је оснивање највиших научних институција, академије наука и универзитета, као и изградња Маузолеја на Ловћену, излагач је илустровао како се ова национална политика појавила и у нормативним решењима Устава СР Црне Горе од 1974. године. Поред нормативна решења Устава СР Црне Горе од 1974. године са потоњим Уставом Црне Горе од 1992. године излагач закључује да је поред формалног дисконтинуитета постојао континуитет у погледу националног саморазумевања државе. Даље, излагач истиче да наслеђе Устава од 1974. године игра битну улогу и у савременом уставном и политичком животу Црне Горе, онако како је дефинисан Уставом од 2007.

Наредни реферат на тему „Однос државног и партијског руководства СР Србије према уставу из 1974. године” изложио је Симо Илић. Излагач посматра однос српског руководства према Уставу из 1974. године у два периода: првом, који обухвата припреме и доношење Устава (1971–1974) и другом који је обележен применом уставних одредби и захтевима за уставну реформу (1975–1990). У првом периоду до изражаја долази подела између партијског руководства (Марко Никезић и Латинка Перовић) које је подржавало уставне промене и државног руководства (Дража Марковић и Петар Стамболић) које се супротстављало променама. Излагач анализира отпор који је државно руководство пружило Уставним амандманима из 1971. године организујући расправу на Правном факултету (о којој је претходно дана детаљно излагао проф. Јовица Тркуља), и истиче да је отпор био слаб и неделотворан. Разлози партијског руководства за непротивљење су такође анализирани и као главни истакнут је однос снага

у федерацији где је СР Србија била прегласана. По усвајању Устава 1974. године почиње друга фаза у којој су руководиоци СР Србије, због нефункционалности своје републике били принуђени да захтевају уставне реформе, што су учинили 1977. године издавањем „Плаве књиге”. Реформску струју од Драже Марковића преузео је Иван Стамболић који је постигао умерени успех, али крајем осамдесетих бива смењен од стране радикалне струје коју је предводио Слободан Милошевић. Милошевић је успео да спроведе уставну реформу, али и да створи нове уставне кризе и изазове.

Потом је излагао Милош Кнежевић са Института за политичке студије у Београду на тему „Политичке идеје и теоријски токови у обликовању Устава из 1974.” Излагач истиче да Устав из 1974. године није само чињеница правне историје него и концептуална база партикуларног устројства југословенске федерације. Због тога је од велике важности истраживање метаправних околности и политичких токова који су утицали на његову садржину и без њих готово да није могуће разумевање његовог историјског и актуелног значаја. Веома важна карактеристика је структура владајуће елите – у време доношења устава то је била биолошки стара елита која ипак није имала амбиције да се одриче власти. Овај облик власти излагач назива харизматском геронтократијом. Остарела партијска елита је баштинила одређене вредности из коминтерновског времена, али и одређене ревизионистичке вредности актуелизоване после политичког сукоба са СССР-ом 1948. године. Тако је на текст Устава и развој институција које се њиме уводе или даље модификују утицао низ идеја, а излагач као најважније истиче: коминтерновско наслеђе те идеје прудонизма, аустромарксизма, анархосиндикализма, корпоративизма, партиципативне демократије и друге. Због тога се Устав може само условно посматрати као оригинално дело југословенских комуниста. Ипак извесна оригиналност постоји и она је последица идеја Едварда Кардеља који је добио теоријски мандат за писање устава. Ове идеје биле су претежно утопијског карактера, па се може рећи да је ово и последњи европски утопијски устав. Излагач је такође истакао да се југословенска федерација није распала само због јачања национализма на темељу уставних решења, већ да је Устав из 1974. пре изразио већ постојећи концепт обликовања политичке заједнице Јужних Словена у комунистичкој држави. Таква комунистичка федерација није могла да преживи крај ауторитарне геронтократске харизмархије. Њен уставни и политички систем се урушавао од 1980. године да би свој крај доживео у сецесионистичким ратовима деведесетих година.

Уследило је излагање др Владимира Микића са Института за упоредно право у Београду на тему „Садржина Устава СФРЈ из 1974. године у поређењу са уставима других социјалистичких и комунистичких држава у време његовог усвајања”. Излагач је дао историјску и упоредно правну анализу Устава СФРЈ из 1974. године у односу са уставима близу двадесет социјалистичких и комунистичких земаља у време његовог усвајања. Поређена су уставна решења везана за државно уређење, организацију власти, титулара суверености, уставни положај једине дозвољене политичке партије, формално зајемчена основна права и слободе. Осим уставних решења излагач је обратио пажњу и на структуре, систематике и текстуалне обиме устава. Како су социјалистичке и комунистичке земље имале званичну идеологију чије место се уставним и законским нормама гарантовало, упоређиван је и уставни садржај идеолошког карактера. У поређењу многобројних уставних решења, излагач је настојао да укаже на бројне сличности, али и разлике Устава из 1974. године према уставима правно-политички сродних земаља као што су Совјетски Савез, Кина, Куба, социјалистичке државе Источне Европе и одређене афричке и азијске социјалистичке земље.

Конференција је закључена излагањем доц. др Мијодрага Радојевића са Института за политичке студије у Београду на тему „Устав из 1974. године – између семантичког и стварног устава”. Истичући нарочито место Устава из 1974. године у историји уставности, излагач се осврнуо на његова дистинктивна обележја као што су дужина уставног текста, нормативни језик, идеолошка основа, решења на средокраћи између традиционалне концепције уставности и совјетског типа уставности, као и институте до тада непознате у упоредном праву. Уставни текст формално је приказивао државу засновану на утопистичким доктринама левичарске и марксистичке филозофије (као што су одумирање државе, самоуправљање и др.), док је уставна реалност која се састојала од комплексних односа партијског и бирократског врха на савезном и републичком нивоу креирала стварна уставна правила на основу којих је функционисала југословенска федерација. Излагач закључује да степен неслагања уставне стварности са уставним текстом даје Уставу из 1974. године карактер семантичког устава. После закључка о карактеру устава излагач се осврнуо и на оцену његовог наслеђа из савремене перспективе. Истиче да је у уставној пракси бивших југословенских република присутан низ примера

супротним начелима либералног конституционализма и да је доминантна логика тумачења устава са позиција политичке моћи. У току свог излагања излагач је настојао да прикаже и повеже фактографске и теоријске ставове изнете у претходним излагањима и синтетиче њихов допринос мултидисциплинарном изучавању Устава СФРЈ из 1974. године.

Тако је на крају прикладно сумиран научни допринос конференције, а отворена питања остављена су за даљу разраду, прво кроз зборник радова који организатори конференције припремају, а потом и кроз ширу научну дискусију. Конференција није дала коначну оцену Устава СФРЈ од 1974. године већ је указала на бројне комплексности и антагонизме који су постојали како у самом уставном тексту, тако и у друштву у коме је тај текст настао. Са једне стране устав је израђен са ревизионистичких политичких позиција: њиме су заиста уведене одређене слободе које нису постојале у другим социјалистичким земљама, постојала је (макар декларативна) намера да се развој креће у правцу одумирања државе и остварења социјалистичке утопије, партијска доктрина била је под утицајем идеја које је одбацила стаљинистичка школа социјализма. Са друге стране у стварности тог устава владала је несмањена репресија, остваривана кроз скривене механизме, самим тим делотворније и опасније од отвореног насиља. Држава која је декларативно одумирала наставила је да преко Комунистичке партије контролише самоуправне интересне заједнице, институције настале зарад њеног одумирања. Развлашћивање федерације које је требало да доведе до успостављања система самоуправних комуна зауставило се на преношењу надлежности федерације на социјалистичке републике и покрајине. Економско самоуправљање је јачало положај радника, али је и прикривало стварну моћ бирократских и новообогатених слојева. Утопистички карактер устава јачао је постојеће историјске и политичке наративе, али је и скривао многобројне нерешене проблеме. Бројни нерешени проблеми довели су до распада југословенске државе што је такође поделило излагаче на оне који су у њему видели узрок њене нестабилности и распада и оне који су истицали да су узроци распада државе били изван устава. Учесници нису могли да приближе ставове чак ни по питању државног уређења југословенске државе. Непостизање консензуса око карактера и улоге последњег југословенског устава представља интересантну симболичку илустрацију теме којом се скуп бавио, али и велики научни допринос тој теми – аргументова-

но су изложени бројни различити ставови, што долазећи зборник са овог скупа чини обавезним штивом за изучавање југословенске правне и политичке историје из свих политички противречних позиција.

Рад приспео / Paper received: 1. 10. 2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 20. 10. 2024.

IUSTORIA 2025

Правни факултет Универзитета у Београду отвара позив за учешће на Шестој студентској конференцији из правне историје – Iustoria 2025, која ће се одржати од 25. до 27. марта 2025. године, са темом „**Рат и мир (у правној историји)**”.

У 2025. години навршиће се 80 година од завршетка Другог светског рата. Овај крвави сукоб донео је незапамћена разарања, патњу и огромне људске жртве (преко 70 милиона), али и пораз нацистичке Немачке, фашистичке Италије, империјалног Јапана и осталих чланица Сила осовине. Након његовог завршетка, Савезници, државе победнице, решиле су да успоставе систем међународног организовања, у оквиру нове Организације уједињених нација, како би се кроз вишестрану дипломатију, утврђене процедуре, као и механизме међусобног обуздавања све више блоковски супротстављених великих и регионалних сила, обезбедио трајни(ји) мир. Нажалост, многобројни регионални (често „прокси”) ратови, који су уследили у наредним деценијама, неки од којих трају и дан-данас, показали границе оваквог система.

Ратови су, наравно, тамни део људске историје, без кога се не може разумети ни правна историја. Већ први мировни уговор, склопљен пре 3300 година, између Хетитске државе и Египатског новог краљевства, показује да овакво прекидање непријатељстава често подразумева и значајне правне последице: утврђивање граница, размену талаца... Неки од мировних уговора су читави трактати, док други, рецимо онај којим је пре скоро 140 година окончан Српско-бугарски рат, садрже свега једну реченицу.

Вековима се један на други настављају два тока: обичаја ратовања – данас најчешће утврђени међународним конвенцијама – и мировне одредбе, које утврђују куда даље након завршетка истог ратовања. Темама рата и мира бавили су се многобројни научници,

ANNOUNCEMENTS AND CALLS FOR PAPERS

IUSTORIA 2025

The University of Belgrade Faculty of Law is now receiving paper proposals for the Sixth student conference on legal history – the Iustoria 2025, to be held on March 25th-27th, 2025, its topic being „**War and peace (in legal history)**”.

In 2025, we will mark 80 years since the end of World War II. This bloody conflict brought unprecedented destruction, suffering and enormous human casualties (over 70 million), as well as the defeat of Nazi Germany, Fascist Italy, Imperial Japan and other members of the Axis Powers. After its end, the Allies, the victorious states, decided to establish a system of international organising, within the framework of the new United Nations, in order to secure a (more) lasting peace through multi-lateral diplomacy, established procedures, and mechanisms for the mutual restraint of increasingly opposing blocs of great and regional powers. Unfortunately, the numerous regional (often „proxy”) wars that followed in the following decades, some of which continue to this day, have shown the limits of such a system.

Wars are, of course, a dark part of human history, without which legal history cannot be understood. The very first peace treaty, concluded 3300 years ago, between the Hittite state and the Egyptian New Kingdom, shows that such a cessation of hostilities often implies significant legal consequences: the establishment of borders, the exchange of hostages, etc. Some of the peace treaties are entire treatises, while others, for example the one that ended the Serbo-Bulgarian War almost 140 years ago, contain only a single sentence.

For centuries, two types of institutes have been developing one after the other: the customs of warfare – today most often established by international conventions – and peace provisions, which determine what to do next after ending a war. The topics of war and peace have been studied by numerous scholars, mainly from the fields of social sciences

махом из области друштвено-хуманистичких наука, особито историјске и правне. Дело Хуга Гроција „О праву рата и мира” поставља корене међународног јавног права; „Вештачење о кривици за рат 1914.” Хермана Канторовича, три касније помера границе теоријско-правног разумевања одговорности држава у изазивању, отпочињању и вођењу рата.

Поред међународног права, међутим, питања рата и мира релевантна су и у многим гранама националних права. Правно уређење војних снага, њиховог регрутовања и накнаде релевантно је у свим правима, од римских легионара и античких плаћеника, преко бројних војничких земљишних поседа старог и средњег века, до питања служења војног рока и приговора савести у новом веку. Ту су и питања попут таквих може ли било ко да ступи у сваки род војске, какво оружје и опрему има право да носи, на који начин држава финансира војне подухвате, те каква ограничења поставља војницима и официрима, од могућности учешћа у политичком животу до тога да ли им је потребна дозвола да би се оженили. А, наравно, питање учешћа жена у ратовању (и улога које су им на бојном пољу доступне) представља широко поље тема за себе.

Казненоправни прописи садрже различите санкције за понашање војника и учесника у рату, од малих прекршаја војне дисциплине у мирно време, до тешких казни за издају или ратне злочине. У грађанском праву, могу се поставити бројна питања, од тога како ратно стање утиче на рокове и услове испуњења у миру уговорених облигација, преко тога ко је и на који начин одговоран за штету причињену ратним дејствима, до питања када ће се лице нестало у ратним сукобима сматрати умрлим, и шта ће бити последице ако се ипак врати живо. Још клинописни зборници садрже прописе о томе шта ће се десити ако се војникова супруга преуда мислећи да је он пао у борби, док су за време Другог светског рата били дозвољени чак и постхумни бракови! А велика смртност мушкараца у ратовима доводила је до многих правних мера, од обавезе старих германских краљева да се старају о удовицама и сирочићима својих ратника, до олакшавања борбе за женско право гласа после великих светских ратова XX века.

Подстичемо студенте да се баве свим темама у вези рата и мира, наравног, у оквиру правноисторијског контекста. Ратови и сукоби који и даље трају нису подобни за овакво проучавање, пошто се њихове последице (у најширем смислу) не могу још увек у потпуности докучити.

За учешће у конференцији могу се пријавити сви студенти основних и постдипломских студија правних факултета и других факултета друштвених наука. Пријаве треба да садрже основне личне

and humanities, especially history and law. Hugo Grotius's work „On the Law of War and Peace” lays the foundations of public international law; Hermann Kantorowicz's „Study on the Question of Guilt for the War of 1914”, written three centuries later pushes the boundaries of understanding of the responsibility of states in provoking and waging war, in the field of legal theory.

In addition to international law, however, issues of war and peace are also relevant in many branches of national law. The legal regulation of military forces, their recruitment and compensation is relevant in all laws, from Roman legionaries and ancient mercenaries, through the numerous military landholdings of the ancient and medieval eras, to the issue of military service and conscientious objection in the modern times. There are also questions such as whether anyone can join each branch of the military, what weapons and equipment they are entitled to carry, how the state finances military ventures, and what restrictions it places on soldiers and officers, from the possibility of participating in political life to whether they need permission to marry. And, of course, the question of women's participation in warfare (and the roles available to them on the battlefield) is a wide field of topics in itself.

Criminal law regulations contain various sanctions for the behaviour of soldiers and participants in war, from minor violations of military discipline in peacetime to severe penalties for treason or war crimes. In civil law, numerous questions can be raised, from how a state of war affects the terms and conditions for fulfilling obligations contracted in peacetime, to who is responsible and in what way for damage caused by war actions, to the question of when a person missing in wartime will be considered dead, and what the consequences will be if he nevertheless returns alive. Even cuneiform codes contain regulations on what will happen if a soldier's wife marries thinking that he fell in battle, while during World War II even posthumous marriages were allowed! The high mortality of men in wars led to many legal measures, from the obligation of ancient Germanic kings to care for the widows and orphans of their warriors, to facilitating the fight for women's suffrage after both of the World Wars.

We encourage students to deal with all topics related to war and peace, of course, within the legal and historical context. Wars and conflicts that are still ongoing are not suitable for this type of study, since their consequences (in the broadest sense) cannot be yet fully analysed nor understood.

All students of undergraduate and post-graduate studies pertaining to law or other humanities are eligible to apply for the conference. The applications should contain basic personal information (name and surname,

податке (име и презиме, факултет, ниво, смер и годину студија) и **проширени апстракт рада, дужине од 500 до 1000 речи**. Могуће је излагање на српском или енглеском језику – охрабрујемо пријаве на енглеском ради лепше комуникације са учесницима из иностранства.

Пријаве се шаљу на адресу iustoria@ius.bg.ac.rs **до 15. фебруара 2025.** Студенти ће бити обавештени да ли је њихова пријава прихваћена до 20. фебруара. За све додатне информације можете се обратити на исту адресу, а крупније новости ћемо објављивати и на званичној Фејсбук страници конференције <https://www.facebook.com/iustoria/>

Као и на прошлим конференцијама, поред излагања својих колега, студенти ће на конференцији имати прилику да чују и неколико наставничких предавања од стране реномираних стручњака – више детаља ће бити у коначном програму.

Конференција ће се одржавати у хибридном формату, са могућношћу учешћа уживо или онлајн. Потрудићемо се да учесницима ван Београда који желе да учествују уживо обезбедимо смештај у студентском дому или у приватном аранжману код студената-домаћина из Београда, зависно од расположивости места.

Коначне верзије радова излаганих на конференцији, уз финалне измене и исправке у разумном року после конференције, биће предале за објављивање у часопису „Весник правне историје / Herald of Legal History” (<http://epub.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>). **Рок за предају радова је 15. јул 2025. године.**

faculty, department, level and year of study), along with an **extended abstract containing between 500 and 1000 words**. Applications are accepted in either Serbian or English.

The applications should be e-mailed to iustoria@ius.bg.ac.rs **before the 15th of February, 2025**. The students will be informed by the 20th of February whether or not their application has been accepted. For any additional information you may enquire at the same e-mail address, and important news will also be published at the official Facebook page of the conference – <https://www.facebook.com/iustoria>

Just like on our previous conferences, apart from the presentations given by their colleagues, the students at the conference will have an opportunity to attend several lectures given by renowned experts – more details on this will be available in the final version of the programme.

The conference will be held in a hybrid format: both in-person and online participation will be possible. We'll do our best to secure accommodations either in student dorms or with student host families for participants who don't reside in Belgrade and who wish to participate in person. These arrangements will depend on the number of available spots.

The final versions of the papers presented at the conference, with final changes and corrections submitted within a reasonable time after the conference, will be submitted for publication in the journal „Vesnik pravne istorije / Herald of Legal History” (<http://epub.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>). **The deadline for the submission of papers is July 15th 2025.**

КОНКУРС ЗА НАГРАДУ АЛАН ВОТСОН

Правни факултет Универзитета у Београду расписује конкурс за награду Алан Вотсон (Alan Watson) за најбољи рад на тему правних транспланата за академску 2024/25 годину. У конкурс могу учествовати сви студенти основних и мастер студија Правног факултета Универзитета у Београду.

Главна тема коју желимо да предложимо заинтересованим кандидатима за овогодишњи конкурс јесте:

ЗНАЧАЈ ПРАВНИХ ТРАНСПЛАНАТА

Прихватимо, наравно, и радове на друге теме у вези са правним трансплантима, без обзира на то тичу ли се српског права или само страних правних система, да ли се фокусирају на правну историју или на позитивно право, да ли су примарно практично или теоријски оријентисани. Прихватају се како нови, необјављени радови, тако и радови који су већ објављени током 2024. године. Могу бити на српском или енглеском језику.

Радови се шаљу до 10. јануара 2025. године на адресу awf@ius.bg.ac.rs, уз основне личне податке кандидата. Победник конкурса биће проглашен током прославе Дана Светог Саве, 27. јануара 2025, кад ће му бити уручена и новчана награда. Победнички рад ће бити објављен у часопису „Весник правне историје / Herald of Legal History”, у првом броју за 2025. годину.

Награда Алан Вотсон за најбољи рад на тему правних транспланата установљена је 2005. године на иницијативу самог професора Вотсона, дугогодишњег пријатеља нашег Факултета и почасног доктора Универзитета у Београду. После његове смрти 2018. године, Правни факултет Универзитета у Београду наставља да додељује ову награду под руководством проф. емеритуса Симе Аврамовића, и да охрабрује истраживачки рад студената Правног факултета у Београду у области правне историје.

THE ALAN WATSON PRIZE ESSAY CONTEST

The University of Belgrade Faculty of Law is opening an essay contest for the Alan Watson Prize in the 2024/25 academic year for the best paper dealing with legal transplants. The contest is open to all the students of undergraduate and master's studies of the University of Belgrade Faculty of Law.

The main subject that we wish to propose to all candidates interested in this year's contest is:

THE SIGNIFICANCE OF LEGAL TRANSPLANTS

Naturally, we also welcome papers on other subjects related to legal transplants, whether they are concerned with Serbian law or foreign legal systems alone, focusing on legal history or positive law, primarily practically oriented or focused on theory. Both new, unpublished works will be accepted, along with works that were published throughout 2024. The papers can be written in Serbian or in English.

The papers can be submitted at awf@ius.bg.ac.rs until the 10th of January, 2025, along with the personal data of the participant. The winner of the contest will be announced at the celebration on St. Sava's Day, the 27th of January, 2025, when they will also receive a cash prize. The winning paper will be published in the journal "Vesnik pravne istorije / Herald of Legal History", in the first issue of 2025.

The Alan Watson Prize for the best paper related to legal transplants was established in 2005, at the initiative of Professor Watson himself, who has long been a friend of our Faculty and held an honorary doctorate of the University of Belgrade. Now, after his passing in 2018, the University of Belgrade Faculty of Law continues to award this prize, under the guidance of Prof. Emeritus Sima Avramović, encouraging research in the field of legal history among the students of the University of Belgrade Faculty of Law.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

1. Профил часописа и врсте радова које се објављују

Весник љравне историје / Herald of Legal History је међународни академски студентски часопис, посвећен проучавању правне историје свих земаља и свих раздобља. Издавач часописа је Правни факултет Универзитета у Београду. Часопис излази два пута годишње, у ограниченом штампаном тиражу и електронски у отвореном приступу.

Радове могу подносити како студенти основних и постдипломских студија права, тако и студенти других друштвено-хуманистичких наука. Прихватају се и радови аутора којима је престао статус студента, уколико су га имали у време истраживања, односно писања рада.

Текстови могу бити на српском или енглеском језику.

Прихватамо следеће врсте радова:

1. Студентске академске чланке; у случају коауторских радова, сви аутори морају да имају статус студента у високошколској установи. Радо примамо како радове који се тичу појединачних правног система, тако и оне који примењују упоредни приступ.
2. Приказе књига; предмет рада могу бити како скорашње, тако и давно објављене књиге, али приступ се мора прилагодити сходно томе. Уколико се ради о приказу старије књиге која је у међувремену доживела поновно издање, аутор прегледа мора дати пуне библиографске податке како о првом издању књиге, тако и о оном које је коришћено при писању приказа.
3. Студентске преводе академских чланака и изворних текстова са српског на енглески и обрнуто, или са било ког другог језика на један од два претходно поменута. Ако је текст већ преводен на дотични језик, мора се радити о приметно бољем и/или савременијем преводу. Преводаца је у обавези да, упоредо с преводом, поднесе сагласност аутора или другог носиоца ауторских права (или доказ да је текст у јавном домену, тј. слободан за коришћење), као и оригинални текст. Када год је могуће, оригинал и превод биће упоредо објављени.
4. Интервјуе значајних научника из области правне историје, које спроводе студенти, на академске теме. Упоредо са текстом интервјуа, интервјуиста има обавезу да поднесе доказ о дозволи и сагласности интервјуисаног (лица) да интервју буде објављен (нпр. електронска преписка или копија потписане изјаве о сагласности).
5. Пригодне текстове – извештаје с конференција, некрологе и сл.

AUTHOR GUIDELINES

1. Journal Profile and Types of Submissions

Весник љравне историје / Herald of Legal History is an international academic student journal dedicated to the study of legal history of all countries and periods. The journal is published by the University of Belgrade Faculty of Law. It has two issues per year, in a limited number of physical copies and as an open access e-journal

Both graduate and postgraduate students of law, as well as of other social sciences and humanities, are eligible to submit papers for the journal. Submissions by authors who no longer have student status are also acceptable, as long as they possessed it during their research or writing.

Submissions are accepted in Serbian and English.

We accept the following types of submissions:

1. Academic articles written by students; in case of co-authored papers, all authors must have student status at an institution of higher education. We encourage both papers dealing with individual legal systems and those taking a comparative approach.
2. Book reviews written by students; both recent and older works can be reviewed, but the approach must be adjusted accordingly. If an older book that was later re-issued is reviewed, the reviewer must submit full bibliographical information regarding both the first edition of the work and the one that was used for the review.
3. Translations of academic articles or primary sources from Serbian to English or vice versa, or from any other language to either of these two, done by students. If a translation of the text into the language in question already exists, the translation has to be significantly better and/or more modern. Along with the translation, the translator must also submit the author's or another copyright holder's consent (or proof that the text is in public domain, i.e. free to use), as well as the original text. Whenever possible, the original and the translation will be published side by side.
4. Interviews with renowned scholars in the field of legal history, conducted by students, on academic subjects. Along with the text of the interview, the interviewer must submit proof of the interviewee's authorization and consent to the publication of the interview (e.g. email communication or a scan of a signed statement of consent).
5. Event-related texts – conference reports, necrologues etc.

Пожељно је да студенти који намеравају да поднесу преводе или интервјуе о томе унапред обавесте Уредништво, те да питају да ли текст који ће бити преведен или научник који ће бити интервјуисан одговарају профили часописа. Може се послати и узорак преведеног текста (1–2 странице), како би се унапред проверио општи квалитет превода.

Радови који су већ објављени на другом месту не могу се предавати за објављивање. Ако је радна верзија неког рада учињена доступном на интернету, по објављивању рада је треба уклонити или заменити линком за рад на сајту *Весника*.

Радови предати за објављивање подлежу обавезној анонимној рецензији два рецензента којима није познат идентитет аутора, као што ни аутору није познат идентитет рецензента. Чланке и приказе књига ће рецензирати стручњаци из одговарајућег поља правне историје, док ће преводе прегледати стручњак у чију специјализацију потпада тема на коју се рад односи и филолог специјализован за језик на коме је текст написан. Интервјуи, као и други слични текстови (нпр. некролози) не подлежу анонимној рецензији, али редакција може сугерисати примерене измене.

Радови се шаљу у *Microsoft Word* формату на адресу vesnik@ius.bg.ac.rs или предају онлајн преко сајта часописа: <http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>. Уколико аутор сматра потребним илустрације, табеле или неубичајене фонтове, потребно је да их достави у виду засебних датотека. Оригинали превођених текстова се такође могу послати у PDF-у.

Видео апстракти за радове или уживо снимљени интервјуи су такође прихватљиви и биће објављени на профилима часописа на друштвеним мрежама (YouTube, Facebook, Instagram, итд.) упоредо с електронском објавом радова на које се односе. Слање видео апстракта или интервјуа не ослобађа аутора обавезе да пошаље писани апстракт с кључним речима, или транскрипт интервјуа. (Уколико интервју није вођен на српском или енглеском језику, превод транскрипта на један од та два језика је неопходан.) Видео снимци и друге крупне датотеке могу се слати преко бесплатних сервиса за дељење датотека (попут *WeTransfer*, *FileMail*) истовремено с подношењем рада или недуго након.

Рокови за подношење радова су: 30. април за први број, и 31. октобар за други. Аутори ће бити обавештени чим њихови радови буду примљени.

Аутори су дужни да се при писању радова придржавају међународних академских и етичких стандарда. Чином предавања рада за објављивање сваки аутор гарантује да рад не садржи никакво кршење ауторских права, плагијат или етички преступ, као и да рад није раније био објављен, није прихваћен за објављивање нити у поступку разматрања за објављивање на другом месту, те да ће евентуалне радне верзије уклонити или заменити линком за верзију објављену у *Веснику* ако рад буде прихваћен за објављивање.

We encourage students intending to submit translations or interviews to inform the Editorial Board of their intentions in advance, and to inquire whether the text to be translated or the scholar to be interviewed fit in with the journal's profile. An example of the translation (1–2 pages long) can also be provided, in order for the overall quality of the translation to be assessed in advance.

Papers that were already published elsewhere cannot be submitted. If a work in progress version has been made available online, once the paper has been published, it should be removed or replaced with a link to the paper on the *HLH* website.

All submissions will be evaluated by two external reviewers. The peer review is double blind. Articles and book reviews will be evaluated by experts in the relevant field of legal history, while translations will be reviewed by one expert in the field of the translated text, and one philologist specializing in the language in question. Interviews, as well as other similar texts (e.g. necrologies) are not subject to anonymous reviews, but the Editorial Board may still suggest appropriate changes.

All submissions should be sent in Microsoft Word format to **vesnik@ius.bg.ac.rs**, or submitted online through our website: <http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>. If illustrations, tables or non-standard fonts are needed, they should be included as separate files. Originals of translated texts can also be sent as PDFs.

Video abstracts for papers or recorded live interviews are also acceptable and will be published on the journal's social media profiles (YouTube, Facebook, Instagram etc.) once the issue they are related to is published online. Sending a video abstract or interview does not eliminate the author's obligation to send a written abstract and keywords, or the transcript of the interview. (If the interview is conducted in a language other than English or Serbian, a translation of the transcript to either of those languages is also required.) Videos and other large files can be sent over free file-sharing services (e.g. WeTransfer, FileMail) together with, or soon after the textual submission.

Deadlines for submissions are the 30th of April for the first issue and the 31st of October for the second. Authors will be notified when their submission is received.

Authors are obliged to follow international academic and ethical standards in the writing of their papers. By submitting a paper for publication, every author guarantees that the paper contains no copyright infringement, plagiarism or ethical misconduct, as well as that the paper has not been previously published, accepted for publication nor is under consideration for publication elsewhere, and that any work in progress versions will be removed or replaced with a link to the version published in the *HLH* if the paper is accepted for publication.

Аутори задржавају ауторско право на своме делу. Међутим, услов за објављивање у *Веснику њравне историје* јесте да аутори издавачу дозволе да објави дело, да гарантују право да ће *Весник* бити наведен као изворни издавач у случају поновног објављивања и да неискључиво уступе овлашћење на умножавање, те овлашћење да се текст учини доступним јавности и да се дистрибуира у свим облицима и медијима. Објављени текстови се дистрибуирају под условима лиценце „*Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)*”.

2. Форматирање и стил писања

Радови се пишу у фонту Times New Roman, величина 12. Текстови на српском се пишу ћириличним писмом. Текстови на енглеском могу да користе било британски или амерички варијетет енглеског језика, под условом да се један користи континуирано кроз цео рад.

Латинске и друге стране речи и изрази, као и интернет адресе, пишу се курзивом (*italic*), уколико је то могуће за писмо које се користи. За језике који не користе латинично или ћирилично писмо (нпр. грчки), молимо вас да користите фонт сличне величине и да фонт доставите уз свој рад.

Страна имена која се помињу у тексту, а која користе другачије писмо или транскрипцију од онога у тексту, треба да се при првом спомињању напишу у оригиналу у загради, курзивом. У даљим наводима користе се само транскрибована имена.

Пример: Као што истиче Игор Медведев (*Игорь Медведев*)...

Кад је цитат преведен с другог језика, треба навести и изворни текст уколико је могуће, било у главном тексту или у фусноти, у зависности од важности цитата. И обрнуто – за све цитате на било ком језику осим оног на коме је рад написан, морају се дати и преводи. Изузетак овоме су опште познате латинске речи и изрази, као што су *mutatis mutandis, de iure, a fortiori, et cetera*.

Не постоји минимална или максимална дужина рада, али рецензенти могу да сугеришу проширивање или скраћивање појединих целина у оквиру рада у зависности од важности за тему.

Ауторима је дозвољено да пишу у првом лицу једнине, првом лицу множине, или неутралним стилем, али би требало да кроз рад континуирано користе стил који су одабрали.

Ауторово име и презиме, са средњим словом, и академска титула се уписују у горњи леви угао. Презиме се пише великим словима – верзалом; може се користити редослед уобичајен у ауторовом матерњем језику. Установа на којој аутор студира или је запослен, ниво студија или друге афилијације и позиције, као и адреса електронске поште аутора, треба да буду написане у фусноти означеној звездом. У истој фусноти аутор може, ако жели, додати и линкове за своје профиле на академским

Authors will retain the copyright in their work. It is, however, a condition of publication that authors transfer to the *Herald of Legal History* the non-exclusive right to publish the paper, to be cited as its original publisher in case of reuse, to reproduce, to make available to the public, and to distribute it in all forms and media. The published papers will be distributed under the „Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)“ license.

2. Formatting and Writing Style

Papers should be written using the Times New Roman font, size 12. Texts in Serbian should be written in the Cyrillic alphabet. Texts in English can use either British or American English, but one must be used consistently throughout the paper.

Latin and other foreign words and phrases, as well as internet addresses should be written in verso (italic), if available for the script in question. For languages that do not use the Latin or Cyrillic alphabet (e.g. Greek), please use a font of a similar size and include the font with your paper.

Foreign names mentioned in the text that use a script or transliteration different than the one the paper is written in should be given in the original in parentheses (and in verso) when they first appear in the text. In subsequent mentions, only the transliterated name should be used.

Example: As Igor Medvedev (*Игорь Меѓвевев*) points out...

When quotations translated from other languages are given, the original should also be provided if possible, either in the main text or in a footnote, depending on the quotation's importance. And vice versa – translations should be provided for all quotations given in any language other than the one the paper is written in. An exception to this are widely known Latin words and phrases, such as *mutatis mutandis*, *de iure*, *a fortiori*, *et cetera*.

There is no minimum or maximum length for submissions, but the reviewers may still suggest expanding or shortening a section of the paper based on its relevance for the subject.

Authors are free to write either in first person singular, first person plural or in a completely neutral style, but the same style should be used consistently throughout the paper.

The author's first and last name, initials of the middle name(s), and academic title should be placed in the upper left corner. The last name should be capitalized; the order common in the author's native language can be used. The institution of study and/or employment, study level, or other affiliation and position, as well as the author's email address should be given in a footnote indicated by an asterisk. The authors may also include, in the same footnote, links to their profiles on academic websites – the site of the institution

сајтовима – сајту институције где је запослен, некој академској мрежи попут *ResearchGate*, *Orcid*, *Academia.edu* и сл.

Како би се обезбедила анонимност рада, молимо вас да не уписујете своје име нигде осим на страни на којој је наслов. Ако се позивате на неке од својих других објављених радова, молимо вас да приликом навођења поступате са њима као са радовима других аутора, а да их притом не истичете као своје.

Уколико рад представља део семинарског рада, мастер или докторске тезе, ако је резултат истраживања у оквиру неког научног пројекта, или је излаган на некој конференцији, ове податке треба што детаљније навести у истој фусноти у којој је ауторова афилијација, у засебном пасусу.

Уз чланке (за разлику од других врста радова) треба доставити и апстракт, дужине 100–150 речи, са 3–5 кључних речи подесних за потребе онлајн претраживања и индексирања.

У интересу аутора је да наслов и кључне речи што верније и концизније одражавају садржај рада. Цео рад, укључујући и резиме на страном језику, подлежу стручној лектури и анонимним рецензијама. Уредништво задржава право да прилагоди текст стилу и формату часописа.

На крају рада, после библиографије, наводе се на другом језику часописа (на енглеском ако је рад на српском и обрнуто) име аутора са фуснотом, наслов рада, сажетак (који може бити до 500 речи) и кључне речи. Ако нисте у могућности да их преведете самостално, молимо вас да то назначите како бисмо обезбедили превод.

Наслов треба да буде центриран, откуцан великим словима – верзалом, величина фонта 14. Поднаслови би такође требало да буду центрирани и откуцани верзалом, величина фонта 12, и нумерисани консекутивно арапским бројевима.

Уколико поднаслов има више целина, оне такође треба да буду обележене арапским бројевима, и то: 1.1 – малим обичним словима (фонт 12), 1.1.1 – малим словима у курзиву (фонт 11), итд. са мањим фонтом.

Аутори чланака (и приказа, ако имају друге референце осим књиге коју приказују) су у обавези да поднесу библиографију цитираних дела, фонт 11, на крају чланка. Листа треба да буде подељена на изворе (историјске и правне, тзв. примарне изворе) и литературу (тзв. секундарне изворе), по азбучном реду презимена аутора. Извори без (познатих) аутора треба да буду наведени пре оних с ауторима, у азбучном реду по наслову.

Уз преводе треба доставити кратак увод у којем ће се у основним цртама изложити, за изворе, природа, значај и контекст настанка преведеног текста, а за научне чланке основни подаци о аутору и значај преведеног текста. Увод треба да буде на језику на који се текст преводи, и по правилу не треба да буде дужи од једне странице.

where they are employed, an academic network such as ResearchGate, Orcid, Academia.edu, etc.

In order to ensure your paper's anonymity, please do not include your name anywhere except the title page. If you are referring to your other published works, please treat them as you would any other author's, without singling them out as your own.

If the article is a part of a seminary paper, master or doctoral thesis, if it is the result of research within a scientific project, or it has been presented at a conference, this information should be indicated with as much detail as possible in the same footnote with the author's affiliation, in the next paragraph.

For articles (unlike other types of submissions), an abstract 100–150 words long should be included, together with 3–5 keywords suitable for indexing and online search purposes.

It is in the author's interest that the title and key words reflect the content of the article as closely as possible. The entire paper, including the abstracts, shall be subjected to proofreading and peer review. The Editorial Board reserves the right to adapt texts to the journal's style and format.

At the end of the paper, after the bibliography, the author's name with the footnote, title of the paper, abstract (this time up to 500 words) and key words are submitted in the other language of the journal (Serbian if the paper is in English and vice versa). If you are unable to translate them yourself, please indicate so, and we will provide the translation.

The title should be centred, typed in capital letters, font size 14. The subtitles should also be centred, typed in capital letters, font size 12 and numbered consecutively by Arabic numbers.

If the subtitle contains more than one part, they should also be designated with Arabic numbers, as follows: 1.1. – with lowercase letters in recto, font 12, 1.1.1. – with lowercase letters in verso, font 12, etc.

Authors of articles (and book reviews, if sources other than the reviewed book are quoted) are obliged to submit a bibliography of cited references, font 11, at the end of the article. The list should be divided into primary sources (historical and legal sources) and secondary sources (literature), both listed in alphabetic order by the authors' last names. Sources without (known) authors should be listed before those with authors, in alphabetic order by title.

Translations should include a short introduction which should outline in basic terms, for primary sources, the nature, significance and the context in which the translated text was created, and, for scholarly articles, the basic information about the author and the significance of the translated text. The introduction should be in the language into which the text was translated, and, as a rule, should not exceed one page in length.

У интервјуима, пре прве реплике сваког појединачног учесника, треба да буду наведена пуна имена како интервјуисте, тако и интервјуисаног, а потом само у иницијалима. Интервјуи би требало да садрже кратак увод са биографским детаљима о интервјуисаном.

За навођење цитата у чланцима и приказима књига, молимо вас да пређете на упутство за стил навођења литературе који се налази у наставку. Референце у превођеним чланцима треба да остану у стилу који је коришћен у изворном тексту.

3. Стил навођења литературе

1. Књиге: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, наслов – курзивом, издавач (ако је познат) и место издавања – курентом, година издавања.

Ако је број страна назначен, треба га написати без додатака (попут стр., р., рр., ff., dd. и слично).

После места издавања не ставља се зарез.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (нпр. 1993²), ако се аутору та чињеница чини битном.

Упућивање на фусноту треба да буде скраћено и нумерисано након броја стране.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, фн. 15.

Уколико се у књизи наводи више места издања, максимално се наводе три и раздвајају се цртом.

Пример: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

Уколико постоји више од једног издавача, максимално се наводе три и раздвајају се косом цртом.

Пример: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књија I*, БИГЗ / Југославијапублик / СКЗ, Београд 1990.

2. Чланци у часопису: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, назив чланка – курентом, под наводницима, назив часописа (правних прегледа или друге периодике) – курзивом, број и годиште издавања, распон страна без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Ако је назив часописа нарочито дуг, а цитира се више чланака објављених у њему, у заградџи се наводи скраћеница под којом ће се периодика надаље појављивати.

In interviews, both the interviewee's and the interviewer's full name should be used before each individual's first line, and initials should be used afterwards. Interviews should include a short introduction giving biographical information about the interviewee.

For references in articles and book reviews, please refer to the reference style guide below. References in translated articles should remain in the style used in the original text.

3. Reference Style

1. Books: author's first and last name (with other initials if present) in recto, title written in verso, publisher (if known) and place of publication in recto, year of publishing.

If the page number is specified, it should be written without any supplements (like p., pp., f., dd. or others).

The publisher's location should not be followed by a comma.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

If a book has more than one edition, the number of the edition can be stated in superscript (for example: 1993²) if the author finds that information relevant.

Any reference to a footnote should be abbreviated and numbered after the page number.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, fn. 15.

If a publication lists more than one place of publication, a maximum of three should be listed in the reference, separated by dashes.

Example: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

If there is more than one publisher, a maximum of three should be listed, separated by slashes.

Example: Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića, knjiga I*, BIGZ / Jugoslavijapublik / SKZ, Beograd 1990.

2. Journal articles: author's first and last name (with other initials if present) in recto, article's title in recto with quotation marks, name of the journal (law review or other periodical publication) in verso, volume and year of publication, page range without any supplements (as in the book citation). If the name of a journal is particularly long, and multiple articles published in it are cited, an abbreviation should be offered in parentheses when it is first mentioned and used later on.

Пример: Sima Avramović, “Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)”, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. Када се цитира чланак у зборнику радова, име аутора и назив чланка се наводе као код часописа, а затим се наводе подаци о зборнику радова у истом формату као за књиге, и на крају распон страна, с тим што се после имена уредника у загради ставља скраћеница на истом језику на којем је објављен зборник – „ур” или „прир.”, на српском, „ed.” (односно „eds.” код више уредника) на енглеском, „Hrsg.” на немачком, итд.

Пример: Éva Jakab, “Financial Transactions by Women in Puteoli”, Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. Уколико постоји више аутора или уредника (до три), раздвајају се зарезом.

Пример: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002³.

Уколико има више од три аутора или уредника, наводи се само име и презиме првог, уз додавање скраћенице речи *et alia* (*et al.*) курзивом.

Пример: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System*, Stanford Law Books, California 2015.

5. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог текста, после првог слова имена и (целог) презимена аутора, следи само број стране и тачка (без додатака *op. cit.*, нав. дело и сл.).

Пример: A. Watson, 65.

Уколико се цитира више радова истог аутора, наслов се скраћује на највише три речи (не рачунајући предлоге, везнике и чланове).

Пример: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Или: S. Avramović, “Mixture of Legal Identities”, 25.

6. Уколико се цитира више страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртицом, после чега следи тачка.

Пример: G. Thür, 238–276.

Уколико се цитира више страна које се не одређују тачно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље” с тачком на крају.

Пример: G. Thür, 244 и даље.

7. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној фусноти, користи се латинична скраћеница за *Ibidem* у курзиву, с тачком на крају (без навођења презимена и имена аутора).

Пример: *Ibid.*

Example: Sima Avramović, “Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)”, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. When an article from an edited volume is cited, the name and title are written in the same way as for journal articles, followed by the data about the volume in the same format as for books, and a page range, but the names of the editors are followed by an abbreviation in parentheses in the language of the book – “ed.” (or “eds.” for multiple editors) in English, “Hrsg.” in German, etc.

Example: Éva Jakab, “Financial Transactions by Women in Puteoli”, Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. If there is more than one author or editor of a book or article (three at most), their names should be separated by commas.

Example: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002³.

If there are more than three authors or editors, only the first name should be cited, followed by abbreviation *et alia* (*et al.*) in verso.

Example: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System*, Stanford Law Books, California 2015.

5. Repeated citations of a single work by the same author should include only the first letter of his or her name, last name and the number of the page.

Example: A. Watson, 65.

If two or more references to the same author are cited, the title should be abbreviated to up to three words (not counting prepositions, conjunctions or articles).

Example: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Or: S. Avramović, “Mixture of Legal Identities”, 25.

6. If more than one page is cited from a text and they are specified, they should be separated by a dash, followed by a period.

Example: G. Thür, 238–276.

If more than one page is cited from a text, but they are not specifically stated, the number which notes the first page should be followed with “etc.”

Example: G. Thür, 244 etc.

7. If the same page of the same source was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by a period.

Example: *Ibid.*

Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној фусноти (али с различите стране) користи се латинична скраћеница за *Ibidem*, наводи се одговарајућа страна и ставља тачка на крају.

Пример: *Ibid.*, 69.

8. Објављени предмодерни правни извори цитирају се у складу са правилима за цитирање савремених издања, као било која друга књига.. Уколико су у питању извори са стандардизованим системом цитирања (нпр. *Corpus Iuris Civilis*, Библија) користе се стандардизоване скраћенице.

9. Закони и други прописи се наводе пуним називом – у куренту, потом се наводи гласило у коме је пропис објављен – курзивом (нпр. *Службени гласник*), а после зареза број и година објављивања, поново у куренту. Уколико ће се поменути закон цитирати и касније, приликом првог помињања, после црте, наводи се скраћеница под којом ће се пропис даље појављивати.

Пример: Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, година III, бр. 142/21.

Уколико је пропис измењиван и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна.

Пример: Закон о основама система васпитања и образовања, *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

10. Чланови, ставови и тачке прописа се наводе редним бројевима. Речи „члан”, „став” и „тачка” се могу скратити на „чл.”, „ст.” и „тач.”, и ауторима који наводе велики број чланова саветујемо да се тога придржавају.

Пример: члан 5. став 2. или чл. 5, ст. 2, тач. 3. или чл. 5, 6, 9. и 10. или чл. 4–12, итд.

11. Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (врста и број одлуке, датум када је донесена, публикација у којој је евентуално објављена).

12. Навођење необјављених извора (архивске грађе) треба да садржи наслов изворног документа што је могуће прецизније, праћен именом архива у којем се чува, називом фонда, групе списа или збирке, уз одговарајућу ознаку документа коју користи дотични архив (укључујући број фонда, фасцикле и сл.); у случају понављања, приликом првог помињања може се навести акроним или скраћеница под којим ће се извор даље појављивати.

13. Цитирање веб страница, сајтова и електронских књига треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану курзивом и датум последњег приступа страници.

Пример: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, [http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp), приступљено 24. марта 2020.

If the same source (but *not* the same page) was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by the page number and a period.

Example: *Ibid.*, 69.

8. Pre-modern legal sources that have been published should be cited according to their modern-day editions, like any other book. In case of sources with a standardized citation system (e.g. the *Corpus Iuris Civilis*, the Bible) the standard abbreviations should be used.

9. Statutes and other regulations published in modern-day official publications should be provided with a complete title in recto, followed by the name of the publication (e.g. official gazette) in verso, and then the number (volume) and year of publication in recto. In case of repeated citations, an acronym should be provided on the first mention of a given statute or other regulation.

Example: Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, godina III, br. 142/21.

If the statute has been changed and supplemented, numbers and years should be given in a successive order of publishing changes and additions.

Example: Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, *Službeni glasnik RS*, br. 62/03, 64/03, 58/04 i 62/04.

10. Articles of the cited statutes and regulations should be denoted as follows:

Example: Article 5 (1); Articles 4–12.

The word “article” can be abbreviated to “art.,” and we advise authors referring to a large number of articles to do so.

11. Citation of modern court decisions should contain the most complete information possible (category and number of the decision, date of decision, the publication in which it was published).

12. Citation of unpublished sources (archive materials) should contain the title of the source document as precisely as possible, followed by the name of the archive in which it is kept, the name of the fonds, record group or collection, and the document signature number used by the archive in question (complete with the number of the fonds, folder etc.); in case of repeated use, an acronym or abbreviation can be provided on first mention.

13. Citations of web pages, websites or e-books should include the title of the text, source address (URL) in italic, and the date of the most recent access.

Example: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, *[http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp)*, last visited on 24.3.2020.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
34(091)

ВЕСНИК правне историје = Herald of Legal
History / главни уредник Нина Кршљанин. –
[Штампано изд.]. – Год. 1, бр. 1 (2020)– . - Београд
: Правни факултет Универзитета у Београду, 2020–
(Београд : Донат граф). – 24 cm

Полугодишње. – Друго издање на другом медијуму:
Весник правне историје (Online) = ISSN 2738-0963
ISSN 2738-0955 = Весник правне историје
(Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 28109833

Уређивачки одбор:

Проф. емеритус Сима Аврамовић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Жика Бујуклић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Зоран Мирковић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Милена Полојац (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Драгољуб Поповић (бивши судија ЕСЉП, Правни факултет Универзитета Унион), ас. др Урош Станковић (Правни факултет Универзитета у Новом Саду), проф. др Зоран Чворовић (Правни факултет Универзитета у Крагујевцу), проф. др Срђан Шаркић (Правни факултет Универзитета у Новом Саду).

Међународни уређивачки одбор:

Проф. др Жељко Бартуловић (Правни факултет Универзитета у Ријеци), др Јуриј Вин, виши научни сарадник (Институт за општу историју Руске академије наука), проф. др Колман Денехи (Универзитетски колеџ у Даблину), проф. др Томас Зимон (Правни факултет Универзитета у Бечу), проф. др Виктор Кастелани (Одељење за језике и књижевности Универзитета у Денверу), проф. др Гералд Кол (Правни факултет Универзитета у Бечу), проф. др Пјетро Ло Јаконо (Правно одељење LUMSA универзитета у Палерму), проф. др Стефан Медер (Правни факултет Лајбницевог Универзитета у ХанOVERу), проф. др Никола Мојовић (Правни факултет Универзитета у Бањој Луци), проф. др Емилија Мусумечи (Правни факултет Универзитета у Тераму), проф. др Делфина И. Нијето Изабел (Одељење за историју и археологију Универзитета у Барселони), проф. др Натале Рампацо (Национални истраживачки савет Италије, Напуљ), проф. др Марион Ревекамп (Хумболтов професор на Мексичком колеџу), проф. др Владимир Симич (Правни факултет Универзитета у Љубљани), проф. емеритус Герхард Тир, дописни члан Аустријске академије наука (Правни факултет Универзитета у Грацу), проф. др Габор Хамза, редовни члан Мађарске академије наука (Правни факултет Универзитета Етвеш Лоранд), проф. др Далибор Чепуло (Правни факултет Универзитета у Загребу).

MMXXIV